

אוניברסיטת בר-אילן

יעקב מזא"ה - המנהיג הציוני האחרון של הקהילה היהודית
במוסקבה

(1860-1924)

טורקינץ מרינה

עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך

במחלקה לתולדות ישראל של אוניברסיטת בר-אילן

למנחה שלי , פרופסור משה רוסמן, בתודה. אלמלא הערותיו והארותיו ספק אם הייתי מוציאה מתחת ידי עבודה מתוקנת.

תודות מאליפות

לכל אלה שהושיטו לי יד:

-למחלקה לתולדות ישראל, אשר מיום כניסתי לאוניברסיטה עודדה אותי ותמכה בי, מרציה, עובדי המזכירות המחלקה, ועמיתי בלימודים.
-לקתדרה לתולדות הרבנות באירופה בדורות האחרונים ע"ש יקותיאל וחנה קליין שתמכה בי
בנדיבות.

-לצוות הספרנים בבית הספרים הלאומי, באולם קריאה ליהדות ולמחלקת כתבי-היד על
העזרה המתמידה.

-לעובדי הארכיון הציוני המרכזי על עזרתם בחיפוש מקורות ארכיוניים.
-לצוות הארכיון העירוני בתל-אביב על עזרתם בחיפוש חומר על רחוב מזא"ה בתל-אביב.

-למר מנחם פלדמן שהתיר לי להשתמש בארכיונו הפרטי.
-למר אלכסנדר גודוביץ על הסכמתו להשתמש בארכיונו הפרטי.

-לפרופסור שמואל ורסס על עזרתו הלבבית.
-לד"ר לובה חרל"ף על העידוד והתמיכה.
-לגב' תמר שכטר על העצות הידידותיות.

-להוריי שרה ולייב באהבה.
-לבנותיי מרגריטה ופולינה שהתייחסו בסובלנות לנוכחותי הנעדרת.

- תודה מיוחדת לבעלי אריה, העזר כנגדי, שבלעדיו לא הייתי מתחילה ומסיימת את העבודה
הזאת.

תוכן עניינים

	תקציר עברי	
א	מבוא	
1		1. מטרת העבודה
2		2. רקע היסטורי
3		3. מצב המחקר
7		
9		פרק - א : ציוני דרך ביוגרפיים
9		1. משפחתו, ילדותו ולימודיו התיכוניים
14		2. מלימודים אקדמיים לחיים ציבוריים
16		3. "הפטריארך היהודי נפטר!"
20		4. פעילותו כסגן עורך-דין רשום במוסקבה
23		5. חייו כרב מטעם ומקומו בין רבני רוסיה
38		6. יעקב מזא"ה כמומחה מטעם הסגוריה במשפט בייליס
46		פרק - ב : מזא"ה - בין פוליטיקת ההווה ברוסיה למדינה יהודית בציון
46		1. שורשי אהבת ציון והציונות בחייו של מזא"ה
48		2. מזא"ה כאחד ממייסדי הארגון "בני ציון"
55		3. השתתפותו במפעל ההתיישבות
59		4. השתתפותו בחיים פוליטיים
59		4.1 מזא"ה - אחד ממקימי המפלגה "מסורת וחירות"
62		4.2 מזא"ה - ציר ב"רשימה היהודית הלאומית" לאסיפה המכוננת ב-1918
70		פרק - ג : פעולתו של יעקב מזא"ה למען הפצת השפה העברית ותרבותה
70		1. מזא"ה - מאגודת "חובבי שפת עבר" להקמת רשת "תרבות"
79		2. מעורבותו של מזא"ה בהקמת תיאטרון "הבימה"
88		3. חברת "המשפט העברי" - פרוייקט למען מדינת היהודים העתידה
92		4. "מכבי" במוסקבה
97		פרק - ד : סיכום ומסקנות
99		פרק - ה : רשימה ביבליוגרפית
110		נספח א- מילון אישים
163		נספח ב- מילון מונחים
A		תקציר לועזי

תקציר

יעקב בן ישעיהו מזא"ה שימש כרבה האחרון של קהילת יהודי מוסקבה ברוסיה הצארית. במשך חייו הוא התמקד בפעילותו הציונית, הפצת השפה העברית ותרבותה. אולם מקומו המרכזי בתנועה הציונית הרוסית לא בא לידי ביטוי בספרי המחקר. מטרת העבודה היא להצביע על תרומתו הייחודית של הרב יעקב מזא"ה למפעל הציוני ברוסיה.

פרק ראשון: ציוני דרך ביוגרפיים

הרב יעקב מזא"ה נולד במוהילב, ב-24 לאוגוסט 1860 ונפטר במוסקבה ב-20 לדצמבר 1924 בגיל 64. הוריו נפטרו בגיל צעיר. סבא זימל וסבתא גיטל חפץ נתפסו בעיניו כהורים אמיתיים. מגיל ארבע למד מזא"ה ב"חדר" שנמצא בבית-מדרשו של סבא זימל. מאוחר יותר התעניין מזא"ה בספרות ההשכלה כמו "מורה נבוכי הזמן" של ר' נחמן קרוכמל והירבה לקרוא כתבי העת "המאסף" ו"השחר". בגיל 16 התחיל מזא"ה ללמוד בגימנסיה הרוסית בעיר קרץ'. לאחר לימודיו התיכוניים התחיל ללמוד בפקולטה למשפטים באוניברסיטת מוסקבה. בעבודתו הראשונה כסגן עורך-דין רשום במוסקבה החזיק בין השנים 1886-1893. במקביל המשיך את פעילותו הציונית. החלטתו לנטוש את עבודתו זאת באה משתי סיבות: הגבלות שהטיל הממשל על עבודתם של עורכי דין יהודים, ומיעוט עבירות הפליליות בקרב היהודים. ב-1893 נבחר מזא"ה כרב מטעם במוסקבה. הוא היה רבה השלישי במניין הרבנים מטעם שכינהו בתפקיד זה. הרבנים שקדמו לו היו ר' חיים ברלין, שכיהן בין השנים 1866-1869, ור' שלמה מינור, שכיהן בשנים 1869-1892. ב-31 שנות כהונתו כרב מטעם גייס מזא"ה את כל יכולתו השתדלנית וחינו האישי. כדי להגן על קהילתו מפני השלטונות העיר, הצארים והבולשביקים, עד שקיעתה של הקהילה כגוף מאורגן.

ב-1913 השתתף מזא"ה במשפט בייליס כמומחה ליהדות. נאומו של מזא"ה במהלך המשפט תרם לזיכויו של מנדל בייליס. בעקבות המשפט התפרסם שמו ברחבי העולם היהודי כבעל ידע עשיר ביהדות ובמשפטים וכבעל יכולת שכנוע מרשימה. ב-1917 נבחר מזא"ה לאסיפה המכוננת הכל רוסית, שהתכנסה ב-5 לינואר 1918 בפטרוגרד בעקבות מהפכת מרס 1917. מזא"ה נבחר כציר במסגרת "הרשימה הלאומית היהודית". הבולשביקים פיזרו את האסיפה ומנעו את התפתחותה של הדמוקרטיה ברוסיה. באותה שנה השתתף מזא"ה בהקמת המפלגה "מסורת וחירות". הייתה זאת מפלגה דתית-לאומית, שגם היא הפסיקה את פעילותה עם עליית המשטר הבולשביקי.

שנות חייו האחרונות של מזא"ה היו קשות בגלל רדיפות של המשטר כלפיו. הוא נזרק מדירתו הגדולה ועבר עם משפחתו לחדר קטן בבית-הכנסת המרכזי. במקביל עשו השלטונות ניסיונות לסגור את בית-הכנסת המרכזי ואסרו על העבודה הציונית. כתוצאה מזה, הדרדר מצב בריאותו של מזא"ה. ב-1922 איבד את מאור עיניו. חבריו בארץ ישראל זכרו את תרומתו למפעל הציוני ודחקו בעיריית תל-אביב לקרוא רחוב של שמו. ואכן, החליטה עיריית תל-אביב לכבדו בקריאת רחוב של שמו. מזא"ה נפטר ב-20 לדצמבר 1924. בני הקהילה המוסקבאית חלקו בהמוניהם כבוד אחרון ל"פטריארך היהודי".

פרק שני: מזא"ה בין פוליטיקת ההווה לבין מדינה יהודית בציון.

עוד בהיותו סטודנט באוניברסיטת מוסקבה ב-1882, הצטרף יעקב מזא"ה לתנועת "חובבי ציון", שצעדה באותם ימים את צעדיה הראשונים. כשליח ה"וועד האודסאי" יחד עם אחד העם ומנחם אוסישקין, נסע לארץ ב-1890. הוא ביקר במושבות הראשונות, הכיר מקרוב את עבודת החלוצים בשדות ארץ ישראל ובדק את הצרכים. בו זמנית מילא מזא"ה תפקיד של שליח מטעם אגודת "מחניים" שמטרתה הייתה ליישב חלוצים ממוסקבה ביישוב נפרד בארץ ולהיקרא "מחניים". ואולם, גירוש יהודי מוסקבה בשנים 1891-1892 סיכל את התוכנית מכל לכל. חברי "מחניים" התרוששו והקנייה בוטלה.

ב-1884 השתתף מזא"ה בהקמתה של אגודת "בני ציון", שהייתה "חטיבה צעירה של "חובבי ציון". חברי הארגון, ומזא"ה ביניהם, השתתפו בהפצת השפה העברית ותרבותה ברוסיה. הם, אספו כספים לשם סיוע להוצאת מילוננו ועיתוננו של אליעזר בן-יהודה, ארגנו הרצאות על ההיסטוריה היהודית, ערכו שיעורים לעברית והפיצו את הרעיון הציוני בן יהודי רוסיה. ממוסקבה יצא מזא"ה למסע הרצאות וארגון בערים אחרות ברחבי רוסיה. שם הקים אגודות למען ארץ ישראל. שם רכש ניסיון ארגוני וליטש את הרצאותיו בעברית, רוסית ואידיש.

ב-1906 ביקש מזא"ה להיכנס לחיים פוליטיים והציג את מועמדותו כציר הפרלמנט הרוסי הראשון, דומה. מזא"ה נכשל בבחירות.

אחרי מהפכת מרס 1917 הצירים הציונים לוועידה המכוננת הכל-רוסית, היו מוכנים לקבוע לעצמם סדר יום ועדיפויות בכל שנוגע לחיים היהודיים ברוסיה, ובכל שנוגע לפעילותם למען ארץ ישראל. הממשלה הזמנית החליטה לכנס את הוועידה המכוננת הכל-רוסית במאי 1917, אך בשל מאבקים בין הממשלה הזמנית לבולשביקים נדחתה הוועידה המכוננת ל-5 בינואר 1918, ובינתיים תפסו הבולשביקים את השלטון. כדי ליצור מראית עין של דמוקרטיה לא ביטלו הבולשביקים את כינוסה של הוועידה המכוננת הכל-רוסית, שנבחרה בזמן שלטון הממשלה הזמנית, אך ניסו

להכשיל את עבודתה בעת התכנסותה. בלחץ הבולשביקים התפזרה הוועידה המכוננת הכל-רוסית בלא-כלום ומפלס התקוות לעתיד הדמוקרטי חדש ירדו לקו האפס.

פרק שלישי : פעולתו של יעקב מזא"ה למען השפה העברית ותרבותה.

יחד עם ראובן בריינין, יחיאל צילנוב ויוסף לבונטין השתתף מזא"ה, מאז ייסודה, בפעילותה של "אגודת חובבי שפת עבר" במוסקבה. גירוש חלקי של יהודי מוסקבה, בשנים 1891-1892, פגע קשות בקהילה בכלל וב"אגודת חובבי שפת עבר" בפרט. היושב ראש שלה, ראובן בריינין, היגר לוינה. מזא"ה נשאר במוסקבה והמשיך לקיים את האגודה. "אגודת חובבי שפת עבר" פעלה במסגרת הארגון שנקרא "הארגון להפצת השכלה (הרוסית מ.ט) בין היהודים". ארגון זה הוקם בפטרבורג עוד ב-1863. החלטתו של הקונגרס הציוני בהאג ב-1907 להכיר בשפה העברית כשפה רשמית של הקונגרס ושל כל המוסדות ושל כל המוסדות הציוניים הניעה את "אגודת חובבי שפת עבר" לפרוש מן "הארגון להפצת השכלה בין היהודים ולהתמקד בעניינה המרכזי.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ב-1914 החלו לזרום למוסקבה פליטים יהודים. פעילותה של "אגודת חובבי שפת עבר" התרחבה, כדי לענות על הצרכים החדשים. ב-1916 פתחה האגודה בית-ספר חדש, שלמדו בו 150 ילדי פליטים. שפת ההוראה בבית-ספר הייתה עברית. המסגרת הקיימת של האגודה, שפעלה להפצת השפה העברית באמצעות שיעורים, קורסים ואסיפות, לא ענתה על הצורך החדש של הקמת בתי-ספר. לכן החליטו פעילי האגודה להפוך את הסניף המוסקבאי של "חובבי שפת עבר" לחלק מהסתדרות הכל-רוסית, שנקרא "תרבות".

בין פעיליה המרכזיים של ההסתדרות החדשים הזאת היה, כמובן, גם יעקב מזא"ה. בעזרתו הוקם במוסקבה גן הילדים העברי הראשון, בית-הספר עממי, שני מכוניס להכשרת גנות ושיבה. בכל המוסדות הללו הייתה העברית שפת הוראה.

מהפכת אוקטובר ב-1917 "הקפיאה" את התפתחות החינוך העברי ברוסיה. בתי-ספר נסגרו ורכושם הוחרם. ב-1919 פרסמה הממשלה הבולשביקית צו האוסר לימוד השפה העברית בכיתות א'-ד'. מזא"ה נפגש עם הקומיסר לענייני חינוך, אנטולי לונצארסקי, וניסה לשכנע אותו כי ימנע מסגירת בתי-ספר "תרבות", ומהטלת האיסור על השפה העברית מטענה שהיא "שפת הבורגנים מתה". כל מאמציו של מזא"ה להיאבק נגד הגזירות לא עזרו. בשנותיו האחרונות היה עד לשקיעתה של התרבות העברית ברוסיה הבולשביקית.

הפגישה הראשונה בין הרב מזא"ה לבין נחום צמח, ממייסדי "הבימה" נערכה בקונגרס הציוני ה-11 בווינה ב-1913, שהוקדש להפצת השפה העברית ותרבותה. יחד עם ביאליק, שניאור

אך ב-1920 הופסקה פעילותה של החברה בגלל רדיפות של המשטר הבולשביקי כלפיה. באחת משיבות החברה התקבלה ההחלטה להעביר את מרכזה לירושלים. כמה מן הנוכחים הביאו רצון לעלות ארצה ולהמשיך לפעול בארץ ישראל. הפעילים שעלו ארצה היו המרצים הראשונים למשפט העברי באוניברסיטה העברית שהוקמה בירושלים ב-1925. ביניהם היו שמואל אייזנשטדט, פלטיאל דיקשטיין ואשר גולק. ב-1926 ראה אור בתל-אביב קובץ מאמרים "המשפט העברי" כהמשך לקובץ שיצא ברוסיה ב-1918. ב-1927 ראה אור בירושלים קובץ "המשפט". בקבצים הראשונים פורסמו הספדים על מותו של מזא"ה. הם מביאים פרקים מתולדותיה של החברה ברוסיה ומצביעים על תרומתו הרבה של מזא"ה להקמתה.

ב-1916 הוקמה במוסקבה אגודת "מכבי". את רעיון הקמתה של ארגון ספורט יהודי הביא יצחק רבינוביץ. הוא הגיע למוסקבה בימי מלחמת העולם הראשונה. ב-1912 נמנה עם מקימי אגודת "מכבי" בלודז'. מזא"ה עקב אחר התפתחות האגודה. גם אחרי מהפכת אוקטובר ב-1917, המשיכה אגודת "מכבי" לפעול. ב-1919, בימי מלחמת האזרחים השתתפו חברי "מכבי" בפעילות טרום-צבאית. הם עשו זאת לפי עצתו של מזא"ה שהמליץ לא להזניח את האפשרות להתארגן ולהתגונן באופן לגאלי. מזא"ה נבחר כחבר כבוד של הארגון. הוא נהג להופיע באירועים חגיגיים של "מכבי". האירועים האחרונים בחייו עברו באווירה קודרת של המשטר הבולשביקי. כך הופיע בחגיגת חנוכה המסורתית של חברי "מכבי" ב-1923, בזמן שכמעט כל העסקנים חששו לבוא לחגיגה. מזא"ה היה מדוכא מאוד. הייתה זאת חגיגת חנוכה האחרונה בחייו.

סיכום ומסקנות

יעקב מזא"ה היה בין הראשונים שהצטרף לתנועת "חובבי ציון" ברוסיה. הוא נטל חלק ניכר בהקמתה של התנועה. יחד עם התנועה הציונית עבר מזא"ה כל הדרך מהקמתה בסוף המאה הי"ט ברוסיה הצארית ועד שקיעתה ברוסיה הבולשביקית.

בימי משפט בייליס התפרסם מזא"ה כבעל ידע עשיר, כנואם מבריק ובעל יכולת שכנוע. שמו התפרסם בעקבות המשפט בכל רחבי רוסיה. מזא"ה הפך לאחד הגיבורים העיקריים של צוות הסנגוריה.

לאורך חייו שימש מזא"ה כראש גשר בין רוסיה לבין ארץ ישראל וסוכן של התרבות העברית הלאומית. הוא השתתף ברכישת קרקעות בארץ ישראל, בעזרתו הוקם במוסקבה התיאטרון העברי "הבימה". הוא הניע את ייסודה של החברה "המשפט העברי". הוא עזר להקמתו של ארגון ספורט יהודי "מכבי".

בזיכרון ההיסטורי נותר מזא"ה כרב מטעם בקהילה היהודית במוסקבה וכאיש הסנגוריה במשפט בייליס. מטרתה של עבודתי הייתה להצביע על תרומתו הרבה של יעקב מזא"ה כאחד מן המנהיגים המרכזיים של התנועה הציונית הרוסית וכמנהיג הציוני אחרון של הקהילה היהודית במוסקבה.

מבוא

אחד משירי החלוצים בעליות הראשונות נפתח כך :

"אנו נהיה הראשונים,

כה אמרנו אח אל אח.

אנו נהיה, נהיה בין בונים,

נט המיתר, נט אנך"¹

בתחילת המאה ה-20 העולים החדשים שרו את השיר בהברה אשכנזית וצירפו אותו למנגינה רוסית מזוירית, עליזה. רבה האחרון של הקהילה היהודית במוסקבה, לפני רדת מסך הברזל, הרב יעקב מזא"ה, לא היה חלוץ במובן המקובל של המלה, אך, ללא ספק, היה בין הראשונים ובין הבונים : בשלהי המאה ה-19 היה בין מייסדי אגודת "בני ציון"; אסף כספים למען החלוצים בארץ ישראל ונסע לארץ כשליח "חובבי ציון". אחרי הצהרת בלפור נמנה עם מקימי חברת "המשפט העברי" ונבחר כנשיא הראשון שלה; היה אחד השותפים העיקריים בהקמת התיאטרון העברי הראשון "הבימה"; בעזרתו הוקמה במוסקבה אגודת "מכבי"; כן השתתף בייסודו של הגן הילדים העברי הראשון ברוסיה.

יעקב מזא"ה השתתף במשפט בייליס ב-1913 בקייב כמומחה ליהדות מטעם צוות הסניגורים. במהלך המשפט נחשפו הידע הרחב שלו ביהדות, כשרונותיו הרטוריים, ויכולתו לעמוד מול החבורה האנטישמית, שניהלה את המשפט. עם סיום המשפט וזיכויו של מנדל בייליס, התפרסם שמו של הרב מזא"ה ברחבי העולם היהודי.

מזא"ה נטל חלק פעיל בחיים הפוליטיים של יהודי רוסיה: הוא נמנה עם מייסדי המפלגה הדתית-הלאומית "מסורת וחירות", שהופיעה על המפה הפוליטית ברוסיה לאחר מהפכת מרץ 1917. עם זאת נבחר כציר מטעם הסיעה היהודית הלאומית לוועידה המכוננת הכל-רוסית, שנערכה בפטרבורג ב-5-6 ינואר ב-1918.

את צעדיו הראשונים בזירה הציבורית צעד מזא"ה לימין אנשים, שמאוחר יותר הפכו למרכזיים בתנועה הציונית: מנחם אוסישקין [Usishkin]², יחיאל צ'לנוב [Chlenov]³. חרף פעילותו הענפה, נעלם מזא"ה מעיניהם של חוקרי התנועה הציונית ברוסיה ונשאר בצל.

¹ שירו של הפטמן, אח, פגישה שכזאת, קובץ שירים, ללא ציון מקום ושנה, עמ' 43.

² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 110.

³ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 151.

מטרת העבודה

בכוונתי להאיר את דמותו של יעקב מזא"ה, להציג את פעילותו הציונית והלאומית, ולהצביע על תרומתו הרבה למפעל הציוני ברוסיה ולהפצת השפה העברית ותרבותה. חומר החבוי בארכיונים מגלה מידע חדש שמאיר את אישיותו ופועלו. בכוונתי להצביע על מגוון רחב של פעילויות, שמזא"ה השתתף בהן ולאפיין את תפקידו. במהלך העיון בפעילותו הציבורית של מזא"ה יתברר גם מקומה המרכזי של הקהילה היהודית במוסקבה בתנועה הציונית ובהפצת השפה העברית ותרבותה.

בעבודתי אבחן את דרכו בציונות ואת פעילותו למען החלוצים בארץ ישראל; את תרומתו הסגולית כ"רב מטעם" וכמנהיג פוליטי ורוחני של הקהילה היהודית במוסקבה. כן אבדוק את קשריו עם הארגונים היהודים ברוסיה; את פעילותו הציבורית בתקופה הסובייטית ובמיוחד את יחסיו עם אנשי הממשל הסובייטי - אנטולי לונצ'ארסקי [Lunacharsky]⁴ ולב קמינייב [Kamenev]⁵. בכוונתי להביא תגובות למותו של הרב מזא"ה מצד יהודי רוסיה, כמדד לחשיבותו ולהשפעתו. כן אבחן את תגובתם של יהודי ארץ ישראל על מותו של הרב יעקב מזא"ה.

ראשי הפרקים בעבודתי בנויים לפי מגמות חייו ופעילותו. הפרק הראשון הוא מבוא אשר יעסוק ברקע היסטורי וגם יש נושא וכיוון של העבודה. הפרק השני יסקור את הרקע הביוגרפי של מזא"ה, הכולל את שנות ילדותו ולימודיו, שנות עבודתו בתור סגן עורך-דין רשום, והיותו רב מטעם במוסקבה. בפרק ההוא יתואר גם השתתפותו של מזא"ה במשפט בייליס ומקומו בקהילייה הרבנית הרוסית. כמו כן יסופר על השנים האחרונות של מזא"ה בתור מנהיג ושתדלן נאמן של קהילת מוסקבה והתגובות על מותו של מזא"ה ברוסיה ובישראל.

הפרק השלישי יתאר בפרוטרוט את פעילותו הפוליטית של מזא"ה: השתתפותו בוועידה המכוננת הכל-רוסית ב-1917, ובהקמתה של מפלגה דתית-לאומית "מסורת וחירות". כן ידון הפרק גם בפעילותו הציונית של מזא"ה ב"חובבי ציון" ו"בני ציון" וכן על מאמציו לקדם את התיישבות בארץ.

⁴ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 136.

הפרק הרביעי יעמוד על הממדים השונים של פעילותו של מזא"ה בתחום התרבות העברית, בהפצת השפה העברית ותרבותה במסגרת הארגונים "חובבי שפת עבר" ורשת "תרבות". ידון גם בתרומתו של מזא"ה להקמת התיאטרון העברי "הבימה", החברה "המשפט העברי" והארגון "מכבי".

רקע היסטורי

מזא"ה נולד בראש חודש אלול תר"כ, (ב-24 באוגוסט 1860),⁶ בימי שלטונו של אלכסנדר השני (1855-1881)⁷ ונפטר בימי המשטר הבולשביקי בכ"ג כסלו תרפ"ה (ב-20 בדצמבר 1924).⁸ השנים 1865-1881 התאפיינו בכמה שינויים לטובת האזרחים בכלל והיהודים בפרט.⁹ בין הצעדים החשובים הייתה הרפורמה המשפטית של 1864, שהניחה ייסוד, אף כי לא יציב, למערכת משפטית דמוקרטית. יהודים התחילו לתפוס מקומות מרכזיים בקרב עורכי-הדין הרוסיים, ואף על פי כן לא התמנו לשופטים אלא במקרים בודדים.¹⁰ שטח תחום המושב הורחב: ב-1865 הרשתה הממשלה ליהודים לגור בערי הנמל ניקולאייב [Nikolayev] וסבאסטופול [Sevastopol], שהיו אסורות עד אז, וניתנו הקלות לישיבת קבע של יהודים בערים קייב [Kiev], וילנה [Vilna], ז'יטומיר [Zhitomir].¹¹ במקביל התחילה הממשלה הצארית לרדוף את החינוך הדתי. כעבור שנה יכלו בני הקהילות לבחור רב מטעם רק מבין בוגרי בית-המדרש לרבנים מטעם הממשלה או מבין בוגרי בתי-הספר הכלליים. אם אין כאלה, מותר היה לבחור רב מטעם מקרב יהודים מלומדים מגרמניה. בעיקרו של דבר, ביקשה הממשלה להאיץ ביהודים ללמוד בגימנסיות ובאוניברסיטאות החילוניות הכל רוסיות, ולהרחיק את היהודים מאורח החיים הדתי המתבדל בחדרים ובישיבות.

⁵ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 156.

⁶ י' קלאוזנר, דרכי לקראת התחייה והגאולה, אוטוביוגרפיה (1874-1944), תל-אביב תש"ן, עמ' 9.

⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 112.

⁸ מ' בר-סלע, הלווייתו של הרב מזא"ה, העבר, י"ח (תשל"א), עמ' 66.

⁹ J. Klier, Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1881, New-York 1995, pp.13-15.

¹⁰ Kniga o russkom evreystve, sbornik statey, New York 1960, str.401.

¹¹ ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ד', תל-אביב תשט"ו, עמ' 2045.

החל מ-1873 סגרה הממשלה את בתי-ספר לרבנים והפכה אותם למכוונים להכשרת המורים לבתי-ספר כלליים.¹² ראתה הממשלה בבתי-ספר הרוסים כלליים, אמצעי מבולבל. היהודים נדרשו לשלם בהתבוללות תמורת ההקלות מצד הממשלה.¹³ בשנים 1869-1871 ראו אור מאמרים של יעקב ברפמן [Brafman],¹⁴ יהודי מומר.¹⁵ לדעת ברפמן, צריך להחריב את המוסדות היהודיים עד היסוד; לסגור את כל חברות הצדקה; לפזר קהילות ולהפיץ את חבריהן בין הקהילות הנוצריות. לאחר מכן פרסם ברפמן את מאמריו האנטי-יהודים ב"ספר הקהל", שמומן והופץ בידי הממשלה. ספר זה נשלח לפקידי המדינה כדי שישכילו להילחם במערכת החינוך היהודית-דתית המתבדלת. כתוצאה מכך, החליטה הממשלה ב-1871 להקים ועדה בשם "קומיסייה לתקנת מצב היהודים".¹⁶ השנים האחרונות למלכותו של הצאר אלכסנדר השני התחזקה האנטישמיות ברוסיה. ב-1881 נרצח הצאר אלכסנדר השני ועל כס המלכות עלה אלכסנדר השלישי (1881-1894).¹⁷ רציחת הצאר חיזקה את הריאקציה לא רק בקרב פקידי הממשלה, אלא גם בקרב חלקים גדולים של הציבור הרוסי. כמקובל, נמצאו בקלות האויב "האמיתי", האחראי לכל צרות העם הרוסי, הלא הוא היהודי.¹⁸ הפרעות התחילו בימי הפסחא הרוסית ב-15-17 באפריל 1881 בייליסבטגרד, בחרסון [Kheron] ב-26-27 באפריל התחוללו הפרעות בקייב, בצירניגוב [Chernigov], ונמשכו בכפרים ועיירות מסביב. בימים 1-3 במאי נמשכו הפוגרומים ייקטרינוסלב [Ekaterinoslav], חרסון [Kheron], ברדיאנסק [Berdiansk].¹⁹ בסוף דצמבר נפסקו הפוגרומים.²⁰ בשנים 1881-1882 התחילה ההגירה היהודית הגדולה לאמריקה.²¹

תקופת הפוגרומים הנוראים הולידה את תנועת "חובבי ציון" ברוסיה. בחורף 1881 הופיעו בעיתון "Rassvet"²² מאמריו של הסופר משה ליב ליליינבלום [Lilienblum]²³ שקראו ליהודים

¹² ע' שוחט, מוסד "הרבנות מטעם" ברוסיה, חיפה תשל"ו, עמ' 65.

¹³ J.Klier, Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1881, pp.222-225.

¹⁴ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 118.

¹⁵ מאמריו של ברפמן ראו אור אחר כחיבור בשם "ספר הקהל" בעיתון "ווילנסקי ווסטניק" ראה :

J.Klier, p. 265.

¹⁶ ראש הוועידה עמד השר לענייני פנים לובנוב-רוסטובסקי. ראה : ש' דובנוב, דברי ימי העולם, כרך ד', תל-אביב

תשט"ו, עמ' 2054.

¹⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 112.

¹⁸ Pogroms : Anti-Jewish Violence in Modern Russian History, J.Klier, S.Lombrosa, editors, New York

1992, pp.39-42.

¹⁹ M.Aronson, Troubled Waters, The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia, Pittsburgh

1990, pp.51-53.

²⁰ M. Aronson, p. 54.

²¹ שם, עמ' 63.

²² ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 180.

²³ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 137.

הנרדפים לשוב לארץ ישראל ולהתיישב בה.²⁴ ב-1882 פרסם "יהודי רוסי אלמוני" "קריאת אזהרה אל חבריו למוצא" וכינה את חיבורו "אוטואמנציפציה", כלומר, שחרור עצמי: חיבור זה, שנכתב בידי יהודה ליב פינסקר [Pinsker]²⁵ הניח תשתית רעיונית לתנועת "חיבת ציון". חיבורו של פינסקר, שפורסם בשפה הגרמנית, לא הותיר רושם בקרב יהודי גרמניה. אך ברוסיה מצא הרעיון הלאומי קרקע פורייה.²⁶ ב-1882 הוקמה בתרקוב אגודת "ביל"וו". מטרתה הייתה לייסד מושבות חקלאיות בארץ ישראל. ועידת קטוביץ ב-1884 וכן ועידת דרוסקניקי [Druskeniki] ב-1887 הניחו יסודות ארגוניים לתנועת "חיבת ציון" ברוסיה.²⁷

ב-1887 נקטה הממשלה צעדים להרחקת היהודים מן ההשכלה הגבוהה. כך הופיעו ההגבלות הבאות: הממשלה הטילה מכסה של 10 אחוזים על מספר התלמידים היהודים שהתקבלו לגימנסיות ולאוניברסיטאות בתחום המושב. מכסה זאת נקראה "נומרוס קלאוזוס". בערים שמחוץ לתחום המושב עמדה המכסה המגבילה על 5 אחוזים. לגימנסיות ולאוניברסיטאות במוסקבה ופטרבורג הותר לקבל רק 3 אחוזים של יהודים מכלל באוכלוסיית התלמידים. "מכסת האחוזים" שימשה מעיין נובע השפלות וצרות.²⁸ ב-1889 פרסמה הממשלה תקנה חדשה לרפורמה המשפטית של 1864. היא הגבילה קבלת יהודים לתפקידים משפטיים כעורכי דין. בין השנים 1889-1904 לא התקבל אף יהודי לתפקיד של עורך-דין.²⁹

בסוף שנות השמונים התחילה הממשלה להנהיג תוכנית סיוע לעידוד יציאת יהודים מרוסיה. בתחילת שנות התשעים הציע הברון הירש ליישב את יהודי רוסיה בארגנטינה.³⁰ הצעה זאת עשתה רושם רב בחוץ לארץ והולידה את הארגון "Jewish Colonisation Association" (ICA) בלונדון בשנת 1891. ארגון זה הוקם כדי לתמוך בפרוייקט של הברון הירש. יהודים רוסים ברכו בגלי הגירה גואים לאמריקה, לארגנטינה ולארץ ישראל. בשנים 1891-1892 התרחש גירוש יהודי מוסקבה שפגע קשות בקהילה המוסקבאית. באותה שנה אסרה הממשלה על יהודים לבחור ולהיבחר למועצות עירוניות אך העניקה רשות לשלטון המקומי למנות יהודים בשיעור שאינו עולה על 10 אחוזים.³¹

²⁴ תולדות עם ישראל, בעריכת ח.ה. בן-ששון, תל-אביב 1969, עמ' 180-182.

²⁵ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 148.

²⁶ Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History, pp. 143-146.

²⁷ שם, עמ' 146-147.

²⁸ תולדות ישראל, בעריכת ח.ה. בן-ששון, תל-אביב 1969, עמ' 177.

²⁹ Kniga o russkom evreystve, New York 1960, str. 402-403.

³⁰ ש' דובנוב, כך ה', עמ' 2190-2192.

³¹ Dubnov, S. Noveishaia istoria evreiskogo naroda, tom 3, Riga 1938, str. 141.

יחסית לכל הצארים שקדמו לו הצטיין הצאר הרוסי האחרון, ניקולאי השני (1894-1917),³² באכזריותו כלפי היהודים. ב-1897 שוב גאה גל פוגרומים והציף בדם את הקהילות היהודיות בערים שפולה [Shpola] (פלך קייב) וחרסון. פסח 1899 "הצטיין" בפוגרום בניקולאייב.³³ בפסח 1903 התרחש פוגרום בקישינב [Kishinev], שנמשך שלושה ימים. השלטונות בעיר הסתייגו מהגנת היהודים והעניקו לרוצחים חופש פעולה, בהסכמה עם הממשלה הרוסית.³⁴ יהודי המערב הנרעשים אספו תרומות למען נפגעי הפוגרום.³⁵

בתחילת שנת 1906 נערכו הבחירות הפרלמנטריות הראשונות ברוסיה. היהודים השתתפו במסע הבחירות. במהלך הבחירות נבחרו לדומה 12 צירים יהודים.³⁶

באביב שנת 1911 נהרג בקייב ילד רוסי, בן למשפחת גנבים ושמו אנדרי יושצינסקי. גופתו נמצאה סמוך לבית-חרושת יהודי. הרוסיים מצאו את "האשם". היה זה מנדל בייליס [Beylis],³⁷ יהודי שעבד בבית-חרושת, סמוך למקום הרצח. הממשלה החליטה להפוך את משפט בייליס למשפט כנגד עם ישראל. במשך שנתיים ישב מנדל בייליס בכלא ובעיתונות הממשלתית נמשכה תעמולה ארסית נגד יהודים ויהדות. ב-1913 התנהל בקייב משפט בייליס. בזכותו של צוות סניגורים ובתוכו הרב יעקב מזא"ה, הסתיים המשפט בזיכוי של בייליס. הכנופיה האנטישמית, שהניעה את המשפט, נכשלה הפעם.³⁸

ב-1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה שנמשכה ברוסיה עד 1917. במרץ 1917 השלטון הצארי נפל ובמקומו עלתה ממשלה זמנית. הממשלה החדשה התחילה לבנות מערכת חיים דמוקרטיים ברוסיה לכל האזרחים בכלל וליהודים בפרט. אך "האביב הדמוקרטי הקצר" הגיע לסופו באוקטובר 1917, כשהתחוללה המהפכה הבולשביקית.³⁹ עם התייצבות המשטר הבולשביקי ירד מסך הברזל על החיים היהודים ברוסיה ובאו ימי "יהדות הדממה".

³² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 141.

³³ שי דובנוב, כרך ה', עמ' 2201.

³⁴ Pogroms : Anti-Jewish Violence in Modern Russian History, pp. 191-195.

³⁵ שי דובנוב, כרך ה', עמ' 2306.

³⁶ אי פלדמן, יהודי רוסיה בימי המהפכה הראשונה והפוגרומים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 46.

³⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 114.

³⁸ מי קוטיק, משפט בייליס, עלילת דם במאה העשרים, תל-אביב 1978, עמ' 238, ראה גם :
Dubnov S. Noveishaia istoria evreiskogo naroda, tom 3, str.338.

מצב המחקר

ב-1936 ראו אור בהוצאת ילקוט זיכרונותיו של יעקב מזא"ה בארבע כרכים, בעריכתו של אברהם שלונסקי. מזא"ה כתב אותם בעברית.⁴⁰ הם המקור הראשון היחידי בדפוס, המאפשר ללמוד את פרקי חייו של מזא"ה, להכיר את אנשי תקופתו: רבנים, סופרים יהודיים, אנשי השלטון הרוסי, בני קהילתו. בנוסף לכך זיכרונותיו מאירים את חיי היהודים ברוסיה בסוף המאה הי"ט ותחילת המאה העשרים.

האזכורים הראשונים של מזא"ה ותקופתו נעשו בידי בני דורו. ש' ציטרון⁴¹ מתאר את הקמת "בני ציון" ומציין את תפקידו של מזא"ה כאחד ממנהיגי האגודה⁴² וכמי שהרצה ברחבי רוסיה והפיץ את הרעיון הלאומי הציוני.

ב-1948 ראה אור בישראל הספר היחידי, פרט לזיכרונותיו של מזא"ה עצמו, העוסק בפעילותו של הרב מזא"ה. הספר נכתב בידי זאב אריה רבינר [Rabiner].⁴³ רבינר לא ציין את מקורותיו, אך ספרו מעיד כי השתמש בעדויות, זיכרונות, ומכתבים הקשורים ברב מזא"ה. המחבר גם הביא קטעים מהדרשות והנאומים של יעקב מזא"ה.⁴⁴ רבינר הדגיש את חלקו של מזא"ה בסניגוריה של משפט בייליס.⁴⁵ חסרה בספר ביקורת ואנחנו יודעים מעט על חילוקי דעות, ניגודים בחייו, ומורכבות אישיותו של הרב מזא"ה. "ספר הרב מזא"ה" נכתב בנימה נלהבת המשבחת ומהללת את גיבורו.

בשנות ה-60-70 של המאה ה-20 ראו אור בישראל כמה מחקרים של ישראל קלויזנר [Kloyzner],⁴⁶ העוסקים בתנועה הציונית ברוסיה. ישראל קלויזנר כתב על הקמתה של אגודת אקדמאים "בני ציון" ב-1884, שמזא"ה היה בין מייסדיה.⁴⁷ יונתן פרנקל, חוקר בן זמננו, הזכיר במחקרו את "הקבוצה המרשימה" של "בני ציון" וגם הרב מזא"ה.⁴⁸

תולדותיה של התנועה הציונית ברוסיה אחרי מהפכת אוקטובר 1917 נחקרה מעט. יצחק מאור

³⁹ ש' דובנוב, כרך ה', עמ' 2364.

⁴⁰ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, תל-אביב תרצ"ו, עמ' ה'. על שלונסקי ראה: נספח א', מילון אישים, עמ' 160.

⁴¹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 151.

⁴² ש"ל ציטרון, תולדות חיבת ציון, חלק ראשון, אודסה תרע"ד, עמ' 282.

⁴³ ז"א רבינר, ספר הרב מזא"ה, תל-אביב תש"ח. על רבינר. ראה: נספח א', מילון אישים, עמ' 158.

⁴⁴ שם, עמ' פ"ג, צ"ה, צ"ו, ק'.

⁴⁵ שם, עמ' נ"ג.

⁴⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 155.

⁴⁷ י' קלויזנר, התנועה הציונית ברוסיה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 370.

⁴⁸ י' פרנקל, נבואה ופוליטיקה, תל-אביב 1989, עמ' 139.

[Maor]⁴⁹ היה חלוץ המחקר על התנועה הציונית מראשית דרכה ועד לרדיפות המשטר

הבולשביקי. מזא"ה זכה לאזכורים מועטים כאחד מחברי "בני ציון".⁵⁰

מחקרים ומכתבים על תולדות התנועה הציונית מאז המהפכה רומזים על מיקומו וחשיבותו של מזא"ה לתנועה. ואולם אף מחקר לא עמד על מקומו המרכזי של מזא"ה בתנועה ולא בחן את תרומתו של מזא"ה להפצת הרעיון הציוני מראשיתה של התנועה הציונית בשנות השמונים של המאה ה-19 ועד לשקיעתה אחרי מהפכת אוקטובר ב-1917

מפת הציונות הרוסית תהיה עשירה ומדויקת הרבה יותר, אם אצליח בעבודתי זאת להאיר את תרומתו הייחודית של הרב יעקב מזא"ה, ולהעבירו משולי העשייה הציונית למקום המתאים לו, במרכז המפה.

---

⁴⁹ י' מאור, התנועה הציונית ברוסיה, ירושלים תשל"ד, ראה גם נספח א', מילון אישים, עמ' 137.
⁵⁰ ב' פינקוס, תחייה ותקומה לאומית והתנועה הציונית בברית- המועצות 1947-1987, קריית שדה-בוקר 1993, עמ' 15.

פרק ראשון:

ציוני דרך ביוגרפיים

משפחתו, ילדותו, ולימודיו התיכוניים

יעקב מזא"ה נולד בראש חודש אלול, ב-24 באוגוסט ⁵¹ ב-1860 במוהילב [Mogilev], שברוסיה לבנה. ⁵² אביו, ישעיהו מזא"ה, השתייך לאחת המשפחות הנכבדות של חסידי חב"ד בפלך מינסק. ⁵³ הוא נפטר בדמי ימיו ב-1864 בהיותו בן 25 בלבד והותיר אחריו את בנו יחידו, יעקב. ⁵⁴ את הכתובית על קברו כתב אברהם דוב הכהן לבנון [Lebenzon], הוא אד"ם הכהן ⁵⁵ בזיכרונותיו מתאר יעקב מזא"ה את מחלת אביו האנושה. החולה לימד את בנו הקטן לומר קדיש, אך לא הסביר את פשר מעשהו. העדה היחידה למפגשים עצובים אלה הייתה האומנת, ראשה (Rasha), אשר טיפלה בחולה וביעקב הקטן. ⁵⁶

אימו, ויטה, ⁵⁷ הייתה בת למשפחת מתנגדים. ⁵⁸ אחרי מות בעלה נישאה שנית, ילדה בן ושתי בנות, ומיהרה מדי לצאת מן העולם ב-1873, והיא בת 31. ⁵⁹ שמות אחיו, בני אימו, אינם ידועים. מקור יחיד להבנת הרגשות היתמות, והגעגועים לאהבת-אם הם השירים, שכתב יעקב מזא"ה. שיריו נכתבו במחברת והוסתרו במגירה. הנה, שיר אחד לדוגמה, בתרגום חופשי מרוסית:

בהיותינו ילדים ממעיטים אנו להעריך את אימא.

כשאנו מתבגרים, חולמים אנו ליפול לרגליה,

⁵¹ י' קלאוזנר, דרכי לקראת התחייה והגאולה, אוטוביוגרפיה (1874-1944), תל-אביב תש"ו, עמ' 9.

⁵² י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, תל-אביב תרצ"ו, עמ' ט"ו. מזא"ה - קיצור של ביטוי "מזכה את הרבים", או "מזרע אהרון הכהן". כך כתב מרדכי בן הלל הכהן, בן עירו, חבר ילדות ושכנו של מזא"ה. הם גרו ברחוב שקלוב. ראה: מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, ספר שני, ירושלים תרפ"ז, עמ' 180.

⁵³ מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, ספר שני, י-ם תרפ"ז, עמ' 91.

⁵⁴ שם, עמ' 181.

⁵⁴ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ט"ו.

⁵⁵ ירה המות חץ פתאם לבת עירנו, ויך מ"ו-הל"ב שנת "בא שברה גדול כ"ס" ביום ו"י לחודש כסלו, על בחירה כי בחרו מות, על יקירה כי ברה לו קבר יום מותו מתו לבות שומעים, וקינה עברה בכל עבר. החבה שמש בעת צאתה? אם ישחר שחר בעת עלותו? "ואיש חמודות, במעשים ומידות, איך יהרס בהבנותו?!" בן עשרים וחמש, והוא אב זקן, בתורה ובכל תושיה. נפשו ומאדו הפיק בחסדו, ולכן כל נפש לו בכיה! יחידו ילד בן ארבע, מבכיו ישבע, פה על קברו על אב אשר אבד באבו, בעוד לא הכיר גודל שברו, קצרה אבן הציון לציין מחלליו ורב צדקותיו. אי"ד לבנון, יתר שירי שפת קדש, עמ' 78-79.

⁵⁶ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' כ"א. אלה הפרטים היחידים הידועים על ישעיהו מזא"ה, אביו של יעקב.

⁵⁷ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' נ"א.

⁵⁸ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, תל-אביב תרצ"ו, עמ' נ"א.

עייפיים ממשא החיים.

או אז נזכרים אנו בקמטים החינניים שבמצחה,

בדמעות, שבזווית העין,

ובמטפחת השחורה, שעטפה את ראשה.

כמה מצר אני על שזולתי בה.⁶⁰

ב- 1913, כאשר שהה בקייב כמומחה במשפט בייליס כתב לאשתו אנה,⁶¹ שרחובות העיר הזכירו לו את רחובות עירו מוהילב, שבהם טייל עם אמו בפעם האחרונה.

סדר לימודיו היה כדלקמן: את הצעדים הראשונים בלימודים עשה מגיל ארבע ב"חדר",⁶² הנמצא בעזרת נשים בבית מדרשו של סבא, אביו של אימו, זימל חפץ [Khefets].⁶³ בזיכרונותיו כותב מזא"ה: "בגיל ח' התחלתי ללמוד גמרא על פי סדר המסכתות. בן י"ג סיימתי שלושה סדרים".⁶⁴ בית מדרש זה, מקום לימודיו, שניצב בחצר ביתם של סבא זימל וסבתא גיטל,⁶⁵ השתייך לאבות-אבותיו מצד אימו ממשפחת חפץ.⁶⁶ היה זה בית-הכנסת שבו התפללו, בעיקר המשכילים וכן התלמידים הראשונים של הגימנסיה הרוסית,⁶⁷ וביניהם "הקורא היחיד" של העיתון הסוציאליסטי "האמת".⁶⁸ בין המתפללים היה ר' חיים ברלין [Berlin],⁶⁹ בנו של רב

⁵⁹ יי מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ט"ו, ק'.

⁶⁰ חוברת שירים, מארכיונו הפרטי של מנחם פלדמן. השיר נכתב בנובמבר 1910.

Какъ мало мать мы в детстве ценимъ.

Какъ после мы живемъ мечтой

Припасть к ея (ее)худым коленамъ

Своей усталой головой.

Взглянуть на милые морщинки,

На чуть приметные слезинки,

На черный вязаный платокъ,

На все, чем раньше пренебрегъ.

⁶¹ מכתב לאשתו אנה, 1 אוקטובר 1913, קייב, ארכיונו הפרטי של מ' פלדמן.

⁶² ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 169.

⁶³ יי מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ט"ו.

⁶⁴ יי מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ט"ז.

⁶⁵ יי מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ל"ה.

⁶⁶ ש.ס.

⁶⁷ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 166.

⁶⁸ מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, ספר שני, ירושלים, תרפ"ז, עמ' 181. המקור איננו מציין את שם הקורא. על העיתון

ראה נספח ב', ילון מונחים, עמ' 178.

⁶⁹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 117. ר' חיים ברלין היה בנו של ר' מאיר ברלין, רבה של מוהילב. ראה מרדכי בן

הלל הכהן, עולמי, כרך ראשון, עמ' 11, 13, וגם כרך שני, ירושלים תרפ"ז, עמ' 181.

העיר. ביקרו בו משכילים כמו אליעזר צויפל [Zweifel],⁷⁰ צבי הירש דינוב [Dinov],⁷¹ והסופר פרץ סמולנסקין [Smolenskin].⁷²

מזא"ה למד באווירה חופשית יחסית. הוא הושפע מהמשכילים, שהיו רגילים לבוא לבית המדרש, התעניין בספרות העברית החדשה, קרא באופן שיטתי את כתבי העת "המאסף"⁷³ ו"השחר"⁷⁴, והירבה לעיין בספרי השכלה, כמו "מורה נבוכי הזמן" מאת ר' נחמן קרוכמל (רנ"ק).⁷⁵ את המלמדים הראשונים בתדר תיאר כ"לא קנאים."⁷⁶ כנראה הם השתייכו לקבוצת הצעירים, שהספיקו לרכוש השכלתם בבתי מדרש לרבנים בז'יטומיר [Zhitomir] ובוילנה,⁷⁷ ולאחר מכן לימדו את ילדי הקהילה לפי תוכנית חדשה.⁷⁸ בין היתר, הם הכירו את הספרות החדשה. אחד מהם, ר' פייבוש משקלוב, ידע היטב אנגלית, צרפתית וגרמנית.⁷⁹ על שנות ילדותו כתב מזא"ה בשירו "געגועי לעיר מולדתי", שנכתב ביום הכיפורים, תרע"ח (1918):

אהה, ערש ימי ילדותי,
מעון תמימותי וראשיתי,
מתי אראך עיר מולדתי?
מתי אראה את בית- מדרש זקני?
בו חונכתי לשבח לאדון העולם וקוני.
מתי אשוב ואראה את ספרי התורה,
נחלת הורים ומורים מהם תמיד שאבתי עוז ואורה.
מתי אתבק ברגש הי⁸⁰
וחיבה קברות אבותיי הקדושים
לחונן עפרם כי חושי... [ההמשך איננו ברור, מ.ט.]⁸¹

⁷⁰ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ט"ז, פרטים ביוגרפיים ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 150.

⁷¹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 124.

⁷² פרטים ביוגרפיים ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 144. ראה גם י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ט"ו.

⁷³ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 178.

⁷⁴ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 179.

⁷⁵ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 156.

⁷⁶ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ט"ו.

⁷⁷ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 165.

⁷⁸ מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, ספר ראשון, ירושלים תרפ"ז, עמ' 11.

⁷⁹ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ט"ז.

⁸⁰ יחזקאל ב' 10: "וכתוב אליה קנים והגה והיי". וכן סנהדרין י"א, ע"א. לפי מילון אבן-שושן, מילת קריאה לצער

ויגון

⁸¹ שיר נכתב בעברית, רשימות אישיות 1891-1918, עמ' 171, ארכיונו הפרטי של מ' פלדמן.

בהגיעו לגיל 16 סיים מזא"ה את לימודיו בבית-המדרש של סבו. פעמיים ניסה להתקבל לגימנסיה הרוסית בעירו מוהילב, אך לא הצליח.⁸² הוא חיפש דרכים אחרות להגשמת חלומו ולרכוש השכלה. לכן כתב מכתב למשפחת דודו משה חפץ, שישבה בעיר קרץ' [Kerch], ובו תיאר את מצבו הנואש אחרי ניסיונו הכושל להתקבל לגימנסיה. שנתיים קודם לכן, בשנת תרל"ד (1874), פורסם חוק המחייב גיוס כללי לצבא.⁸³ לפני סבו וסבתו של יעקב עמדה דילמה: אם ילמד בגימנסיה ומאוחר יותר יתקבל ללימודים אקדמיים באוניברסיטה, קיים חשש שיתרחק ממורשת אבותיו, אבל ישרת בצבא חודשים ספורים בתפקיד מתנדב חופשי.⁸⁴ אם ימשיך יעקב ללמוד בישיבה, ידבק במסורת אבותיו, אבל בהגיעו לגיל 18 יקבל צו גיוס למשך 6 שנים.⁸⁵

מובן שהם לא רצו לראות את נכדם יוצא לתרבות רעה. התערבותו של משה חפץ, בנם היחיד ודודו של יעקב מן העיר קרץ', הרגיעה אותם. משה חפץ כתב להוריו מכתב באידיש, בו הבטיח, שנכדם יעקב יגור בביתו בקרץ' וישמור על הקשר עם המסורת היהודית.⁸⁶ כשהגיע מכתבו, קרא בו גם יעקב והפציר בהם, כי ייענו לבקשת הדוד והבטיח להם לגור בבית הדוד, שהיה מקובל עליהם כ"מצפן לדרך האמיתית".⁸⁷ גם פגישה עם רבה של העיר מוהילב, המלבי"ם,⁸⁸ שכנעה אותם לבחור באופציה זאת. המלבי"ם הכיר את הנער, שנהג להקשיב לדרשותיו בחצר ביתו⁸⁹ ופעם אפילו בירך אותו.⁹⁰ הרב אמר לסבתא: "אני מסכים לשלחו אל בנך, כי מובטחני, שלא יגרע ממהותו מאומה".⁹¹

דודו של יעקב, משה חפץ, היה סוחר עשיר,⁹² ואף כיהן כראש המועדון האנגלי⁹³ בעירו.⁹⁴ כנראה הוא השפיע על השלטונות ויעקב התחיל לימודים בגימנסיה בעיר קרץ', שבחצי האי קרים.

⁸² מכתב לפאני חפץ, בת משה חפץ, מ-18 במרץ 1875, ארכיון פרטי של מ' פלדמן.
⁸³ בזיכרונותיו כתב שמעון דובנוב, שלפי החוק החדש ב-1874 על שינויים בחוק הגיוס הכללי, רק תלמידי בתי ספר ממשלתיים יכלו ליהנות מקיצור של השרות הצבאי. לכן משפחות יהודיות רבות העדיפו את בית-הספר הרוסי על פני הצבא. ראה: Dubnov S.M., Kniga zhisni, tom pervy, Riga 1934, str. 65.
 ראה גם: Mar-bad, Voinskaia povinnost I yevrei, Moskva 1912, str. 17.
⁸⁴ מתנדב חופשי, ברוסית [vol'noopredel'iaushchiisja], ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 176.

⁸⁵ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, תל-אביב תרצ"ו עמ' נ"ג. בתום לימודיו שרת מזא"ה כמתנדב חופשי בחטיבה הארטילרית הראשונה בעיר וויאזם, פלך סמולנסק, ראה י' מזא"ה, כרך שני, עמ' י"ח.

⁸⁶ סבא זימל הכיר בזמנו שני הרבנים בקרץ': ר' וולף אהרון ור' שלמה מרקוב. לפי בקשתו של סבא זימל, לימדו הרבנים את יעקב יהדות בשעות הפנויות מלימודיו בגימנסיה. ראה י' מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' קס"ד.

⁸⁷ מכתב לפאני חפץ, 3 באפריל 1875, צילום של מקור, ארכיון פרטי של מ' פלדמן.

⁸⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 139.

⁸⁹ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' קי"ז.

⁹⁰ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' קי"ט.

⁹¹ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' נ"ה.

⁹² כנראה, משה חפץ שייך לגילדה הראשונה, ראה נספח ב', מילון מונחים, גילדות, עמ' 166.

⁹³ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 172.

פעם תיאר מזא"ה את דודו כבעל ראש הלני ולב יהודי.⁹⁵ הדוד משה ניסה לקרב את יעקב לספרות העברית החדשה. הוא היה אפוטרופוס שלו לא רק להלכה, אלא גם למעשה, ומילא את תפקידו זה בכל נפשו ומאודו.⁹⁶ כעבור שנה נפטרה סבתא גיטל וסבא זימל שנשאר לבדו, ביקש להעביר את נכדו יעקב מקרצ' לעיר מולדתם של הסב והנכד, מוהילב, כדי להפיג את בדידותו, אך ללא הצלחה.⁹⁷ לימודיו בגימנסיה בעיר קרצ' השפיעו מאוד על הנער. הוא גילה רצון וחריצות. שפת אמו הייתה אידיש. עברית הכיר בזמן לימודיו בבית-מדרשו של סבא במוהילב. רוסית למד לפני כניסתו לגימנסיה.⁹⁸ יעקב מזא"ה התייחס ללימודיו ברצינות רבה. הוא התגבר על קשיים רבים, גם על הלימוד של השפה הרוסית, וגם על חולשתו בשל מחלת השחפת, שאחזה בו בעת לימודיו בכיתה השביעית של גימנסיה. כנראה הייתה זאת מחלה, ש"ירש" יעקב מהוריו, שנפטרו משחפת. גם אחות אמו מתה ממחלה זאת.⁹⁹ כדי לשמור על בריאותו, אסרו עליו הרופאים ללכת לגימנסיה, ודרשו שישאר בביתו. יעקב מזא"ה סירב וחרף מחלתו הקשה סיים את לימודיו.¹⁰⁰ הוא נשאר נאמן למסורת היהודית. הדבר בא לידי ביטוי בעת פטירתה של הקיסרית מאריה אלכסנדרובנה, אשת אלכסנדר השני ב-1880. באזכרה ובתפילה המיוחדת לזכר הצאררנה היה מזא"ה התלמיד היחיד בגימנסיה, שלא כרע על בירכיו ובשל כך גורש מן הגימנסיה. בזיכרונותיו כתב כי באותם רגעים נזכר במרדכי היהודי שגם הוא לא כרע לפני המן¹⁰¹. בקושי רב שכנע משה חפץ את השלטונות להחזיר את יעקב ללימודים.¹⁰²

את ראשית צעדיו בספרות עשה מזא"ה בעת לימודיו בכיתה השביעית של הגימנסיה. מאמרו הראשון ראה אור בשבועון "המליץ"¹⁰³ ב-1879 ועסק בשאלה: "מדוע מתרחקים בני הנעורים מן היהדות?". אחרי הפרסום קיבל מזא"ה מכתב מעורך השבועון, אלכסנדר צדרבוים [Tsederboim],¹⁰⁴ ובו דברי עידוד ובקשה שימשיך בכתיבתו.¹⁰⁵ באותה שנה התחיל מזא"ה

⁹⁴ י" מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ס"ה, ס"ז. ראה גם מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, ספר שני, עמ' 181.

⁹⁵ מכתב של יעקב מזא"ה לאישתו אנה, פטרבורג, 1 באפריל 1910, ארכיונו הפרטי של מנחם פלדמן.

⁹⁶ י" מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ס"ד.

⁹⁷ ב-1877 נפטרה סבתא גיטל, וסבא זימל כתב בקשה לשלטונות מקומיים להעביר את נכדו ללימודים במוהילב, לגימנסיה. ראה: מכתב של זימל חפץ לראש המסגרת החינוכית במוהילב ב-2 בדצמבר 1877, מארכיונו הפרטי של מנחם פלדמן.

⁹⁸ י" מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ט"ז.

⁹⁹ י" מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ק'.

¹⁰⁰ י" מזא"ה, כרך ראשון, עמ' ק'.

¹⁰¹ י" מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ס"ד.

¹⁰² י" מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ס"ח. השווה: L.Dawidowicz, The Golden Tradition, Jewish Life and Trought in Eastern Europe, New York 1967, pp. 165-166.

¹⁰³ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 177.

¹⁰⁴ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 150.

להתכתב עם המשורר המפורסם, יהודה ליב גורדון [Gordon] (יל"ג), שעבד ב"המליץ".¹⁰⁶ יל"ג שם לב לכשרון הכתיבה של מזא"ה, שנחשף לראשונה בפרסומיו הראשונים ב"המליץ".

מלימודים אקדמיים לחיים ציבוריים

עם תום לימודיו התיכוניים, ב-1882,¹⁰⁷ התקבל מזא"ה לפקולטה למשפטים באוניברסיטת מוסקבה. בין מוריו באותם ימים היו ההיסטוריון הדגול פרופסור וסילי קליוציבסקי, [KLUCHEVSKI],¹⁰⁸ והמומחה בכלכלה פוליטית פרופסור צ'ופרוב. [Chuprov].¹⁰⁹ יחד עם מנחם אוסישקין ויחיאל צ'לנוב ייסד את אגודת "בני ציון" והשתתף בהפצת הלשון העברית ובפעילות למען ארץ ישראל.¹¹⁰ מרגע שסיים לימודיו באוניברסיטת מוסקבה ב-1886 התחיל לחפש עבודה במקצועו. היה זה אחד מן המקצועות החופשיים המועטים שיהודים הורשו לעסוק בהם אם כי בהגבלות מסוימות.¹¹¹ בין השנים 1886-1893 עבד מזא"ה כסגן עורך- דין רשום במוסקבה.¹¹² ב-1890 ייצג מזא"ה את "בני ציון" באסיפת הייסוד של "הוועד האודסאי",¹¹³ הארגון הציוני הכל רוסי שמקום מושבו היה באודסה. מטרתו העיקרית של ה"וועד האודסאי" הייתה לסייע להתיישבות בארץ ישראל.¹¹⁴ באותם ימים ארגן מזא"ה קבוצת בעלי הון מקרב יהודי מוסקבה

¹⁰⁵ י" מזא"ה, כרך ראשון, עמ' י"ז.

¹⁰⁶ אגרות יל"ג, כרך ראשון, חלק ראשון, נאספו ונערכו על ידי יצחק יעקב וויסברג, ורשה 1894.

עמ' 266. ראה גם נספח א', מילון אישים, עמ' 120.

¹⁰⁷ י" מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ט"ז.

¹⁰⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 155.

בשנים 1884-1883 קליוציבסקי נתן קורס "היסטוריה של רוסיה", ראה:

Kluchevsky V. Kurs russkoy istorii, Peterburg 1921, str.3.

של ו"א קליוציבסקי "דברי ימי רוסיה" תורגם לעברית בידי צבי ארד וזכה לעריכה מדעית של פרופ. מ' קונפינו, הספר ראה אור בהוצאת "הקיבוץ המאוחד" 1978, בשלושה כרכים.

¹⁰⁹ י" מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, תל-אביב תרצ"ו, עמ' ק"ד. ראה גם נספח א', מילון אישים, עמ' 151.

¹¹⁰ י" מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' י"ז.

¹¹¹ ב-1864 התקבלה הרפורמה המשפטית. היא אפשרה ליהודים לעסוק בעריכת-דין אמנם עם הגבלות. ב-1889 פורסם תיקון לרפורמה שהגביל בחומרה רבה את עיסוקם של היהודים כעורכי דין והתיר להם לשמש רק כסגנים עורכי-דין רשומים. כדי לעבוד כעורך-דין נזקק יהודי לאישור שר המשפטים בכבודו ובעצמו. ראה

Zakoni o evreiach, chast II, sost. Y. Gimpelson, red. L. Vinaver, Petrograd 1915, str.467-468,

Kuchеров S., Evrei v russkoi advokature, kniga o russkom evreistve, New York 1960, str. 400.

¹¹² Z'abotinsky, Y. Mazeh (Nekrolog), Zassvet 1925, I, str.1

ראה גם ז"א רבינר, ספר הרב מזא"ה, תל-אביב תשי"ח, עמ' ט"ו.

¹¹³ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 167.

¹¹⁴ א' צנציפר (רפאלי), פעמי הגאולה, ספר הציונות הרוסית, עריכה: עבר- הדני, תל- אביב תש"ב,

עמ' 66. ראה את שם המלא של הארגון ומטרותיו:

להתיישבות בארץ ישראל, יצא בשליחותם לארץ ואף פתח במשא-ומתן לרכישת קרקעות לשם הקמת יישוב ליהודי מוסקבה בגליל העליון. השם המיועד של היישוב היה "מחניים" באזור הגליל העליון, אולם התוכנית הזאת לא יצאה לפועל. בשנים 1891-1892 הוטלה גזירת גירוש על רבים מיהודי מוסקבה. הסכומים, המיועדים לקנייה, הוקדשו לעזרה למשפחות המגורשות.¹¹⁶

ב- 27 באוקטובר 1893 נבחר מזא"ה כ"רב מטעם"¹¹⁷ בקהילה היהודית במוסקבה.¹¹⁸ הוא ישב על כסא הרב במוסקבה אחרי ר' חיים ברלין [Berlin], שמילא תפקיד זה בין השנים 1866-1869,¹¹⁹ ושלמה מינור [Minor], שכהן בין השנים 1869-1892.¹²⁰

מזא"ה נמנה עם היוזמים העיקריים של הקמת שלושה ארגונים להפצת השפה העברית ותרבותה: א. קרן על שם חיים נחמן ביאליק [Bialik],¹²¹ שהוקם ב-1916 לציון 25 שנה לפועלו הספרותי. מטרת הקרן הייתה להפיץ את הספרות העברית בקרב ילדי ישראל.¹²² אגודת "חובבי שפת עבר"¹²³ להפצת השפה העברית ותרבותה. ג. אגודת "המשפט העברי" שמטרתה הייתה לחקור את המשפט העברי והכללי הקדום, ולהכין בסיס חוקי לחברה יהודית בארץ ישראל.

ב- 1913 השתתף מזא"ה במשפט בייליס כמומחה לחסידות ולקבלה. נראה הדבר שמינויו לתפקיד זה נעשה בזכות ניסיונו המשפטי, בקיאותו ביהדות ויכולתו הרטורית.¹²⁴

ב- 1917 נבחר מזא"ה לאסיפה המכוננת הכלל רוסית, שנערכה ב-5 בינואר 1918 בפטרבורג [St.-Peterburg] אחרי מהפכת מרץ ב-1917.¹²⁵ היה זה ניסיון רוסי ראשון ללכת בדרך הדמוקרטית. מזא"ה נבחר במסגרת "הרשימה היהודית הלאומית",¹²⁶ אך הבולשביקים פיזרו את האסיפה ולא נתנו לדמוקרטיה הרוסית להתפתח. באותה שנה השתתף מזא"ה יחד עם הרבנים יהודה לייב גרויברט [Groybart],¹²⁷ שמואל רבינוביץ [Rabinovich]¹²⁸ ומרדכי נורוק

Ustav po vspomoshchestvovaniu evreiam zemledelzam I remeslennikam v Sirii I Palestine.

צילום מכתב-היד, לקוח בספריה לאומית, b91847.

בקיצור שם הארגון "הוועד האודסאי".

¹¹⁶ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' י"ז. ראה גם י' קלוזנר, מקאטוביץ עד באזל, כרך ג', מראשיתו של גל העלייה השנייה עד הקונגרס הציוני בבאזל, תר"ן-תרנ"ז, ירושלים תשכ"ה, עמ' 50, 64.

¹¹⁷ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 181-182.

¹¹⁸ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ז'.

¹¹⁹ ראה נספח א', מילון איינים, עמ' 116.

¹²⁰ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' ר"א-ר"ב, ראה גם האנציקלופדיה העברית, כרך כ"ג, ירושלים תשל"ג, עמ' 300. ראה גם נספח א', מילון אישים, עמ' 136.

¹²¹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 113.

¹²² Evreiskaia zshizn 1916, 14-15, str. 43.

¹²³ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 169.

¹²⁴ G.Sliozberg, Dela minuvshikh dnei, tom 3, Paris 1934, str.46.

¹²⁵ Rassvet, 1918, 3-4, str.7.

¹²⁶ Rassvet 1917, 17-18, str. 43.

¹²⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 120-121.

[Norok]¹²⁹ בהקמת המפלגה "מסורת וחירות". זאת הייתה אחת מהמפלגות הדתיות ברחוב היהודי, שהוקמה בעקבות המהפכה הרוסית הראשונה של קרנסקי [Kerensky] במרץ 1917.¹³⁰ מטרתה הייתה לשמור על המסורת היהודית ולשלב אותה תקופה של החופש האזרחי ברוסיה. באפריל 1920 השתתף מזא"ה בדיוני הוועידה הציונית האחרונה ברוסיה, שכל חבריה נאסרו, למעט מזא"ה עצמו ואליעזר צ'ריקובר [Cherikover].¹³¹

1.3 "הפטריארך היהודי נפטר!"

שנותיו האחרונות של יעקב מזא"ה תחת השלטון הבולשביקי היו קשות במיוחד. ראשית, הוא נזרק מהדירה, בה התגורר בה במשך למעלה מעשרים שנה. לא הרשו לו לקחת אפילו רהיט אחד ובשקט, ללא מחאה, עבר מזא"ה לגור בבית-הכנסת שלו.¹³² שנית, נעשו ניסיונות רבים מצד הממשלה לסגור את בית-הכנסת המרכזי.¹³³ שלישית, נגזר איסור על קיומם של ארגונים יהודים שונים, שמזא"ה מילא בהם תפקיד.¹³⁴ ב-1922 איבד מזא"ה את מאור עיניו.¹³⁵ שמועות שונות התהלכו על הסיבות להחמרת המחלה. זאב אריה רבינר טען שמצב בריאותו של מזא"ה הדרדר בשל אכזבתו וכאבו על כשלון שיחתו עם לייב קמינייב, יושב ראש מועצת הפועלים במוסקבה (הסובייט המוסקבאי).¹³⁶ באותה פגישה ביקש מזא"ה שקמינייב יקל על החיים הקהילתיים של יהודי מוסקבה. אך בקשתו לא נענתה.¹³⁷

על מצב בריאותו הקשה ידעו לא רק יהודי רוסיה, אלא גם יהודי ארץ ישראל. באוקטובר 1924 קיבלה ועדת השמות בעיריית תל-אביב מכתב משלמה דובינסקי [Dubinsky]¹³⁸ מקשיניב, ובו הופיעה הצעה לקרוא אחד מרחובות העיר על שם מזא"ה.¹³⁹ דובינסקי תיאר את מזא"ה

¹²⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 157.

¹²⁹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 139.

¹³⁰ י"ל גרויברט, ספר זיכרון, לודז' תרפ"ו, עמ' 99-100. על קרנסקי ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 156.

¹³¹ א' צנציפר (רפאלי), במאבק לגאולה, ספר הציונות הרוסית, תל-אביב תשט"ז, עמ' 62. על צ'ריקובר ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 151.

¹³² בראשית הבימה, נחום צמח, מייסד הבימה בחזון ובאש, עורך יצחק נורמן, ירושלים תשכ"ז, עמ' 156.

¹³³ Z'abotinsky, Z. Y. Mazeh, Rassvet, 1925, 1, str.1.

¹³⁴ בראשית הבימה, עמ' 156.

¹³⁵ "מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, תל-אביב תרצ"ו, עמ' י"א.

¹³⁶ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 171.

¹³⁷ ז"א רבינר, ספר הרב מזא"ה, עמ' פ"ג. המחבר לא הביא מראי מקום. כנראה הוא רשם זיכרונותיהם של יהודי מוסקבה, שלאחר מכן עלו ארצה.

¹³⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 121.

¹³⁹ מכתב של שלמה דובינסקי אל מאיר דיזנגוף מ-22 באוקטובר 1924, עיריית תל-אביב-יפו, הארכיון העירוני, 3-76.

כאחד הציונים הראשונים ברוסיה, בעל ידע עצום בתורה ונואם מבריק, שהוכיח את עצמו במשפט בייליס. הוא גם ביקש לזרז את קבלת ההחלטה, כדי לגרום נחת-רוח למזא"ה, שמצב בריאותו היה רעוע. ראש העירייה מאיר דיזנגוף [Dizengof]¹³⁹ הכיר את מזא"ה מעבודתם המשותפת ב"ועד האודסאיי" וכנראה גם הוקיר אותו.¹⁴⁰ זוהי, כנראה הסיבה לתשובתו המהירה לשלמה דובינסקי: "[...] ניגשנו לפעילות מיד ובישיבתה של עיריית תל-אביב מיום 18/11/24 הוחלט לקרוא על שם מזא"ה אחד מרחובות תל-אביב".¹⁴¹ היה זה צעד יוצא דופן מצד העירייה, מכיוון שקריאת הרחוב נעשתה זמן קצר אחרי שאותה ועדה החליטה שלא לקרוא שמות רחובות על שם אישים שעודם בחיים.¹⁴²

מזא"ה נפטר בשבת, כ"ג כסלו תרפ"ה (20/12/24), בגיל 64. במוצאי שבת הביאו את גופתו לבית-הכנסת המרכזי. פעילי הקהילה ידעו, שהשלטונות לא ירשו להם לפרסם בעיתון כלשהו מודעה על דבר מותו של כהן דת.¹⁴³ לכן חיפשו דרך לפרסום דחוף של מועד הלוויה. היוזמה עברה לידי הצעירים, שהקימו "מטה חירום" באולם על שם פוליאקוב בבניין בית הכנסת.¹⁴⁴ משה ברסלבסקי¹⁴⁵ היה אחד מן השותפים ב"מבצע הציוני האחרון" שנעשה בפומביות במוסקבה.¹⁴⁶ באותם ימים כבר לא עמדו במוסקבה אמצעי תקשורת, שיתווכו בין מנהיגי הקהילה לציבור. לא היה נהוג להדביק מודעות-אבל ברחובות. מודעות-אבל בעיתונות התפרסמו רק כאשר נפטרו פקידי מדינה ופעילי המפלגה הקומוניסטית. הלווית מזא"ה נקבעה ליום ראשון. פעילי הנוער הציוני החליטו להכין מודעות גדולות על מות הרב מזא"ה ועל מועד הלוויתו ולהדביק אותן במוצאי שבת על שעריהם של בתי הכנסת הספורים, שעוד נותרו במוסקבה. הם הניחו, שמתפללי שחרית בבית-הכנסת המרכזי ובבית-הכנסת החב"די, שבאותה חצר, יעבירו את הידיעה המצערת לאחרים.¹⁴⁷ אולם היה ברור, שרבים מיהודי מוסקבה לא יידעו כלל על הלוויה. הוחלט לנסות לפרסם את מודעה קטנה בעיתון "איזוסטיה" [Izvestia],¹⁴⁸ אחד מן העיתונים היומיים הקומוניסטיים המרכזיים. עורך העיתון באותם ימים היה יורי סטקלוב (נחמקיס)

¹³⁹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 123.

¹⁴⁰ א' צנציפר (רפאלי), פעמי הגאולה, ספר הציונות הרוסית, תל-אביב תשי"ב, עמ' 68.

¹⁴¹ מכתב-תשובה של מאיר דיזנגוף אל שלמה דובינסקי, עיריית תל-אביב-יפו, הארכיון העירוני, מס. תיק 3-76.

¹⁴² ע' רגב, טיול קטן בעיר גדולה, ירושלים 1999, עמ' 136.

¹⁴³ ע' מיכלין, הגחלת, ירושלים 1986, עמ' 26.

¹⁴⁴ ע' מיכלין, הגחלת, עמ' 26.

¹⁴⁵ משה ברסלבסקי שינה את שם משפחתו לבר-סלע, ראה משה בר-סלע, נספח א', מילון אישים, עמ' 115.

¹⁴⁶ מ' בר-סלע, הלוויתו של הרב מזא"ה, העבר, י"ח (תשל"א), עמ' 66.

¹⁴⁷ מ' בר-סלע, הלוויתו של הרב מזא"ה, העבר, י"ח (תשל"א), עמ' 67.

¹⁴⁸ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 177.

[Steklov].¹⁴⁹ כשמארגני הלוויה התקשרו אליו, התפלא סטקלוב מאוד והשיב מייד שאין הוא מטפל במודעות ורצוי שהם יפנו לאיש המתאים במערכת. האחראי למודעות הסביר, שלא מקובל בעיתון להודיע על מותם של כהני דת. לאחר ההסברים של אנשי הקהילה, שאין מדובר כאן ברב אלא בסופר, ואיש ציבור מפורסם בעולם, רמז הממונה, שכדאי לפנות לקומיסר לענייני החינוך והתרבות, אנטולי לונצ'ארסקי. בזיכרונותיו כותב בר-סלע, שאחרי מאמצים רבים, השיגו את לונצ'ארסקי בטלפון. לונצ'ארסקי הביע צער כששמע על מותו של הרב מזא"ה, אולם הוסיף, שאינו יכול לעזור, כי העניין נתון לסמכותה הבלעדית של המערכת.¹⁵⁰

כאשר נסגר מעגל הבירוקרטיה הסובייטית, החליטו פעילי הקהילה לטלפן ליהודים בטלפון במשך כל הלילה שכן הייתה הדרך היחידה למסור את מועד הלוויה. בין מקבלי ההודעה היו גם חברי היבסקציה, שלא הצטערו על מותו של הרב מזא"ה, אלא הביעו זעם על כך, שטרדו את שנתם. ליד ארון הנפטר, שכוסה בטלית, ניצבו משמרות-כבוד של ראשי הקהילה, נציגי בתי-כנסת, סטודנטים, ושרידי האינטליגנציה היהודית. גם הרב החב"די, ר' יעקב ז'ורביצר [Zurbitser] היה בין העומדים במשמרות¹⁵¹. אנשים התחלפו במשך כל שעות הלילה והבוקר עד צאת מסע הלוויה. לפני התחלת הלוויה זרמו יהודי מוסקבה מכל הרחובות המובילים אל בית הכנסת המרכזי. סמטת ספאסו-גלינישצבסקי, שבה היה בית-הכנסת ממוקם, התמלאה המון יהודים וביניהם מספר רב של צעירים וסטודנטים. כשהתחיל מסע הלוויה צעדו עשרות אלפי אנשים אחרי מרכבת הלוויה עד בית-קברות בדורוגומילובו. ברחובות ראשיים של מוסקבה נפסקה תנועת מכוניות ומרכבות¹⁵² ואנשי המשטרה והביטחון, שהגיעו למקום, לא יכלו למנוע את פקקי התנועה. רוסים, שטיילו לכבוד יום הראשון, התפלאו לראות את ההמון האבל ושאלו: "של מי הלוויה הזאת?" התשובה הייתה: "הפטריארך היהודי נפטר!" קהל המלווים היה מגוון ובמשך שנים רבות לא ראתה מוסקבה "הפגנה" רבתי של יהודים. הארגון היה מופתי והמארגנים עצמם התפלאו מן התוצאות המדהימות. היה זה מפגן יהודי האחרון לפני התגבשות המשטר הבולשביקי וזמן קצר אחרי הלוויה שטף גל מאסרים את עסקני הקהילה והציונים שבמוסקבה. באישון לילה נחטפו רבים, נאסרו והוגלו לערבות קירגיזיה, לרחבי סיביר ולירכתי צפון.¹⁵³ משה

¹⁴⁹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 143.

¹⁵⁰ מי בר-סלע, הלווייתו של הרב מזא"ה, העבר, י"ח (תשל"א), עמ' 66.

¹⁵¹ שם המשפחה האמיתית של ר' יעקב ז'ורביצר היא מסקליק, ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 139.

¹⁵² מי בר-סלע, עמ' 68.

¹⁵³ מי בר-סלע, עמ' 68.

ברסלבסקי ואחותו הוגלו לקירגיזיה, הגובלת בסין. ואולם, כעבור שנה הומר גירושו מקירגיזיה] Kirgizia [לישראל.¹⁵⁵

פעילי התנועה הציונית הביעו צער על מותו של יעקב מזא"ה. עם ראשונים נמנה זאב ז'אבוטינסקי [Zhabotinsky] בינואר 1925,¹⁵⁶ שפרסם את דבריו בעיתון "RASSVET".¹⁵⁷ "היינט"¹⁵⁸, שראה אור באידיש, פרסם מאמר על הלוויתו של הרב מזא"ה. כתבי-העת "המשפט" ו"המשפט העברי" פרסמו כתבות על מותו של אחד מיוזמי ארגון "המשפט העברי" במוסקבה. חלק מחברי הארגון המוסקבאי כבר הספיק להתאקלם בארץ ישראל ולהמשיך את פעילותו של הארגון.

במשך השנים לא נשכח זכרו של הרב מזא"ה. בתרפ"ו (1926) ביקש ביאליק במכתבו לראש עיריית תל-אביב מאיר דיזנגוף לטפל במשפחת מזא"ה המנוח : לתת את הדעת על מקורות פרנסה אפשריים ולחלוק להם כבוד בזכותו של הרב המנוח שלא זכה להגשים את חלומו ולהגיע לארץ בחייו. במיוחד ביקש ביאליק לעזור לבנו של מזא"ה, סעדיה, שירש כשרונות רבים מאביו, וגילה נאמנות לענייני העם היהודי.¹⁵⁹ ב-1934 הופיע מאמר של מ' גליקסון [Glikson]¹⁶⁰ לזכר הרב מזא"ה. מ' גליקסון היה אחד מתושבי מוסקבה והכיר היטב את יעקב מזא"ה. עשר שנים אחרי מות מזא"ה ביטא גליקסון את רגשותיו כלפי הרב המנוח ותיאר אותו כאחד מגדולי דורו.¹⁶¹

ב-1936 ראו אור זיכרונותיו של יעקב מזא"ה בעריכתו של אברהם שלונסקי בהוצאת "ילקוט".¹⁶² הוצאת הזיכרונות נעשתה במהדורה אחת היחידה, אשר שימשה גלעד עברי ליעקב מזא"ה בארץ ישראל.

¹⁵⁵ ע' מיכלין, עמ' 26.

¹⁵⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 126.

¹⁵⁷ Z'abotinsky, Z. Y. Mazeh, Rassvet, 1925, 1, str. 1.

¹⁵⁸ נייער היינט, 1925, גל' 8, עמ' 3. על העיתון ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 176-177.

¹⁵⁹ אגרות חיים נחמן ביאליק, מכונסות ומסודרות בצירוף הערות פ' לחובר, כרך ג', עמ' פ"ג, פ"ד.

¹⁶⁰ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 119-120.

¹⁶¹ מ' גליקסון, כתבי מ' גליקסון, כרך ב', אישים במדע ובספרות, תל-אביב 1941, עמ' 312-314.

¹⁶² מ' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' י"א.

פעולתו כסגן עורך דין רשום במוסקבה

עד כאן עסקנו בציוני הדרך לחייו של מזא"ה. מכאן ואילך נתמקד בפעילותו הציבורית הענפה, ונתאר לעומק את מעשיו בזירה הציבורית.

את לימודי המשפטים סיים מזא"ה באוניברסיטת מוסקבה ב-1883 ומייד התחיל לחפש מכרים וידידים, שעסקו במשפטים. מאוחר יותר הזכיר יל"ג במכתבו למזא"ה שמות של כמה ממכריו, העשויים לסייע בידי מזא"ה למצוא מקום עבודה.¹⁶²

מזא"ה התחיל לעבוד כסגן עורך-דין רשום.¹⁶³ עורכי דין רשומים הופיעו לראשונה לאחר הרפורמה שפורסמה ב-1864. שר המשפטים מינה עורכי-דין יהודים מקרב בוגרי אוניברסיטאות שלמדו משפטים ומקרב בעלי ניסיון משפטי בן חמש שנים. למען הדיוק ראוי לציין שמינה סגנים, אשר היו נתונים לחסותם של עורכי-דין רשומים. לפי החוק מ-25 במאי 1874, סגנים של עורכי דין נחשבו כעורכי דין פרטיים ויכלו לעבוד כעצמאיים. בתום חמש שנים רשאי היה סגן של עורך-דין רשום לקבל דרגת עורך-דין.¹⁶⁴

ברשימותיו האישיות מאותן שנים מופיעים פרטים דלים על עיסוקיו של מזא"ה כ"סגן עורך-דין רשום". פרטים אלה עסקו בעיקר בנושאים המשפטיים שהיו קשורים לתחום הכלכלי.¹⁶⁵ רוב לקוחותיו של סגן עורך-דין מזא"ה נשאו שמות יהודים כמו שניידר[Shnyder]¹⁶⁶ ינקלביץ,¹⁶⁷ [Yankelevich], גירשמן [Girshman]¹⁶⁸ אך נמצאו ביניהם גם רוסים כמו

¹⁶² אגרות יל"ג (מן שנת תר"ח עד תרנ"ב), נאספו ונערכו ע"י יצחק יעקב וויסברג, כרך שני, חלק רביעי, ווארשה 1894, עמ' 270, 243.

¹⁶³ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 176.

¹⁶⁴ Enzyklopedichesky slovar, tom xxv. Peterburg 1901, str. 259-264. לעוזרים של עורך-דין יהודים לא נתנו את תואר עורך דין במשך עשרות שנים. כך אוסקר גרוזנברג שהתפרסם לאחר השתתפותו במשפט בייליס, פעל כעוזר של עורך-דין מ-1889 עד 1905. ראה

Kniga o russkom evreistve, New York 1960, str.431.
¹⁶⁵ ראה : רשימות אישיות 1889-1888, רשומים ממאי 1889 עמ' 97-99, 108, 115, 181, 195, 141-142, 217-211. מארכיונו הפרטי של מ' פלדמן.

¹⁶⁶ ראה : רשימות אישיות של מזא"ה 1889-1888, עמ' 212.

¹⁶⁷ שם, עמ' 215.

¹⁶⁸ שם, עמ' 25-27, 97, 99.

סוקולובסקי [Sokolovsky],¹⁶⁹ בוגומולוב, [Bogomolov]¹⁷⁰ והאציל הרוסי ניקולאי קונדאסוב [Kundasov].¹⁷¹

הוכחה ליחסו הרציני למקצועו כעורך דין ניתן למצוא ברצונו העז לפתח את כשרונותיו הרטוריים. לשם כך רכש ב-1889 את ספר נאומיו המשפטיים של א' קוני, שהיה אחד מעורכי-הדין הנחשבים באותם ימים.¹⁷²

ב-1889 פורסם תיקון לסעיף 380 של החוק הרוסי, לפיו נדרשו סגנים של עורכי-דין לקבל אישור לעבודתם מידי שר המשפטים מנסיין [Manasein].¹⁷³ יהודים שעבדו כעוזרים של עורכי דין והחזיקו בתואר סגן עורך-דין רשום, התלוננו בפני הסנט [Senat],¹⁷⁴ ובקשו לבטל את התיקון הזה. ואכן התיקון בוטל להלכה בידי הסנט ב-4 במאי 1895. ואילו למעשה לא התקבל אף יהודי כסגן עורך דין במוסקבה בין השנים 1890-1895. עניין זה נגע במישרין ביעקב מזא"ה. כנראה, איבד מזא"ה את התקווה לעבוד כעורך-דין לכל דבר ונאלץ לעבוד אצל פטרוני רוסי או לתווד בין הצדדים בסכסוכים מסחריים.¹⁷⁵ בפועל הביא התיקון להקטנת מספר המשפטנים שאינם נוצרים.¹⁷⁶ באף מסמך לא נאמר שהתיקון מכוון נגד יהודים. ואולם, ברור הייתה כוונת המחוקק הרוסי להקטין את מספר של עורכי-הדין היהודים. ובכל זאת יכול היה מזא"ה למצוא עבודה, לעתים רחוקות, במקצועו כסגן עורך דין רשום. למיעוט העבודה היו שתי סיבות: התיקון המצר את צעדיהם של עורכי דין יהודים ומיעוט העבירות הפליליות מצד יהודים. החל משנת 1891 לא הזכיר מזא"ה ברשימותיו האישיות אף לקוח.¹⁷⁷ בשיחתו עם בן עירו מרדכי בן הלל הכהן¹⁷⁸ התלונן מזא"ה על מיעוט עבודה במקצועו.¹⁷⁹ בדומה לגיבור ב"כינורו של רוטשילד" של צ'כוב [Chekhov],¹⁸⁰ שהתלונן על מיעוט המתים בכפרו, התלונן מזא"ה בפני בן שיחו על מיעוט עבירות

¹⁶⁹ שם, עמ' 115.

¹⁷⁰ שם, עמ' 125.

¹⁷¹ שם עמ' 216.

¹⁷² שם, עמ' 35, פרטים ביוגרפיים של קוני ראה בנספח א', עמ' 154. ספרו של א' קוני " נאומים משפטיים" (Sudebnie rechi) ראה אור בשנים 1888-1905.

Bolshaia Sovetskaia Enzyklopedia, redaktor O.Y.Shmidt, tom 35, Moskva 1938, str.946.

¹⁷³ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 139.

¹⁷⁴ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 176.

¹⁷⁵ Kniga o russkom evreistve, New York 1960, str. 407, 409.

¹⁷⁶ Evreyskaia enzyklopedia, tom 1, Peterburg net goda, str.470.

¹⁷⁷ ראה רשימות אישיות של מזא"ה 1891-1918, מארכיונו הפרטי של מנחם פלדמן.

¹⁷⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 132.

¹⁷⁹ מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, ספר שני, ירושלים תרפ"ז, עמ' 182.

¹⁸⁰ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 151.

פלילות מצד היהודים. ואם כבר יהודי עובר עבירה, הרי שאת הטיפול בעניינו נוטל אחד מעורכי-הדין הוותיקים, שאינם יהודים.¹⁸¹

בשנת 1888 שימש מזא"ה במשך שישה שבועות גם בתפקיד ציבורי כחבר בצוות מושבעים בבית-המשפט המחוזי.¹⁸² בהתאם לרפורמה המשפטית, שפורסמה ב-1864,¹⁸³ נבחרו חברי צוות המושבעים מקרב העם. היו אלה אזרחים בגילאי 25-70, שידעו לקרוא רוסית והתגוררו ביישוב יותר משנתיים. לפני השתתפותם במשפט נשבעו חברי צוות המושבעים שבועה מיוחדת. ניתנה להם זכות להשתתף בתהליך המשפט לצד שופטים מקצועיים מטעם הממשלה,¹⁸⁴ לבדוק את מקום הפשע, להשתתף בתשאול ולדון בחומרת העבירה. כל זה נעשה בהתנדבות. בזיכרונותיו כתב מזא"ה על העבודה הזאת כ"עבודה ציבורית" ו"חובה אזרחית", שלא כמו שופטים מקצועיים, שעבדו כפקידים מטעם הממשלה.¹⁸⁵ לפי חוקי האימפריה הרוסית, נבחרו המושבעים היהודים בהתאם למשקלם הכללי של היהודים בעיר, במחוז או בפלך.¹⁸⁶

מי היו עמיתיו של מזא"ה בצוות המושבעים? פקיד ממשלתי אחד שהיה חסר דעה עצמית. השני היה סוחר זעיר, שכל הזמן אכל ושתה יין שרוף (יי"ש). לכן ציין מזא"ה בזיכרונותיו: "לא יכולתי לפגוש את חברי זה למשפט בלי צחוק על השפתיים".¹⁸⁷ לעומתם התייחס מזא"ה לתפקידו זה בחריצות ובמקצועיות והיה היחיד בין חברי המושבעים, שהשתמש בספר החוקים. הוא הדגיש: "עלי לעיין תמיד בספר העונשים, למען אדע מה להשיב על כל שאלה ושאלה, כי בסוף התשובה צריכה להיות מותאמת לתוצאות שהיא גורמת ליושב על הספסל הנאשמים".¹⁸⁸ הוא חישב מראש מהו העונש הצפוי לנאשם על פי החוק, והתכוון לשאלות השופטים המקצועיים בעת הדיונים על גזר הדין. בזיכרונותיו כתב מזא"ה: "...תשובותינו היו כחידה בעיני השופטים מטעם הממשלה, והם התפלאו מאוד על התשובות, שהיו נושאות עליהן חותם של גזר דין ולא חוות דעת של אנשים מהשוק..."¹⁸⁹

¹⁸¹ כנראה, התחרות עם משפטיים אחרים ולא מיעוט עבירות פלילות אצל יהודים הניעה את מזא"ה לעזוב את תחום המשפטים. מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, ספר שני, עמ' 182.

¹⁸² ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 183.

¹⁸³ Evreiskaia enzyklopedia, tom 12, Peterburg net goda, str. 938.

¹⁸⁴ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 183.

¹⁸⁵ Enzyklopedichesky slovar, tom xxxii, Peterburg 1901, str. 3, 5, 6, 9.
 יי מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' ז'. לא מצוי חומר על פעילותם של השופטים המקצועיים.

¹⁸⁶ Zakoni o evreiach, chast 2, sost J Gimpelson, Petrograd 1915, str. 466.

¹⁸⁷ יי מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' ח' ט'.

¹⁸⁸ יי מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' ז'.

¹⁸⁹ שם, עמ' ח'.

לצד מקצועיות וקפדנות גילה מזא"ה גם רחמנות כלפי נאשמים. למשל, בזיכרונותיו אפשר למצוא דוגמה אחת של רחמנות שגילה כלפי נאשם יהודי ושמו יעקב אלטמן [Altman]. יעקב אלטמן חויב בדין משום שגנב כדי לממן את נישואי אחותו הענייה ולעזור לאמו העיוורת. עונשו היה חמור במיוחד: הוא נשלח לגדוד אסירים למשך 20 חודשים. בעת הדיון בחדר המושבעים על גור הדין הגיב אחד המושבעים על דברי מזא"ה למען הנאשם: "כאילו כל העולם כולו ייחרב אם לא תינשא איזו יהודיה עניה לאיש".¹⁹⁰ את הסיפור העצוב הזה מסיים מזא"ה במשפט הבא: "גנבים מומחים יוצאים זכאים בינים בזכות טיפות של גשמי נדבה, ונפש טהורה כי חטאה - נדונה קשה, ולא יועילו לה נחלי דמעוות על חיים קשים ומרים".¹⁹¹

מניסיונו המשפטי הבין מזא"ה שכיחודי אל לו לטפח תקוות גדולות בדבר תפיסת מקום מכובד במערכת המשפטית הרוסית. בתפקידו כסגן עורך דין רשום הגיע לשיא הפורמלי של הקריירה המשפטית שלו, אך לשיא האמיתי הגיע במשפט בייליס, כאשר סיעה להפרכתה של עלילת-הדם.

חייו כרב מטעם, ומקומו בין רבני רוסיה

בתחילת העשור האחרון של המאה ה-19 שררה במוסקבה אווירה קשה. את מקומו של הגנרל-גוברנטור המוסקבאי¹⁹² תפס הנסיך סרגיי אלכסנדרוביץ,¹⁹³ אחיו של הצאר אלכסנדר השלישי. הוא התפרסם כאנטישמי שרוף והתכוון "לנקות" את העיר מיהודים. לדברי שמואל וורמל, אחד מפעילי הקהילה המוסקבאית, ב-1891 מנתה האוכלוסייה היהודית במוסקבה 45000 חברים.¹⁹⁴ השלטונות החליטו להתחיל בגירוש עוד לפני כניסתו של הגנרל-הגוברנטור לתפקידו. המהלומה הראשונה נחתה על ראשי היהודים בחג הפסח, שחל במרץ 1891. ב-28 לחודש זה פורסם צו צארי חדש האוסר על בעלי מלאכה היהודים להתגורר במוסקבה וסביבתה. ב-15 באוקטובר 1892 פורסם חוק חדש, שלפיו גורשו מן העיר אפילו "קנטוניסטים", כלומר, חיילים יהודיים לשעבר, ששרתו בצבא עשרות שנים.¹⁹⁵ זכות ישיבה ניתנה רק למי שהספיק להירשם

¹⁹⁰ י, מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, תל-אביב תרצ"ו, עמ' י"ג-ט"ו.

¹⁹¹ י, מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' י"ז.

¹⁹² גנרל-גוברנטור היה שליט העליון של מוסקבה, האיש המקשר בין הצאר וממשלתו ובין שליטי העיר. אחד הפקידים הראשיים לאחר גנרל-גוברנטור היה גוברנטור. ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 165.

¹⁹³ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 144.

¹⁹⁴ שי וורמל, גירוש מוסקבה (זיכרונות וסירטוטים), העבר, ספר י"ח, תשל"א, עמ' 24. על שמואל וורמל ראה נספח א', עמ' 127.

¹⁹⁵ Zakoni o evreyakh, chast I, str. 189 ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 181.

לארגונים המוסקבאים, כלומר, לגילדות.¹⁹⁶ שמואל וורמל הביא בזיכרונותיו את המספרים הבאים: בין השנים 1891-1892 גורשו מן העיר 38000 יהודים ונותרו אחרי הגירוש במוסקבה כ-7000 יהודים, שהיו סוחרים, רופאים, מהנדסים, משפטנים.¹⁹⁷

ב-1891 נפתח בית הכנסת הגדול במוסקבה. ימים אחדים לאחר פתיחת הבניין אשר נבנה בסגנון יווני עתיק, דרשו שלטונות העיר לפרק מייד את כיפת הבניין.¹⁹⁸ אמנם ב-23 ביולי 1892 התכנסו בני העדה בבניין החדש של בית-הכנסת לערוך חתונה. מייד הופיע ראש המשטרה ולאסובסקי [Vlasovsky]¹⁹⁹ והודיע על איסור לערוך טקס כל שהוא בבית-הכנסת. את הבניין הוא סגר וחתם עד קבלת "הסברים מתאימים" מהשלטונות העליונים.²⁰⁰ באסיפתה של הקהילה המוסקבאית²⁰¹ הציע הרב מינור²⁰² לבני עדתו לפנות בבקשה לראש העיר, הנסיך סרגיי אלכסנדרוביץ, כי יבטל את רוע הגזירה. אולם, יהודי מוסקבה דחו את עצת הרב מינור. כאן קם רב מינור והודיע בקול רועד: "ביד של זקן אחתום יחידי על הבקשה, ולא יתכן שפנייתי בעניין זה תידחה".²⁰³ חוץ מהרב, חתם גם גבאי בית-הכנסת, שניידר [Shneider],²⁰⁴ ב-23 בספטמבר 1892 פורסמה החלטת הצאר הרוסי, על יסוד דו"ח של שר הפנים, בדבר גירושם של הרב מטעם של מוסקבה, ר' שלמה מינור והגבאי שניידר, בשל "פתיחה בלתי-חוקית" של בית-הכנסת הגדול במוסקבה.²⁰⁵

לפי חשבונו של דובנוב [Dubnov]²⁰⁶ נותרו באותם ימים במוסקבה רק ארבעה-עשר בתי תפילה.²⁰⁷ יהודי מוסקבה, שעדיין נותרו באותם ימים בעיר, נאלצו להתפלל בבתי תפילה

¹⁹⁶ Dubnov S. Noveishaia istoria evreiskogo naroda, tom 3, Riga 1938, str. 142.
¹⁹⁷ Zakoni o evreyakh, chast pervaia, sost. Y. Gimpelson, red. Bramson, Peterburg 1904, str. 189.
ראה גם:

Evrei v Moskve, stranitsa is istorii sovremennoy Rossii, sostableno po neopublikovannim dokumentam, Berlin 1904, str. 3, 36.

שם המחבר לא צוין, כנראה זה היה יוהן רדה [Johannes Rade], המוציא לאור של הספר.

¹⁹⁷ ש' וורמל, גירוש מוסקבה, העברי, ספר י"ח, (תש"א), עמ' 24.

¹⁹⁸ Katsenelson A. Iz martirologa evreyskoy obshchiny, Evreiskaia starina, tom 1, Peterburg 1909, str. 175.

¹⁹⁹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 127.

²⁰⁰ ש' וורמל, גירוש יהודי מוסקבה, עמ' 31.

²⁰¹ לא ידוע על מועד האסיפה.

²⁰² על רב מטעם ראה: נספח ב', מילון מונחים, עמ' 182.

²⁰³ Evreiskaia starina, tom 1, Peterburg 1909, str. 177. לא נמצאו פרטים ביוגרפיים של שניידר.

²⁰⁵ Evrei v Moskve, Berlin 1904, str. 21-22.

רב מטעם היה יכול להתגורר במוסקבה באופן חוקי, ראה:

Zakoni o evreyakh, chast pervaia, str. 248.

²⁰⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 123.

²⁰⁷ Dubnov, S. Noveishaia istoria evreiskogo naroda, tom 3, Riga 1938, str. 150.

קטנים²⁰⁸. ב-1835 פורסם תקנון, שקבע את תפקידיהם של רבנים מטעם הממשלה, סמכותם, מקורות המימון למחייטם וטובות ההנאה הצפויות להם מן הממשלה.²⁰⁹ תחילה בחרה הקהילה נציגים מקרב אנשים, שהתגוררו באזור הבחירות. בחירת הגוף הבוחר הקדימה את בחירת הרב מטעם או עוזר הרב. ראשי העיר קבעו את מקום הבחירה ומועדה והודיעו על כך לראשי הקהילה. מודעות על בחירת נציגים הופיעו בבתי כנסת. בחירה של הרב ועוזריו נעשתה על ידי הצבעה חשאית. תוצאות הבחירות נחשבו לבעלות תוקף, אם השתתפו בהן למעלה ממחצית חברי הקהילה. תלונות על תהליך הבחירות התקבלו במשרד ראש העיר שבוע לאחר הבחירות לכל המאוחר.²¹⁰ לתפקיד "רב מטעם" יכלו להציג את מועמדותם רק יהודים בוגרי גימנסיה ובעלי השכלה כללית במוסד להשכלה גבוהה.²¹¹ המועמד לתפקיד של "רב מטעם" נדרש לדעת "שפת עבר" ורוסית.²¹² הרב הנבחר צריך היה לעבור תהליך אישור על ידי ראש העיר [gubernator]²¹³ ולהתחייב למלא את תפקידו לפי החוק והכללים על ידי שבועת אמונים.²¹⁴ תפקידיו של "רב מטעם" היו כדלקמן: להשביע יהודים בבית-משפט על התנ"ך, כשם שהכומר משביע גויים על ספר-הברית החדשה; לנהל את ספרי הנולדים והנפטרים, הנישאים והמתגרשים, ולשלוח את הספרים לראשות הפלך בעברית וברוסית.²¹⁵ בין הרב לבין הקהילה נחתם חוזה בדבר תשלומים לרב תמורת עריכתם של טקסים. את החוזה הזה צריך היה לאשר ראש העיר. הרב שימש כפקיד המדינה, אולם משכורתו שולמה בידי הקהילה היהודית.²¹⁶ תיאור תהליך הבחירות לרב מטעם אפשר למצוא בספרו של שלום-עליכם [Sholom-Aleykhem] "מן היריד".²¹⁷ שלום עליכם שימש כרב בעיר לובן [Luban] וכך כתב: "לובן- זה שם העיר שנדרש לה רבינר (רב) חדש.²¹⁸ המלה נדרש, תארו-נא לעצמכם, אינה יותר ממליצה. עיר אינה נדרשת לרבינר, כמו שלמשל, נדרשת לקברן. כל המוסד של "רבנים מטעם" הוא בעצם מיותר, אכוף בידי הממשלה על היהודים הרוסיים, ויחסם אליו- משל היה בו

²⁰⁸ Evreyskaia starina, tom pervii, Peterburg 1909, str. 175-178.

²⁰⁹ ע' שוחט, מוסד "הרבנות מטעם" ברוסיה, חיפה תשל"ו, עמ' 9.

²¹⁰ Zakoni o evreiach, chast 2, sostavil Y.Gimpelson, Petrograd 1915, str. 747-749.

²¹¹ שם, עמ' 751. ישנן דרישות ההשכלה לרב שונות: 4 כיתות של גימנסיה או 6 כיתות של גימנסיה או מכללה

(uchilishche).

²¹² שם, עמ' 752.

²¹³ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 165.

²¹⁴ Zakoni o evreyakh, chast 2, str. 707.

²¹⁵ Zakoni o evreyach, chast 2, str. 753.

²¹⁶ שם, עמ' 753.

²¹⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 160.

²¹⁸ המלה רבינר, באידיש ראבינר, מופיעה במלון במשמעות רב לא אורתודוקסי בגרמניה. ראה

משהו טוב. היפה מכל הוא שה"רב מטעם" אינו מתמנה על ידי הממשלה לשלוט ביהודים, אלא שיהודים עצמם צריכים לבחור אותו מתוכם על ידי הבחירות. אבל הבחירות גופן נערכות בעל-כורחם, כפוויות מלמעלה. כלומר, ה'נאצי'אלסטווי- השלטון – שולח לקהל הוראה בכתב שבתארך זה וזה יתכנסו היהודים שם ושם ויבחרו להם רבינר. ומסתערים אז על המשרה מועמדים. כל מועמד וה"צד" שלו, וכל צד יש לו כלי-הנשק והאמצעים שלו למשוך בהם את לב 'העוילים' (קהל). האחד יש לו פרוטקציה יפה, השני עובד בכסף, השלישי - בכוסית משקה. איש אינו ישן. העיר כמרקחה, העיר רותחת. החברה מתלהבים, יש שמחה וגדולה ברחוב היהודי-בוחרים רבינר. מפילים פור, מטילים גורל. חיים משוגעים! לעתים זה נמשך שבועות. לעתים חודשים. לצורך כשרות הבחירות נשלח לעיר 'כפתור' בעל-שררה, המשגיח שלא יקרו חלילה שום זיופים בשעת ספירת קולות. ורק לאחר הבחירות מתחילה 'החתונה' האמיתית. מאחר ששר הפלך חייב לאשר את התוצאות, מתחילות להגיע לרשויות הפלך מלשינויות ותלונות וערעורים של המועמדים הנכשלים. ואם הבחירות נפסלות, מתחילה שוב השמחה מחדש: מועמדים חדשים, צדדים חדשים, בחירות חדשות, מלשינויות ותלונות חדשות...²¹⁹ בספרו "מחותנים פון שונאים", תיאר גם סופר נחום-מאיר שיקביץ [Shaykevich]²²⁰ את מהלך הבחירות לתפקיד רב מטעם בפנינסק: " להיכנס לבית-מדרש היה בלתי אפשרי, להבדיל כמו לבית מרחץ, נשמעו שם קולות וצעקות, מפיותיהם של כ-600 בני אדם, עלה עשן מקטרות וסיגריות, הייתה צפיפות כמו בהלוויה של צדיק וכל אחד דיבר או צעק... נאספו שם את כל הגבירים, כל המשכילים של פינסק, היינו האנשים הידועים לרשום כתובת ברוסית ולחתום שמם בגרמנית ולומר מרסי (תודה) על המחמאה...".²²¹

התמורות הפוליטיות והחברתיות-לאומיות, שחלו בעולמה של יהדות רוסיה בגלל ה"סופות בנגב" הצמיחו טיפוס חדש של "רב מטעם" - רב לאומי-ציוני. מהם היו רבנים ותיקים, בוגרי בתי-מדרש לרבנים ומהם צעירים, שסיימו את לימודיהם באוניברסיטאות. כך הסופר א' פומפיאנסקי [Pumpiansky]²²², חניך בית מדרש לרבנים בוילנה, שנבחר לרב מטעם בריגה. בצעירותו קרא לרוסיפיקציה, אך שינה את טעמו אחרי "סופות בנגב". מאז התחיל לנאום בריגה

²¹⁹ שלום-עליכם, כתבים, "מן היריד", קורות חיים, תרגום מידיש א' אהרוני, תל-אביב 1992, עמ' 277-278.

²²⁰ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 160.

²²¹ נחום-מאיר שיקביץ, מחותנים פון שונאים, וילנה 1876, עמ' 119-121.

²²² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 147.

בעברית.²²³ אברהם חנה'ילס [Khaneles],²²⁴ "הרב מטעם" במינסק מאז 1872 נהפך לציוני.²²⁵
 ד"ר ימפולסקי [Yampolsky]²²⁶ היה הראשון בין "חובבי ציון", שנבחר ל"רב מטעם". הוא נבחר
 ברוסטוב על הדון בשנת 1888²²⁷ ב-1890 נבחר כ"רב מטעם" יהודה לייב קנטור [Kantor]²²⁸
 לשמש בעיר ליבאו [Libava]²²⁹. בשנת 1892 השתדל אוסישקין שיבחרו בזאב טיומקין
 [Tiomkin]²³⁰ לשמש כ"רב מטעם" ביליסאבטגרד [Yelisavetgrad] (1892)²³¹ ואכן, טיומקין זכה
 במשרה. "חובבי ציון" בגרודנה [Grodno] הכריעו בבחירת שמריהו לוי [Lewin]²³² לשמש כ"רב
 מטעם" בגרודנה (1893). בזיכרונותיו כתב שמריהו לוי: "ומופלא הדבר: כל הרבנים שהועטרו
 אותה שעה עטרת ה"רב מטעם" כמוני, ציונים היו. איני סבור שלא ציוני היה עלול להיבחר אותה
 שעה למשימה זו. איני זוכר אף מקרה אחד שהציונות לא הכריעה בעניין זה באותן השנים".²³³
 פעילי התנועה הציונית השתמשו במשרות לרבנים כדי ליצור מקומות עבודה ולתת אפשרות
 לפעילות יהודית ציבורית במסגרת הלאומית בערים מרכזיות. הם הבינו היטב שמועמד של "רב
 מטעם" בחברה היהודית איננו כל כך מכובד. לדעתו של פי גץ [Gets]²³⁴, יהודי משכיל, בכתב העת
 "Knizshki Voschoda"²³⁵: "רוב הנבחרים היו תלמידי גימנסיה לשעבר, או בעלי מקצועות
 חופשיים שלא הצליחו בעיסוקם - כל מיני שלומיאלים. יהודים משכילים בורחים מן התפקיד
 המוזר הזה."²³⁶

מאיר בר-אילן [Bar-Ilan]²³⁷ כתב על מזא"ה ש"היה פיקח במידה מספקת כדי להבין,
 שאמנות של רב מטעם אינה מן המפוארות".²³⁸ וכך אמר מזא"ה על רבנים מטעם: "מה בין רב

²²³ מ' בובה, יידן אין לעטלאנד, תל-אביב 1972, עמ' 348-349.

²²⁴ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 129.

²²⁵ מינסק עיר ואם, כרך ראשון, יהדות מינסק מראשיתה עד 1917, ערך בידי שלמה אבן-שושן, תל-אביב תשל"ה, עמ' 651.

²²⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 131.

²²⁷ מ' זלאטקין, חובבי ציון בעיר רוסטוב על הנהר דון, העבר, ט', (תשכ"ב), עמ' 142-145.

²²⁸ מ' בובה, יידן אין לעטלאנד, תל-אביב 1972, עמ' 135, 287, 349. ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 156.

²³⁰ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 129.

²³¹ ראה באיגרתו ליהושע אייזנשדט-ברזילי, העבר י"ב, (תשכ"ה), עמ' 39.

²³² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 135.

²³³ ש' לוי, זיכרונות חי, כרך ג', תל-אביב תרצ"ה עמ' 96-97.

²³⁴ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 121.

²³⁵ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 180.

²³⁶ F. Gets, Organizazia evreiskoi obshchiny, Knizshki Voschoda, mai, Peterburg 1905, str. 68. ב-1893

פגץ ניסה להיבחר כרב מטעם ונכשל, הרב הנבחר היה יעקב מזא"ה.

ראה: Nedelnaia chronika Voschoda 1893, 38, str. 50.

²³⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 116.

²³⁸ מ' בר-אילן, מוולוז'ין עד ירושלים, כרך ראשון, מהדורה חדשה, העורכים י' ברנשטיין, י' תירוש, תל-אביב תשל"א, עמ' 334.

אמת לרב מטעם? זה אינו יודע צורת מטבע, וזה אינו יודע צורת אל"ף...²³⁹ את היחס השלילי הזה ירש מזא"ה מדודו, משה חפץ, שהתייחס לרבנים מטעם כאל "רבני מטריקות" (תעודות לידה ופטירה), שהרי בני קהילתם לא פנו אליהם כדי לפתור שאלות הלכתיות.²⁴⁰ יחד עם זאת הוא לא הסתייג מן האפשרות להיבחר כרב מטעם. באפריל 1890, בימי הועידה הציונית הראשונה של הוועד האודסאי, שנערכה בעיר אודסה, קיבל מזא"ה לראשונה הצעה לשמש כרב מטעם בעיר. הרעיון הועלה תחילה בידי מרדכי בן הלל הכהן, בן עירו של יעקב מזא"ה וידידו הנאמן.²⁴¹ שניהם השתתפו באסיפה המכוננת ובאחת הפגישות הזכיר הכהן, שיש משרה פנויה באודסה. מזא"ה אמר שאיננו רוצה להפריע למשה מרגליות,²⁴² שכבר גילה רצונו להשתתף בבחירות למשרת רב מטעם באודסה. לאחר מכן התברר, שמשה מרגליות סירב להציג מועמדות. רק אז התחיל מזא"ה לחשוב על כס הרבנות באודסה. לפי עצתו של הכהן, דרש מזא"ה בבית הכנסת הגדול, "הברודי" שבעיר אודסה.²⁴³ התרשמותם של יהודי אודסה מדרשתו מצאה ביטוי במכתב של פנחס פרידמן [Fridman]²⁴⁴ לשבועון "החבצלת",²⁴⁵ בו סיפר שהדרשה נאמרה ברוח הלאומית ובשפה הרוסית. מזא"ה מצא חן בעיני הקהילה האודסאית וסיכוייו להיבחר גדלו. כתב בזיכרונו מרדכי בן הלל הכהן " ... בשובו לביתו במוסקבה, ראו עסקני הציבור שם טוב לעצמם להשתמש ברעיון זה בשביל הקהילה היהודית במוסקבה. הם מהרו לבחור בו והיה פארה ועטרת נאותה עד יומו האחרון ... "²⁴⁶

בשנים 1893-1892 שלאחר גירושו של הרב מינור מילא את תפקידו של רב מטעם מ' לויץ [Levin],²⁴⁷ שידע "שפת עבר" אך לא ידע רוסית. מצב זה לא התקבל על דעת השלטונות. לכן היה נחוץ "רב מטעם" חדש. ב-3 במאי נערכו בחירות. הוצגו שלושה מועמדים: ג' ז'ק [Zak]²⁴⁸ ומזא"ה. מזא"ה היה המועמד היחיד מטעם הקהילה. לא ידוע מי הציג את ג' ז'ק. תוצאות הבחירות גילו את נצחונם של מזא"ה.²⁴⁹

²³⁹ לא ידוע את המקור שעליו הסתמך המחבר, ראה ז"א רבינר, ספר הרב מזא"ה, תל-אביב תשי"ח, עמ' כ'.

²⁴⁰ 'מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, תל-אביב תרצ"ו, עמ' ס"ה.

²⁴¹ מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, ספר שני, עמ' 181.

²⁴² אין פרטים ביוגרפיים.

²⁴³ יי מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, תל-אביב תרצ"ו, עמ' י"ז.

²⁴⁴ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 148.

²⁴⁵ "החבצלת", גל' 31, 1890, עמ' 243. על העיתון ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 178.

²⁴⁶ מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, ספר שני, ירושלים תרפ"ז, עמ' 183.

²⁴⁷ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים על מ' לויץ.

²⁴⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 128.

²⁴⁹ Nedelnaia chronica Voschoda, 1893, 38, str. 50.

ב- 27 באוקטובר 1893 קיבל מזא"ה אישור לתפקידו החדש וב-25 בנובמבר נשבע שבועת רבנים במשרד סגן גוברנטור.²⁵⁰ קבע מזא"ה לעצמו סדרת פגישות עם רבי השלטון במוסקבה - מקטנס ועד גדולם. בשיחה עם סגן הגוברנטור של מוסקבה, לב אנדרייביץ באריאטינסקי [Bariatinsky],²⁵¹ גילה מזא"ה את רצונו להגן על זכויותיהם של בני-עמו. הפגישה ביניהם נערכה ברוח טובה. הסגן אמר: "מצאתי בך חסרון. צעיר אתה לימים (בן 33 מ.ט.) מכדי שתוכל לשאת משרה כזאת."²⁵² על כך השיב מזא"ה: "חסרון זה ניתן לתיקון, שהרי הצעירות היא בת חלוף. גם נפוליון אמר, שלוחמים ממהרים להזדקן במלחמות, ומי אינו יודע, שחיי היהודים הם מלחמה מתמדת, מפנים ומאחור".²⁵³ כעבור זמן, בפגישה השנייה עם בריאטינסקי²⁵⁴ הפסיק מזא"ה מהר מאוד להשתמש בתואר של בן שיחו וגילה יחסי קרבה בכך שקרא לו בשמו ובשם אביו "לב אנדרייביץ". יחסים אלה לא היו מובנים מאליהם. כאשר באריאטינסקי כינה את היהודים "זיידים", הוא לא כלל את מזא"ה בין הזיידים, אלא ראה בו אדם מיוחד, שונה מבני עמו.²⁵⁵ כלפי קודמו של מזא"ה, הרב שלמה מינור גילה בריאטינסקי זלזול. לכן כינה אותו "שיילוק". לעומת זאת כינה בריאטינסקי את מזא"ה "נתן החכם".²⁵⁶ במשרדו של באריאטינסקי ניצב ארון ובו נמצאו כל הספרים האסורים. מזא"ה נהנה מזכות, שהוענקה לבעלי השררה שבצמרת הצארית, לקרוא בהם. בין היתר קרא מזא"ה, לפי עצתו של באריאטינסקי, את "תולדות רוסיה" מאת בילבסוב [Billbasov],²⁵⁷ הכולל את כל תעלוליה האינטימיים של הצארינה יקטרינה השנייה.²⁵⁸ "משום מה זכיתי להיות ממקורבי באריאטינסקי" - כתב מזא"ה בזיכרונותיו. אישור לקביעתו קיבל מזא"ה מדברי חברו לספסל הלימודים באוניברסיטה, פוליאנסקי [Poliansky],²⁵⁹ שכיחן כמזכיר בלשכת הפלך והעיד: " סגן הגוברנטור מאמין

בך".²⁶⁰

²⁵⁰ י, מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' ז'. ראה טקסט של שבועת רבנים מטעם בנספח ב. Sliozberg G.B., (sostavitel) ,Sbornik deystvuyushchikh zakonov o yevreyakh, Peterburg 1909, str. 130.

²⁵¹ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

²⁵² י, מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' ז'.

²⁵³ י, מזא"ה, כרך שני, עמ' ז'.

²⁵⁴ בזיכרונותיו של מזא"ה לא צוין כלל מועד הפגישה.

²⁵⁵ י, מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' קצ"ט, ר'.

²⁵⁶ י, מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' ר'.

²⁵⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 114.

²⁵⁸ מזא"ה רשם קטעים מספרו של בילבסוב "Istoria Ekaterini vtoroi", ברלין 1900. ראה רשימות אישיים בלי ציון של שנים, עמ' 33-37.

²⁵⁹ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

²⁶⁰ י, מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' קצ"ח.

אחרי הביקור בבית סגן הגוברנטור, החליט מזא"ה לבקר בביתו של הגוברנטור בוליגין [Buligin] בכבודו ובעצמו.²⁶¹ ברכת הדרך מצד המושל הייתה חיונית להצלחת ה"רב מטעס" החדש בתפקידו. בפגישתם, שהתקיימה ב- 28 באוקטובר,²⁶² אמר הגוברנטור מקצת שבחו של מזא"ה בפניו: בקיאות ביהדות; כשרונות רטוריים; ידיעת השפה העברית. הגוברנטור בירך על נצחוננו של יעקב מזא"ה בבחירות לרבנות " מובן, הוסיף הגוברנטור, שאתה היית המועמד היותר רצוי בעיני כלי".²⁶³

במשטרה הצטבר חומר רב על מזא"ה. מכתבי מלשינות שייכו אותו ל"מפלגה הפלסטינאית". המלשינים הגדירו אותו כחופשי בדעותיו. האישור למשרת רב ניתן רק אחרי הסכמה בין שר הפנים לבין מושל מוסקבה, הנסיך סרגיי אלכסנדרוביץ.²⁶⁴ לאחר הצלחתו אצל סגן הגוברנטור והגוברנטור החליט מזא"ה להכניס את ראשו ללוע אריה ולבקר בארמון הנסיך סרגיי אלכסנדרוביץ, שהיה גנרל-גוברנטור של מוסקבה ואחיו של הצאר אלכסנדר השלישי. מטרתו של מזא"ה בביקורו אצל הנסיך סרגיי הייתה לקבל מקרובו של הצאר והאיש הראשון במעלות השלטון במוסקבה את ברכת הדרך לתפקידו כ"רב מטעס", שהוא המקשר בין הקהילה היהודית לשלטונות. ומכיוון שהנסיך סרגיי היה מן הגרועים שבאנטישמים, קיווה מזא"ה שהצלחת הפגישה תסלול את דרכו גם אל לב הכפופים לנסיך סרגיי. בעיקרו של דבר ביקש לעמוד על טיב כוונותיו של הנסיך. העובדה, שדלתות הארמון יפתחו לפניו, עשויה הייתה לחזק את השפעתו בעיר. אבל הוא גם שקל אפשרות שהפגישה יכולה להיכשל. במקרה זה היה בדעתו להתפטר לאלתר.²⁶⁵ ב-7 בדצמבר 1893 נפגש מזא"ה עם הנסיך בארמונו.²⁶⁶ לקראת הביקור אצל הוד מעלתו, לבש פראק, נסע במרכבתו של אליעזר פוליאקוב, [Poliakov]²⁶⁷ יושב ראש הקהילה וחש פחדים, חרדות ולחצים. בדרך התפלל מזא"ה למען הצלחתו של הביקור.²⁶⁸ מזא"ה סיפר לנסיך שלמד בגימנסיה הרוסית בקרץ', הנקראת על שם אביו, הצאר אלכסנדר השני. לאחר סיום לימודיו באוניברסיטה פעל כמתנדב חופשי בצבא, בגדוד הארטילרי הראשון בעיר וויאזם [VIASMY]. פרט זה היה חשוב בעיני הנסיך כיוון שמשחר ילדותו התעניין

²⁶¹ אין פרטים על המועד של הפגישה. על בוליגין ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 113.

²⁶² י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' ח'.

²⁶³ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' ח'.

²⁶⁴ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' ח.ט. הנסיך סרגיי אלכסנדרוביץ, ראה נספח א', עמ' 12.

²⁶⁵ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' י"ג-כ'.

²⁶⁶ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' י"ד. ראה גם Nedelnaia chronika Voschoda, 1893,38, str. 50.

²⁶⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 146.

²⁶⁸ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' י"ג.

בארטילריה.²⁶⁹ כשביקש הנסיך פרטים על מסעות מזא"ה לארץ ישראל כיוון מזא"ה את תשובותיו לעניינים הקרובים ללב הנסיך. כך, למשל, הדגיש מזא"ה את דבר ביקורו בירושלים, ובמיוחד את ביקורו במקומות הקדושים לנצרות, ואת יחסיו הידידותיים עם דמיטרי סקלובסקי [Sklovsky]²⁷⁰, סגן נשיא ה"ארגון הפלסטיני הפרבוסלבי".²⁷¹ מזא"ה וסקלובסקי נסעו יחד באונייה מאודסה ליפו ב-1890 והתיידדו.²⁷² לדברי מזא"ה, התרשם הנסיך עד מאוד מן השיחה ואמר: "עכשיו אני נותן לך אישור לשמש כרב המוסקבאי מטעם."²⁷³

חרף חששותיו של ראש הקהילה אליעזר פוליאקוב,²⁷⁴ העידה הפגישה של מזא"ה עם הנסיך על כשרונו הדיפלומטי וחינו האישי, שסייעו לו בהמשך חייו ופעולתו שנראתה כהליכה על החבל הדק שבין השלטון לקהילה. מזא"ה הצליח למצוא חן בעיניהם של רבי-שלטון ובכך להעניק שלוה יחסית לבני קהילתו. בזיכרונותיו מספר מזא"ה על פגישתו²⁷⁵ עם ראש משטרת מוסקבה ולאסובסקי²⁷⁶ שהיה אחד משונאי היהודים הגדולים ברוסיה הצארית, ב-1891.²⁷⁷ שיחתם של ראש המשטרה ולאסובסקי ומזא"ה עסקה בתביעת מזא"ה לבטל את האיסור על נישואי נערות מתחום המושב עם גברים מ"העיר הקדושה מוסקבה". בצדק הבין ראש המשטרה שנישואי נערות עם יהודים תושבי קבע במוסקבה יגדילו את הקהילה, בניגוד לכוונת השלטונות.²⁷⁸ בין היתר נגעה שיחתם בשיבת ציון ובחיי היהודים בא"י. כמובן, ראש המשטרה "הצטיין" בשקרים אנטישמיים. הוא העיר בציניות שיהודי מוסקבה נהנים מזכויות יתר לעומת זכויות הנוצרים בירושלים: במוסקבה מתגוררים היהודים שלא נדרשו להשתמד, ואילו בירושלים, הנתונה לשלטון עות'מאני, נדרש נוצרי למול את בשרו כדי ללון בה.²⁷⁹ ראש משטרת מוסקבה ולאסובסקי הגדיר את הנומרוס קלאוזוס כלפי היהודים בגימנסיות ובאוניברסיטאות כ"הומני" בהשוואה לחוק העברי: "הרוסים מרשים ליהודים להוות 10% מכלל התלמידים, ואילו ההלכה היהודית אוסרת בכלל ללמד את הגוי תורה".²⁸⁰ לדברי מזא"ה, שיבץ ולאסובסקי בשיחתם ביטויים

²⁶⁹ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' כו.

²⁷⁰ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

²⁷¹ אין פרטים ביוגרפיים. על ה"ארגון קייסרי פלסטיני פלסטיני ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 164.

²⁷² הנסיך סרגיי היה אחד ממקימי "החברה הפרבוסלבית הפלסטינית" ועמד בראשה.

²⁷³ שם, עמ' י"ט.

²⁷⁴ י', מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' י"ז.

²⁷⁵ בזיכרונותיו לא ציין מזא"ה את מועד הפגישה.

²⁷⁶ י', מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' קמ"ג.

²⁷⁷ ראה Perezshitoie, sbornik, posviashchenni obshchestvennoi I kulturnoi istorii evreev v Rossii, tom 4, Peterburg 1913, str.269.

²⁷⁸ ראה י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' קמ"ג.

²⁷⁹ שם.

²⁸⁰ שם.

עסיסיים באידיש, וביטויים משפת העולם התחתון היהודי, אך מזא"ה שמר בזיכרונותיו על לשון נקייה ולא ציטט.²⁸¹ בכך ביקש להתפאר, כביכול, בקרבתו לעם היהודי. בפגישותיו עם ראש המשטרה נזהר מזא"ה מאוד בלשונו. במהלך השיחה האזין לדבריו בשתיקה, כתלמיד העומד לפני רבו.²⁸² ואולם, הרב מזא"ה גם ידע לבקש מראש המשטרה האכזרי הזה לעשות מעשים טובים למען היהודים. לפי בקשת מזא"ה, העביר ולאסובסקי 9854 רובלים 501 קופיקות אל הגוברנטור הקישינבי כדי לסייע לניצולי הפוגרום בקישינב בימי הפסחא הנוצרית, ב-6 באפריל 1903.²⁸³ הייתה זאת תרומתם של יהודי מוסקבה ליהודי "עיר ההריגה". קשה להאמין, שולאסובסקי עשה זאת מרצונו הטוב. כנראה, הייתה זאת יוזמתו של מזא"ה והדבר מעיד על יכולתו השתדלנית.

מזא"ה הירבה לסייע לחיילים יהודים. הנסיך סרגיי אסר על החיילים היהודים בגדוד הקייבי לצאת מן המחנה הצבאי ולנסוע לבתיהם כדי לחגוג את חג הפסח. בעצת אליעזר פוליאקוב, ראש הקהילה עד פטירתו ב-1914, נפגש מזא"ה עם קצין המשטרה הבכיר סובלוב [Suvalov],²⁸⁴ שקיבלו במאור פנים. השר שיבח את מזא"ה בפניו על לשונו הרוסית העשירה ולבושו האירופי. אולם השתדלותו של מזא"ה לא צלחה הפעם, כיוון שסובלוב לא הבין מה חשיבותה של הבקשה המוזרה הזאת בקשר לחיילים היהודים בחג הפסח. הוא אף הוסיף בפליאה: " בטוח אני, כי בימי דוד המלך שלכם, הנפוליואן העברי הזה, בוודאי לא היו חיילים מקיימים את כל מצוות הדת ובוודאי לא היו לובשים ציציות..."²⁸⁵ הוא נפגש עם מלאכוב²⁸⁶ [Malakhov], המפקד האחראי של העיר. בתחילת הפגישה בין המפקד הבכיר מלאכוב ובין מזא"ה נוצרה ביניהם "כימיה". מלאכוב דיבר בזלזול גמור על הנסיך, שאסר על היהודים לחגוג את הפסח, וכך אמר: "... הייתי החונך שלו בצבא. הוא אידיוט גמור וככל האידיוטים הוא עקשן גדול ונורא."²⁸⁷ הייתה זאת הקדמה מעודדת להחלטתו של מלאכוב לבטל את האיסור, שהטיל הנסיך, ולהרשות לחיילי הגדוד הקייבי לחגוג את חג הפסח ולהתפלל כהלכה.

מאוחר יותר ביטא מזא"ה את חוסר-הנחת שלו מן היחסים בין הקהילה היהודית לבין השלטונות בתקופה הצארית. שנה לאחר מהפכת מרס ב-1917, אמר מזא"ה בנאומו: "מי שלא

²⁸¹ ש.ס.

²⁸² ש.ס, עמי קמ"ד.

²⁸³ אגרות חיים נחמן ביאליק, , כרך הראשון תר"ן-תרס"ה, תל-אביב 1937, עמי קצ"א. ראה גם במבואי עיר

ההריגה, מבחר מאמרים על שירו של ביאליק, עורכים אוזי שביט ו(?) , תל-אביב ללא ציון של שנה, עמי 86.

²⁸⁴ כנראה מדובר על סובלוב, ראש הגדודים המובחרים במשטרה. משום מה כינה אותו מזא"ה "שר", אף כי שימש

סובלוב כמפקד של המשטרה. לא מצאתי בשום מקור הסבר לזה. ראה נספח א', מילון אישים, עמי 160.

²⁸⁵ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמי פ"ב.

²⁸⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמי 138.

²⁸⁷ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמי פ"ו.

אכל את התבשיל, איננו יודע את טעמו. ואני אכלתי ערב, בוקר וצהריים. מדי יום ביומו הרגשתי, מה שהיו מרגישים אחינו בטולוזה [Toulouze], אשר, כידוע, היו מקבלים מידי ראש העיר מדי שנה בשנה בערב חג הפסח מכת לחי פומבית, ומקבלה בעד כל אחיו היה זקן העדה העברית. ופעם אחד קרה, שהסינדיקוס העברי מת אחרי קבלת מתנת-יד כזו. ואני בעניי הייתי מקבל מתנות כאלה לרוב.²⁸⁸

למעשה שימש מזא"ה במוסקבה באותם ימים לא רק כ"רב מטעם", אלא כרב לכל דבר. הסיבה לכך הייתה נעוצה לא רק ביכולתו כמנהיג, אלא גם בעובדה, שלרבים מסורתיים לא הייתה זכות ישיבה במוסקבה מאז תחילת שנות ה-90 של המאה ה-19.²⁸⁹ את דרכו כרב מטעם בקהילה היהודית המדולדלת במוסקבה התחיל מזא"ה את עבודתו. רוב מתפללי המניין היו קנטוניסטים ובני משפחותיהם. סגנון החיים שלהם התפתח במהלך שלוש שנות השירות הצבאי, שעשו הקנטוניסטים בתקופת הצאר ניקולאי הראשון. הם נלקחו לצבא בהיותם ילדים בגיל נמוך מ-18. הם דיברו בשפה גסה, שהדיפה ריח של בית מרזח. כמה מהם התפרנסו מהחזקת בתי-זונות בעיר.²⁹⁰ לא פעם הסמיק הרב מזא"ה מאמרותיהם ה"עסיסיות". מזא"ה הבין היטב איזו עבודה קשה מצפה לו. באותם ימים התפללו בבית הכנסת זה רבים מיהודי מוסקבה האחרים, כמו קלונימוס זאב ויסוצקי [Visotsky].²⁹¹ בשל סגירתם של בתי-כנסת רבים בידי הממשלה נאלצו יהודים רבים שאינם קנטוניסטים להתפלל בבית הכנסת הקנטוניסטי שנחשב לפחות יוקרתי. כך יצא, שבאותו מניין התפללו טובי העיר ומחזיקי בתי-בושת גם יחד.²⁹² עם הקהל הזה התחיל לעבוד הרב יעקב מזא"ה. הוא דרש מדי שבת ועסק, בעיקר, בענייני מוסר. דרך דרשותיו ניסה להגיע ללבם של החיילים היהודים ולקרב אותם לאורח חיים שונה מזה שהורגלו בקסרקטינים [מחנות צבא].²⁹³ מזא"ה קיווה שיעלה בידו להשפיע על הקהל כולו.

²⁸⁷ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' פ"ו.

²⁸⁸ ז"א רבינר, ספר הרב מזא"ה, תל-אביב תשי"ח, עמ' ס"ה. המחבר לא ציין את המקור. בספרו של ש' שורצפוקס הופיע קטע: "השבוע הקדוש (פסח נוצרי) הפך להתפרצויות נגד יהודים. בטולוז יהודי היה חייב ביום השישי הקדוש להתייצב לפני הקטדרלה ולקבל סטירת לכי פומבית. הטקס נקרא קולפיזיון שהיה אמור לנקום על מה שעשו לישו. היה שב-1018, יוג (Yug), הכומר של הויקונט אמרי דה רוששוואר (Aimeri de Rochechouar), נתן מכת לחי כל כך חזקה שהלה הפיל ארצה את היהודי כך שהוא מת במקום. רק במאה ה-17, אחרי מסע הצלב הראשון הצליחו יהודי טולוז לבטל את הטקס המשפיל הזה תמורת תשלום רנטה שנתית לכנסייה. S. Schwarzfuchs, Les Juifs de France, Paris 1975, p.28.

²⁸⁹ פרטים של גירוש יהודי מוסקבה בשנים 1891-1892 ראה בעמ' 22. לפי החוק הרוסי, סעיף 1089, חלק א מ-1890, תואר של רב לא נותן זכות ישיבה מתמדת בחוץ לתחום המושב. אך ורק רב מטעם הנבחר ומאושר על ידי השלטונות יכול לגור באזור פעילותו ורק בתקופת פעילותו. ראה. Zakoni o evreiach, chast I, str. 248.

²⁹⁰ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' מ"ז.

²⁹¹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 126.

²⁹² י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' מ"ו, מ"ז.

²⁹³ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' מ"ח. קסרקט, קסרקטין בלטינית מחנה צבאי. ראה א' אבן-שושן, המילון החדש, כרך שלישי, ירושלים תשי"ל, עמ' 1207.

אחד מצעדיו הראשונים בדרך זאת נעשה ביום הכיפורים. עוד בימים הנוראים שם מזא"ה לב לפרוכת יפה והתברר, שזאת הייתה מתנה מפרוצה וגנת בשם "סוניה בעלת ידי הזהב" (Сонька) (Золотая ручка).²⁹⁴ היא העניקה מתנה יקרה זאת ערב הליכתה לבית-הסוהר.²⁹⁵ מזא"ה החליט לעשות מעשה יוצא דופן ובעת הדרשה ביום הכיפורים קרא בהתלהבות: "הנה לנגד עיניכם, לנגד עיני כל הקהל, אקרע את הפרוכת הזאת מעל ארון הקודש." מזא"ה ניגש לארון הקודש, קרע את הפרוכת של סוניה ואמר: "הבו לי (במקומה) את הפרוכת הפשוטה, שנקנתה בפרוטות, אשר קיבלו אבותיכם, החיילים הניקולאייבים. הם קידשו שם שמיים ברבים בעודם ילדים..."²⁹⁶ מעשה הפרוכת הרשים מאוד את הקהל. כל מי שעלה לתורה, בכה. יותר מכולם בכה קלונימוס ויסוצקי.²⁹⁷ למחרת באה משלחת חיילים יהודים משוחררים לרב מזא"ה וביקשו להחזיר את הפרוכת. הם הסבירו למזא"ה שכל הכשרונות התיאטרוניים שלו לא השפיעו עליהם כלל. מזא"ה השיב להם, מבלי להתנצל, שכל זמן, שהוא יכהן רב, הפרוכת הזאת לא תהיה בבית-הכנסת. כעבור ימים אחדים, ביקש יחיאל צ'לנוב לחון את הפרוכת. גם הפעם לא שינה מזא"ה את דעתו.²⁹⁸ את המעשה החריג עשה בעצם ידו, כנראה, כדי להפגין את כוחו וגבורתו.

בארנו של מזא"ה היו שמורים בגדים מיוחדים להופעתו בבית הכנסת, ובכללם בגד שנהג ללבוש פעם בשנה, ביום הכיפורים. "כשעמד מזא"ה על הבימה בבית-הכנסת, כתב אברהם דובינסקי [Dubinsky] בזיכרונותיו, היה דומה לכהן הגדול."²⁹⁹

בזיכרונותיו כותב הרב מאיר בר-אילן, שבביתו של מזא"ה היו שני חדר-עבודה. בחדר אחד קיבל רבנים, ואנשי עט. בחדר הזה עמדו ספרים, בעיקר ספרי קודש. על גבי הקירות היו תלויות תמונות של רבנים. מזא"ה ישב בחדר עם כיפה לראשו, פנים רציניות ושוחח על ענייני ההלכה. אולם, היה גם חדר-העבודה השני, שבו עמדו בעיקר ספרי-חול. על הקירות לא היו תמונות של רבנים אלא של עסקנים, כגון ויסוצקי ופוליאקוב. שם ישב מזא"ה גלוי ראש והיה "רב פחות ויותר פליטוניסטן... אבל גם בחדר ההוא שוחחו בשיחות של תורה, אמנם כדרך הלמדנים של מוסקבה ולא של וולוז'ין או בריסק..."³⁰⁰

²⁹⁴ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' נ"א, מדובר בפושעת מפורסמת, סופיה בלובשטיין, יהודיה, שנשפתה ונשלחה לסחלין [Sakhalin], ראה נספח א, מילון אישים, עמ' 115.

²⁹⁵ שם, עמ' נ"א.

²⁹⁶ שם, עמ' נ"ד.

²⁹⁷ שם

²⁹⁸ י' מזא"ה, כרך שני, עמ' נ"ה, נ"ו.

²⁹⁹ א' דובינסקי, הרב מזא"ה (סרטוטים וזיכרונות), ספר השנה של ארץ ישראל, שנה שנייה שלישית (תרפ"ד-תרפ"ה), תל-אביב תרפ"ו, עמ' 406-408. ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 122.

מה היה מעמדו של מזא"ה בקהיליית הרבנים? שאלה זאת הטרידה את מזא"ה ואילצה אותו לחדד את עמדותיו ביחס למחנה האורתודוקסי ואף לבטא את יחסו זה בלבשו. כך, למשל בוועידה השישית לרבנים ועסקנים, שנערכה בפטרבורג ב-1910,³⁰¹ בלטה התפלגות המשתתפים לבעלי כיפות וחסרי כיפות, כפי שכתב מזא"ה לאישתו ברוסית.³⁰² מאליו מובן, שרבנים חובשי כיפה השתייכו למחנה האורתודוקסי, ואילו גלויי הראש נחשבו ל"רבנים של תרבות", כהגדרתו של מזא"ה במכתבו מפטרבורג.³⁰³ מן ההקשר ברור, שכוונתו הייתה לרבנים, פתוחים לתרבות כללית. בצילום מאותה ועידה נראים חובשי הכיפה וגלויי הראש. מזא"ה יושב גלוי ראש, לימינו של ר' יהודה לייב צירלסון [Tzirelson],³⁰⁴ הוא רב מטעם של קשייב, וגם הוא גלוי ראש.³⁰⁵ לשמאלו ישב נציג משרד הפנים הרוסי, ממונטוב [Mamontov],³⁰⁶ גוי גלוי ראש, כמובן.

אלה הן השאלות שהוצגו בוועידה.

שאלת הרבנות : שינוי שיטת הבחירות של הרבנים ; איך לחלק את מקורות הקיום לרבנים מטעם ולרבנים המסורתיים מהכנסות מס הבשר (коробочный сбор) ; קביעת מעמד שווה לרבנים מטעם ולרבנים המסורתיים ומתן בסיס חוקי לאחרונים ; ייסוד קופת-תגמולים בשביל הרבנים וסגניהם והקמת מוסד לעזרה הדדית.

שאלת השבועה : קביעת סדרי הבאת יהודים לשבועה שינוי נוסח השבועה היהודית והתאמתו לנוסח הקבוע לנוצרים.

שאלת ספרי הלידה : רישום ילדי ישראל שלא באו בבריתו של אברהם אבינו ; קביעת סדר עריכת ספרי הנולדים וסדרי הוצאת תעודות-לידה ; שינוי נוסחת ספרי הנולדים היהודים, ומציאת דרך יותר נאותה לרישום מדויק בספרי הנולדים (המטריקציה) על ידי שמירת העתקי תעודות הלידה במשרדי הרבנים מטעם ; דיון בדבר מסירת ניהול ספרי-הלידה לרבנים מטעם, הרבנים המסורתיים או מסירת ניהול הספרים ולידי פקידים האזרחיים.

שאלות נישואין, גטין וענייני המשפחה : ענייני הבאים בברית אירוסין ללא נישואין, על זכויות היהודים שנולדו לאלה, והגירושין שלהם ; שאלת קידושין מחדש בין אלה שלא נרשמו בספרי הנישואין ; קביעת נוסחת האישור לגירושין והכרעה ביחס לשמות המשפחה של מגורשים.

³⁰⁰ מ' בר-אילן (ברליו), מוולוז'ין עד ירושלים, כרך ראשון, העורכים י' ברנשטיין, י' תירוש, תל-אביב תשל"א, עמ' 335.

³⁰¹ הוועידות הרבניות הקודמות נערכו בשנים 1857, 1858, 1861, 1879, 1893. ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 168..

³⁰² מכתב לאישתו אנה מפטרבורג 28 בפברואר 1910, עמ' 3, מארכיונו הפרטי של מנחם פלדמן, ראה גם צילום מוועידת רבנים, המופיע ב"העבר", ג, (תשט"ו), עמ' 95 (בין עמודים 94 ו-95).

³⁰³ מכתב של יעקב מזא"ה לאישתו אנה פטרבורג, 18 במרץ 1910, מארכיונו הפרטי של מנחם פלדמן.

³⁰⁴ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 152.

³⁰⁵ ש"ד ירושלמי, ועדות וועידות הרבנים ברוסיה, העבר, ג', (תשט"ו), עמ' 95.

שאלת השינויים בהנהלה הדתית והמשקית : דיון בדבר איחוד ההנהלה הדתית והמשקית ; שינוי התנאי שלפיו אסור לפתוח בית תפילה חדש אם אין בו 100 מתפללים ; דיון בדבר מיזוג בין כל מוסדות הצדקה ובתוכם גם "חברה קדישא" בהנהלות הדתיות.

השאלה על הוועידות הרבניות : דיון בצורך הכינוס "הוועידה הרבנית" לעתים יותר קרובות וקביעה כמוסד קבוע.

שאלת ההשכלה הדתית והחינוך היהודי :

ייסוד מוסד חינוכי מיוחד להכנת רבנים, קורסים וסמינריונים דתיים ; דיון בתנאי העבודה של "מלמדים" בחדרים, קביעת דרגת השכלתם והטלת הפיקוח על הלימוד בחדרים על רבני המקום תוך הרחבת תוכנית הלימודים שלהם ; הנהגת לימוד השפה הרוסית והשכלה כללית בחדרים ; לימוד חובה של יהדות בבתי-ספר כלליים, קביעת המורים ועיבוד תוכנית הלימודים.

השאלה בדבר על מס הבשר והנרות : דיון בביטול גביית מס הבשר והנרות ; שינוי בשיטת המכירה של מס הבשר, תוך מסירת הפיקוח לועדה רבנית עירונית.³⁰⁷

הסוגיות העיקריות היו איך להניע את השלטונות להעניק לגליזציה לרבנים המסורתיים, ומה צריך להיות היחס בין הרבנים המסורתיים שהם המנהיגים הרוחניים של הקהילות, לבין רבנים מטעם, שהם המקשרים בין הקהילה לבין השלטונות. הרבנים במסורתיים אכן היו, כמעט תמיד, בעלי סמכות רוחנית בקהילותיהם, ואילו הרבנים מטעם עסקו ברישום נישואין וגירושין, מתן תעודות לידה ופטירה, עריכת שבועה של היהודים. נוכחותו של נציג משרד הפנים, ממונטוב, שהעניק את חסותו לועידה, האצילה רשמיות לועידה. הוא האזין לנאומים, שחלקם נישאו ברוסית. כמובן זה הגביר את חופש הביטוי. בועידה נטלו חלק 42 איש, רובם מרחבי רוסיה ואילו מפולין הגיעו חמישה.³⁰⁸ מזא"ה ייצג את מוסקבה.³⁰⁹

נאומיו בועידה העידו על דופק לבו היהודי של מזא"ה מתחת לפראק. באחד הנאומים, שעסק בסירובם של יהודים למול את בניהם, גינה מזא"ה יהודי שנמנע מלמול את בנו, והביע נכונות לשמש כמוהל, אף כי לא זכה לממש את כוונתו.³¹⁰ ואלה הן ההחלטות העיקריות של הועידה השישית של הרבנים בפטרבורג ב-1910 : רבנים מטעם נדרשים לגלות בקיאות ביהדות ; הוועידה שוללת הקמת מוסד עליון ללימודי הדת היהודית ; יש להגדיל את מספר שעות ללימודי קודש

³⁰⁶ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

³⁰⁷ ש"ד ירושלמי, ועדות וועידות הרבנים ברוסיה, העבר, ג', (תשט"ו), עמ' 91-92.

³⁰⁸ Evreiskaia enziklopedia, tom 14, Peterburg net goda, str.648.

³⁰⁹ העבר, ג', (תשט"ו) עמ' 88.

³¹⁰ Pereferkovich N, Religioznye voprosy u sovremennykh yevreev v Rossii, Peterburg 1910, str 54.

במוסדות החינוך היהודים; לימודים כלליים מותרים, אך אין לכפותם; ילדי יהודים שלא נימולו, לא ירשמו בתעודות הלידה (המטריקות) כיהודים.³¹¹

אחת השאלות החשובות בועידה הייתה כיצד לשכנע את היהודים למול את בניהם. בקרב היהודים המשכילים ברוסיה, בתחילת המאה ה-20 שררה אווירה של התנגדות לברית-המילה. שמעון זובנוב, לדוגמה, לא נכח בטקס ברית-המילה של בנו שכן זה היה בעיניו מנהג דמים ברברי, שאינו אופייני לאדם המודרני.³¹² הזכות החוקית לעשות ברית-מילה לא בידי רב, אלא בידי מוהל, ניתנה ב-1902.³¹³ עד אותה שנה ניתנה זכות זאת רק לרבנים ואילו המוהל היה מחוץ לחוק.³¹⁴ בברית-מילה לא ראה החוק הרוסי סימן היכר ליהודי. ילד יהודי שלא נמול נרשם בספרי המטריקות כיהודי.³¹⁵ כך חשב גם הפרובוקטור הידוע לגנאי בתנועה המהפכנית ברוסיה, יונה אזף [Azef],³¹⁶ שסירב בתוקף למול את בנו.³¹⁷ אזף טען, שמנהג ברית המילה פוגע בבריאות הילד ואם אנו עושים לילדינו ברית מילה, מדוע לא נעשה ניתוחים נוספים: נחתוך את המעי העיוור ונוציא את השקדים! מזא"ה ניסה לשכנע את אזף למול את בנו. על כך השיב אזף למזא"ה ברוגז: " אין לך בוש להשפיע עלי שאסכים לניתוח זה לבני! הרי זו זוועה! הגיע הזמן להיפטר ממנה!"³¹⁸ הויכוח, שנמשך כמה חודשים, הסתיים ב"ניצחוננו" של מזא"ה. מזא"ה הגיע לביתו של אזף, יחד עם הרופא, המנתח זירמונובסקי [Jimmonovski].³¹⁹ כשראה אזף את הרופא לבוש בלבן והכלים בניתוח, צעק בקול רם: "גועל נפש!" ועזב את הבית. הרופא עשה את כל מה שהיה נדרש לתינוק שהיה בן תשעה חודשים ושהשתמש בכלורופורם. מזא"ה הופיע כסנדק.³²⁰

³¹¹ על ההחלטות העיקריות שהתקבלו בועידה ראה ש"ד ירושלמי, ועדות וועידות הרבנים ברוסיה, העבר, תשט"ו, ג', עמ' 93-94.

³¹² Dubnov, S. Kniga Zsisni, tom pervi, Riga 1934, str.220.

³¹³ Zakoni o evreiach, chast 2, str. 753.

³¹⁴ השתתפותו בברית-מילה מוהלים במקום רבנים היה אסור, לפי החוק הרוסי, ראה, Evreiskaia enzyklopedia, Peterburg net goda, tom 12, str.912.

³¹⁵ שם, ראה גם Zakoni o evreyach, tom 2, ctr.624.

³¹⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 111.

³¹⁷ ב-1901 קיבל מזא"ה מכתב ממשפחת מינקין ממוהילוב. בתם הייתה אישתו של אזף. ההורים סיפרו למזא"ה שבתם ביצעה את ברית מילה של בנו הבכור עצמה, בסתר מבעלה. כעבור זמן היא הולידה את הילד השני, אולם היא מבקשת מאוד לעזור לה למול את בנה. ההורים ביקשו ממזא"ה להתערב ולעזור. ראה: זיכרונות, כרך רביעי, עמ' צ"ז.

³¹⁸ ראה "מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, צ"ט.

³¹⁹ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

את פעולתו כרב מטעם במוסקבה התחיל יעקב מזא"ה ב-1893 לאחר הקהילה שנפגעה קשות בגירוש יהודי מוסקבה בשנים 1891-1892. הוא שיקם את הקהילה, ומילא בהתמדה תפקיד של שתדלן. בזכות חנו האישי וכשרונותיו הדיפלומטיים הצליח לבנות יחסים טובים עם אנשי השלטון העירוני וידע להשתמש בהם להגנת בני קהילתו. מזא"ה ניצל את תפקידו הרבני להמשך פעילותו הציונית בקרב יהודי מוסקבה. הוא נמנה עם הרבנים מטעם הציונים, שהופיעו בקהילות רוסיה אחרי הפרעות הנקראות "סופות בנגב". מעמדו של מזא"ה בקהיליית הרבנים ברוסיה היה בעל שתי פנים: מצד אחד הוא שמר על מנהגים היהודים, כמו ברית-מילה, וניסה לקרב את שומעיו בבית-הכנסת לאורח החיים היהודי. מצד שני ראה את עצמו כ"רב של תרבות" והיה פתוח לתרבות כללית. הדבר בא לביטוי שהתבטא, בין היתר, בהתנהגותו השונה בשני חדרי-העבודה בביתו, ובמנהגו לחבוש כיפה רק לפרקים.

יעקב מזא"ה כמומחה מטעם הסנגוריה במשפט בייליס

באביב 1911 "החיו" אנשי המאות השחורות את עלילת הדם. ביוזמתם הואשם מנחם-מנדל בייליס ברצח נער נוצרי אנדריי יושצ'ינסקי (Ushchinsky) למטרות פולחן. העלילה צמחה בחוגי "המאות השחורות"³²¹ ואף כי המשטרה ידעה מיהם הפושעים שרצחו את הנער, היא סייעה לשר המשפטים ולמשרדו להוכיח אותה עלילה. במשך שנתיים הכינו אנשי "המאות השחורות" "עדויות" של אנשי העולם התחתון ו"מומחים" למיניהם במגמה לבסס את העלילה מבחינה משפטית. שר המשפטים שצ'גלוביטוב [Shcheglovitov]³²² החליט להפוך את משפט בייליס למשפט נגד העם היהודי. רק בסוף 1913 הועמד בייליס לדין המשפט. דעת הקהל ברוסיה ובחוץ לארץ ראתה במשפט זה מאבק בין השלטון לבין כוחות האופוזיציה. "שאלת היהודים" הפכה לאחת מן הבעיות המרכזיות בחיי רוסיה. עורכי דין מן הטובים במדינה התגייסו להגנת בייליס.

³²⁰ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' צ"ו, ק"ג.

³²¹ המאות השחורות, ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 170.

³²² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 162.

במרץ 1911 נרצח בקייב ילד רוסי ושמו אנדריי יושצ'ינסקי [Andrei Ushchinsky], בן למשפחת גנבים וגופתו נמצאה סמוך לבית-חרושת יהודי. מייד התחילו שונאי ישראל להכריז בדומה שזהו רצח מטעמי דת. מנדל בייליס, פקיד בבית-החרושת היהודי שבקרבתו נמצאה הגופה, הואשם ברצח.³²³

לאחר הלוויית הנער הנרצח, שנערכה ב-27 במרץ, התגברה התעמולה האנטישמית ברוסיה: התפרסמו כרוזים אנטישמיים הקוראים לנוצרים לרצוח יהודים.³²⁴ בספטמבר 1911 נרצח ראש הממשלה הרוסית סטוליפין (Stolypin)³²⁵ על ידי יהודי מהפכן ושמו דמיטרי בגרוב (Bagrov)³²⁶ הייתה זאת עילה "טובה" לעריכת פוגרומים אכזריים בקייב.³²⁷ במשך שנתיים התנהלה תעמולה בציבור, ברחוב, בעיתונות ובדומה. המשפט עורר בכל העולם התרגשות גדולה ומארגני מסע הרצח המשפטי היו בטוחים בהצלחתם.³²⁸

ב-1913 נסע מזא"ה לבית החלמה במריינבאד [Marienbad]. כאיש ציבור יהודי, עקב אחרי משפט בייליס באמצעות העיתונות. לפני נסיעתו למריינבאד קיים מזא"ה שיחות ממושכות על משפט בייליס עם ידידו דוקטור שמואל וורמל [Vermel]³²⁹ ועם חבר צוות הסניגורים, עורך דין וסילי מקלקוב [Maklakov]³³⁰ ככל היהודים בעולם באותם ימים, חיו המחלימים במריינבאד בפרד: "החוש העברי, כתב מזא"ה, ניבא לנו, כי עומדים אנו שוב על מפתן ימי הביניים והתחדשות של העלילה הנוראה הזאת".³³¹ והנה, נקרתה לפני מזא"ה הזדמנות פז לעשות מעשה: יום אחד פנה אליו ידיד ושאל, בשמו של חבר צוות הסניגוריה אוסקר גרוזנברג [Gruzenberg]³³², האם יהיה מוכן להשתתף במשפט בייליס כמומחה לתורת ישראל ולענייני האמונה.³³³ מייד השיב מזא"ה בחיוב והתחיל להתכוון. באותם ימים התפרסם שמו בעיתונים בהקשר למשפט בייליס.³³⁴ זמן קצר לאחר מכן התפרסם בעיתון מברק מקייב, לפיו דחה בית-משפט את בקשתו של

³²³ ב-29 באפריל 1911 דנה הדומה (הפרלמנט הרוסי) על רצח יושצ'ינסקי, ראה

Tager A., Tsarskaia Rossia I delo Beylisa, Moskva 1933, str.52.

Tager A., str.56.³²⁴

ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 142.³²⁵

ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 113.³²⁶

S.Dubnov, Noveishaia istoria evreiskogo naroda, t.3, Riga 1938, str.337.³²⁷

ש. דובנוב, דברי ימי ישראל, מהדורה לעם בחמישה כרכים הותקנה על ידי ברוך קרוא, כרך חמישי, תל-אביב

תשט"ו, עמ' 2332.

ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 127.³²⁹

ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 140.³³⁰

י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' מ"ט.³³¹

ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 121.³³²

י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' מ"ט.³³³

י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' נ"י.³³⁴

גרוזנברג להזמין את הרב מזא"ה כמומחה ליהדות, כיון שכבר הוזמנו שלושה פרופסורים מוכרים, שנחשבו כמומחים נוצריים ליהדות: פרופ' טרויצקי [Troitsky],³³⁵ פרופ' קוקובצב [Kokovtsev],³³⁶ ופרופ' טיכומירוב [Tikhomirov],³³⁷ וכן הכומר הליטאי פראניטיס [Pranaytis]³³⁸ שהיה אנטישמי מובהק.³³⁹ המומחים הנזכרים, חוץ מפראניטיס, לא היו אנטישמיים. לאחר השתדלותם של עורכי-דין אוסקר גרוזנברג וני קרבצ'בסקי³⁴⁰, הוזמן גם מזא"ה כדי להשתתף במשפט בייליס לא כמומחה ליהדות, אלא כמומחה לחסידות ולקבלה בלבד.³⁴¹

באותם ימים בא אל מזא"ה אחד מרבני צ'ורטקוב³⁴² [Chortkov] וסיפר, שבמריינבד נמצא האדמו"ר מצ'ורטקוב, ר' ישראל בן ר' משה פרידמן [Friedman].³⁴³ במהלך שיחתו סיפר הרב מצ'ורטקוב, שהאדמו"ר מודאג מאוד מן המתרחש במשפט בייליס וכי הוא מבקש להיפגש עם מזא"ה.³⁴⁴

בזיכרונותיו תיאר מזא"ה את האווירה סביב הרבי ואת אורח חייו במריינבאד: תור גדול של חסידים התפתל ליד דלתו, בדומה לתור ליד התיאטרון במוסקבה, כשהזמרת פאטי [Patti]³⁴⁵ הופיעה שם. הוא החזיק דירה רחבת ידיים בקומה שלמה, שמתחתיה מרתף יין. דמי השכירות לדירתו עמדו על אלף זהובים לשבוע. כשהגיע יעקב מזא"ה אל הרבי נתנו לו להיכנס בלי תור. הרבי קיבל את מזא"ה במאור פנים. בשיחתם ציין את כשרונותיו הרטוריים של מזא"ה, בקיאותו בתורה ובדינים, אך הביע ספקות ביחס לידיע שלו בחסידות ובקבלה. האדמו"ר היה משוכנע, שלתוצאות המשפט תהיינה השלכות על מצב החסידים ברוסיה, כיוון שהחסידים הוצגו בנאומו של הקטיגור וויפר כרצחנים, המסוגלים לרצוח ילד נוצרי למטרות פולחניות, ומנדל בייליס שייך

³³⁵ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 130.

³³⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 154.

³³⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 130.

³³⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 148.

³³⁹ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, תל-אביב תרצ"ו, עמ' מ"ט. ראה גם Delo Beilisa, stenograficheski otchet, tom 2, sudebnoie sledstvie, dopros svidetelei I sakluchenia ekspertov, Kiev 1913, str.295.

³⁴⁰ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 157.

³⁴¹ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, תל-אביב תרצ"ו, עמ' נ"א.

³⁴² י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, תל-אביב תרצ"ו, עמ' נ"א.

³⁴³ ר' ישראל פרידמן היה מצאצאיו של ר' ישראל מרוזין, שנות חייו היו תר"ד-תרצ"ד. על ביקורו למריינבאד ראה י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, תל-אביב תרצ"ו, עמ' נ"א. ראה גם מ' וונדר, מאורי גליציה, כרך רביעי, ירושלים תש"ן, עמ' 190. ראה גם: נספח א', מילון אישים, עמ' 148.

³⁴⁴ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, תל-אביב תרצ"ו, עמ' נ"א.

³⁴⁵ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 145.

לאותה "כת רצחנית".³⁴⁶ בשיחה עם האדמו"ר הגדיר מזא"ה את עצמו בהומור כבן לנשואי תערובת. לרגע נבהל הרבי ושאל בקול רועד: "האם שליח העם יהיה יהודי פגום?" הביע מייד מזא"ה, כי התכוון לומר, שאביו היה בן למשפחת חסידים, ואילו אמו הייתה בת למשפחת מתנגדים. אחר כך שוחחו על ספרי החסידות כמקורות חשובים להכנת הנאום. מזא"ה סיפר שחבריו מקייב כבר הבטיחו לו להכין רשימת ספרים, הנדרשים להשתתפותו במשפט. מזא"ה תיאר את רגשותיו טרם יציאתו לקייב כדי להשתתף במשפט כמי שיוצא למלחמה כנגד אויבי העם היהודי, והזכיר את מאבקו של יעקב בעשו.³⁴⁷ הרבי בירך את מזא"ה בברכה: "אלוהינו ואלוהי אבותינו, היה נא עם פיפיות שלוחי עמך בית ישראל, הורס מה שיאמרו, הבינם מה שידברו. שלח מאתך עזר ותרופה [...] השם יברכך".³⁴⁸ הרבי הציע למזא"ה להשתמש בספרייתו שבוינה. בין הספרים הנזכרים ביקש מזא"ה להשיג את: "עמק המלך" מאת יעקב אורנשטיין [Orenshtain]³⁴⁹ ואת "אור ישראל" מאת ר' ישראל מקוז'ניץ.³⁵⁰ ר' מאיר שפירא, [Shapira], מי שלימים יעמוד בראש "ישיבת חכמי לובלין", שלח למזא"ה חומר רב.³⁵¹ רבה של ניז'ין [Nezhin] ר', מנדל חן [Khen]³⁵², חברו הטוב של מזא"ה, השתתף בחיפוש חומר בספרות הרבנית.³⁵³ בדרכו ממריינבאד למוסקבה עבר מזא"ה דרך וינה ושאל את שני הספרים הדרושים מספרייתה של קהילת יהודי וינה.³⁵⁴ ממוסקבה נסע מזא"ה לקייב כדי "לשתות את כוס התרעלה".³⁵⁵

במכתב לאישתו כתב מזא"ה,³⁵⁶ שעליו להופיע בבית משפט מחוזי בקייב ב-5 או ב-6 באוקטובר 1913. היה זה היום ה-11 של המשפט, אליו הוזמנו המומחים, וביניהם מזא"ה.³⁵⁷ מזא"ה הופיע בישיבות של המשפט במשך ששה שבועות והאזין לכל מה שהתרחש,

³⁴⁶ במהלך המשפט הסביר מנדל בייליס, שאביו היה חסיד והוא עצמו לא שמר מצוות ועבד בשבת. ראה Delo Beylisa, tom I, str.36, 54-55, 209.

³⁴⁷ י" מזא"ה, כרך שלישי, עמ' נ"ב.

³⁴⁸ י" מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' נ"ה.

³⁴⁹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 110.

³⁵⁰ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 132.

³⁵¹ ז"א רבינר, ספר הרב מזא"ה, עמ' נ'. המחבר לא הביא מקור. ראה גם נספח א', מילון אישים, עמ' 161.

³⁵² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 128.

³⁵³ ז"א רבינר, עמ' נ"ה. לא ידוע המקור, אולם מזיכרונותיו של סליוזברג אנו למדים שרב מנדל חן היה אחד הידענים הגדולים ביהדות, ממקרי של האדמו"ר מלויבביץ, ר' שלום דב-בר שניאורסון, ראה G.Sliozberg, Dela minuvshich dnei, tom 3, Paris 1934, str.270:

N. Pereferkovich, str. 17.

³⁵⁴ י" מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' נ"ו.

³⁵⁵ שם, עמ' נ"ו

³⁵⁶ מכתב של מזא"ה לאישתו אנה, 1 לאוקטובר 1913, ארכיונו הפרטי של מנחם פלדמן.

³⁵⁷ חוץ ממזא"ה היו בכטרב [Bechterev], טרויצקי, קוקובצב, פרנאיטיס, קרפינסקי [Karpinski], קוקובצב,

טיכומירוב [Tichomirov]. ראה Delo Beylisa, tom 1, str.402.

כנראה, עד סופו של המשפט.³⁵⁸ נוכחותו במשפט דיכאה אותו מאוד. בין העדים הופיעו הרוצחים האמיתיים של הילד ועל ספסל הנאשמים ישב יהודי אומלל, חף מפשע.³⁵⁹ רק נס משמיים, העריך מזא"ה, יכול היה להצילו.³⁶⁰

בבית משפט שררה אווירת שדה-קרב. בחזית התייצב הקטיגור ו' וויפר [Vipper].³⁶¹ בזיכרונותיו כתב מזא"ה: "הוא עשה את מלאכתו באמונה ובשקידה."³⁶² ב-19 באוקטובר, הוא היום ה-25 למשפט, התחילו המומחים לדת היהודית להשיב ל-29 שאלות של בית-המשפט.³⁶³ אחרי שסיימו המומחים הגויים להשיב, התבקש מזא"ה לומר את דברו. מזא"ה נאם ב-22 באוקטובר.³⁶⁴ הוא חשש, שמחמת היותו נמוך קומה, לא ייראה בבית משפט לעיני כל. הוא לא היסס וטיפס על כיסאו.³⁶⁵ כשהתחיל לשאת את דברו, קטע אב בית הדין, פ' בולדירב [Boldirev]³⁶⁶ את דברי מזא"ה ומנע ממנו לצטט מקורות יהודיים בטענה, שהקהל הרוסי איננו מבין עברית. בקריאות ביניים השיב עורך דין קרבצ'בסקי שטעות בידי כבוד השופט משום שמזא"ה מתרגם את הציטוטים מעברית לרוסית.³⁶⁷ כבעל חוש דיפלומטי, נזהר בכבוד המומחים הרוסיים. בפתח תשובותיו הביע הסכמה כללית לדברי קודמיו, ואולם באי-אלה פרטים היו עמדותיו שונות מעמדות עמיתיו. "לא באתי להגן (על בייליס) אלא לגלות את האמת"-הגדיר מזא"ה את עמדתו.³⁶⁸ בין היתר הוצגו למומחים שאלות ישירות, הכוללות חשדות מרומזים של היהדות ביחסה החיובי של היהדות לקורבנות דם. ואלה הן: איזה ערך ניתן לקורבנות דם בזמן שבית

³⁵⁷ חוץ ממזא"ה היו בכטרב [Bechterev], טרויצקי, קוקובצב, פרנאיטיס, קרפינסקי [Karpinski], קוקובצב,

טיכומירוב [Tichomirov]. ראה Delo Beylisa, tom 1, str.402.

³⁵⁸ לפי מקורות של המשפט, מזא"ה נאם ב-22 באוקטובר 1913, ביום ה-28 של המשפט. בזיכרונותיו כתב מזא"ה על עדים, אשר הופיעו במשפט. ראה יי מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' נ"ז-ס"ב.

³⁵⁹ נחום צמח, אחד ממיסדי התיאטרון העברי "הבימה" כתב בזיכרונותיו: "מספרים כי יום יום, בבואי לבית-המשפט, היה מזא"ה נוגש אל בייליס, תוקע לו כף-יד לשלום-עליכם בפומבי, השואל בקולו הערב, כיצד עבר עליו הלילה, ורק לאחר שעה קלה של שיחה ועידוד היה תופס את מקומו [...]". ראה בראשית הבימה, נחום צמח, מייסד הבימה בחזון ומעש, העורך יי נורמן, ירושלים תשכ"ז, עמ' 150.

³⁶⁰ הרוצחים האמיתיים של יושצינסקי, על פי טאגר, היו בוריס רודזינסקי וסינגייבסקי, אשר הופיעו במשפט כעדים. השתתפותם ברצח הנער הוסתרה על ידי אנשי הקטגוריה. גורלם של הרוצחים לא ידוע, ראה Delo Beilisa, tom II, str. 75-80. גם Tager A., str. 234-239.

³⁶¹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 126.

³⁶² יימזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' נ"ז.

³⁶³ Delo Beylisa, tom 2, str.294.

³⁶⁴ Delo Beylisa, tom 2, str.417-404.

³⁶⁵ Bonch-Bruyevich V., Znamenie vremeni, Peterburg 1914, str. 271.

³⁶⁶ פ' בולדירב התקבל בתור יושב ראש של בית משפט המחוזי על ידי שר המשפטים שציגלוביטוב במקום הקודם, גרבר (Grabar), שסירב להיות יושב ראש במשפט בייליס. ראה G.Sliosberg, Dela minuvshich dnei, tom 3, Paris 1934, str.45. עמ' 113.

³⁶⁷ Delo Beilisa tom 2, Kiev 1913, str 405.

³⁶⁸ Delo Beylisa, tom 2, Kiev 1913 str 405.

המקדש היה קיים? כיצד התייחס התלמוד לאומות העולם? האם לא נאמר בו במפורש, שרציחת גוי מותרת ושהיא רצויה לה? אילו סודות גילו הפרנקיסטים בדבר קורבנות – אדם אצל יהודים בעת הויכוח בלבוב [Lvov] ב-1759?

את נאום התשובה שלו חילק מזא"ה לשניים. בחלק הראשון תיאר את המקורות היהודיים, ובשני השיב ישירות לשאלות. תחילה ניסה להציג תמונה רחבה ולהוכיח, שאין שחר לחשד, לפיו המקורות היהודיים הם רצחניים. הוא עשה זאת חרף התנגדותו של אב בית הדין, ל"הרצאה דתית".³⁶⁹ כאן ביקש יושב הראש ממזא"ה לא להרחיב את דבריו, אלא לענות לשאלות בקיצור.³⁷⁰ לכן עבר מזא"ה לתשובות ישירות לשאלות. תחילה נגע בשאלות, הקשורות בשימוש בדם לפי היהדות והוכיח שאין להן יסוד. הוא הסביר, שאצל יהודים לא מקובל להשתמש בדם באכילה, אף לא למטרות פולחניות.³⁷¹ לשאלה על משמעות המספר שלוש-עשרה ענה מזא"ה שאין לו משמעות מיוחדת. זהו גיל הבר-מצווה של נער יהודי והגיל המאוחר ביותר שבו מותר למול מוסלמי.³⁷² בניגוד למוסלמים, יהודים מלים את בנם ביום השמיני להולדתו. מזא"ה הדגיש, שלפי המסורת היהודית, ילדים, שטרם מלאו להם שלוש-עשרה, נחשבים לקדושים וטהורים. לכן, לא יתכן רצח של ילד בידי יהודי למטרות פולחניות. הוא ציטט קטע מתפילה מיוחדת לבקשת עזרה בשמם של ילדים טהורים. לדברי מזא"ה, אין דת בעולם, שמכבדת את הילדים הקטנים כמו היהדות.³⁷³ מזא"ה חשף את בורותו של הכומר האנטישמי פראנאיטיס, והוכיח שציטוטיו אינם אלא פרי דמיונו הפורה וכי אין הם מופיעים כלל במקורות.³⁷⁴

מזא"ה הצליח לעשות "מטעמים" מהחומר, שהיה בידו. למרות התפקיד המוגדר, שהוטל עליו כמומחה לחסידות ולקבלה, הצליח מזא"ה להרחיב את מסגרת נאומו ולהגן לא רק על החסידות ועל הקבלה, אלא על הדת היהודית כולה. בזיכרונו כתב הנריך סליוזברג [Sliozberg],³⁷⁵ עורך-דין ואחד העסקנים היהודים הבולטים באותה תקופה, שאי אפשר לדבר על משפט בייליס בלי לציין את תפקידו החשוב של הרב מזא"ה. לדעת סליוזברג, נאומו של מזא"ה יוכל להנציחו לדורות הבאים כאחד הנואמים המבריקים, שהגנו על היהדות.³⁷⁶ הוא זכה למחמאה גם מצדו של הכומר הרשמי, שבזמן בירור המשפט עמד מאחורי מושב השופטים. הכומר ניגש אל מזא"ה,

³⁶⁹ שם, עמ' 411.

³⁷⁰ שם, עמ' 410.

³⁷¹ Deio Beilisa, tom 2, Kiev 1913, str.414.

³⁷² שם, עמ' 413.

³⁷³ שם, עמ' 422.

³⁷⁴ שם, עמ' 424.

³⁷⁵ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 143.

הושיט אליו ידו ואמר: " הבה אלחצך אל לבי הסוער על הגנתך באמונה על דבר השם".³⁷⁷ במשפט בייליס באו לידי ביטוי ניסיונו של מזא"ה כעורך-דין, בקיאותו ביהדות ויכולתו לשכנע. מזא"ה התפרסם בעולם היהודי ונחשב, לפחות בעיני יהודי רוסיה, כאחד מכוכבי משפט בייליס. על נצחונו המבריק כתב לזר כהן בלודז'.³⁷⁸ תמונתו הופיע באלבום, המוקדש למשפט בייליס יחד עם שלושה עורכי-דין שהשתתפו בהגנת בייליס.³⁷⁹ ולאדימיר בונצ'י-ברויביץ [Bonch-Bruyevich],³⁸⁰ לימים, אחד מפעילי המפלגה בולשביקית, הביע את התפעלותו מיכולתו הרטורית של מזא"ה.³⁸¹ בין היתר, קיבל מכתבי ברכה ממרדכי בן הלל הכהן³⁸² ומרבי מצ'ורטקוב, ר' ישראל פרידמן.³⁸³ מיוסף לויטה [Lewite]³⁸⁴ מוורשה קיבל מזא"ה ספר "תהילים" כרוך בכריכת כסף, מעשה ידם של תלמידי "בצלאל", בצירוף הקדשה: " להרב הרב ריב עמו ודתו"³⁸⁵ יהודי מוסקבה שלחו לרב מזא"ה תעודת הוקרה מפוארת מעוטרת במשבצת זהב, ובה כתוב: "לרב מזא"ה, לגדול האומה הישראלית, למליץ יושר לעמנו[...]."³⁸⁶ תלמידות בית הספר בעיר "ק". שלחו תעודת הוקרה מיוחדת, כתובה ומקושטת בזרי פרחים, מעשה ידי התלמידות. מזא"ה תלה אותה מעל שולחן הכתיבה שלו. אולם, בתום המשפט הוא נחלש עד מאוד, חש ברע, ושערותיו הלבינו.³⁸⁷

הכישלון יתום, ואילו להצלחה אבות רבים. לא כל חברי הסנגוריה השלימו עם הכבוד הרב, שנפל בחלקו של מזא"ה. כשהקהילה היהודית בקייב שלחה תעודת הוקרה, עשויה מקלף, ליעקב מזא"ה ולאוסקר גרוזנברג, פנה גרוזנברג לר' שלמה אהרונסון [Aharonson],³⁸⁸ רבה של קייב בכעס ואמר: "חלקו של מזא"ה קטן לעומת חלקי".³⁸⁹

כנראה שלא כל הרבנים המסורתיים השלימו עם העובדה, שבמשפט בייליס ניצח "רב מטעם". דוגמה לכך יכולה לשמש שיחה בין רב מסורתי מן הקהילה היהודית בעיירה שבתחום המושב לבין הרב מזא"ה. הרב מן העיירה הגיע לביתו של מזא"ה לא רק כדי לברך אותו, אלא בעיקר להאשימו

³⁷⁶ G.Sliozberg, tom 3, str. 46.

³⁷⁷ לקוח מזיכרונו של איילא שם מלא) "לדמותו של הרב מזא"ה במוסקבה" (שם המשפחה לא צוין) העבר, ספר יידי, ניסן תשכ"ז, עמ' 247.

³⁷⁸ לי כהן, די העלדען פון בייליס- פראצעס, כאכאקטעריסטיקעס און ביאגראפיעס, לאדז 1913, ז' 56.

³⁷⁹ אלבאם פון בייליסעס פראצעס, וורשא 1913, ז' 15.

³⁸⁰ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 114.

³⁸¹ V. Bonch-Bruyevich, Znamenie vremeni, Peterburg 1913, str. 271-276.

³⁸² מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, ספר חמישי, ירושלים תרפ"ט, עמ' 143.

³⁸³ ז"א, רבינר, עמ' נ"ט.

³⁸⁴ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

³⁸⁵ ז"א, רבינר, עמ' נ"ט. לפי גירסה אחרת, קיבל מזא"ה מיוסף לויטה מוורשה תני"ך בכריכת כסף, ראה העבר, ספר

יידי, ניסן (תשכ"ז), עמ' 247.

³⁸⁶ העבר, ספר יידי, (תשכ"ז), עמ' 247.

³⁸⁷ שם.

³⁸⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 110.

בקיפוח ההלכה. טענתו הייתה, שמזא"ה הביא מאמר מחז"ל שלא הופיע בש"ס. כנראה, חשב הרב המסורתי, ש"רב מטעם" איננו יכול לגלות בקיאות במקורות היהודיים. מזא"ה הפריך את טענותיו של אותו רב ונתן לו לקרוא את המקור הנדרש. לבסוף הפטיר מזא"ה בהצטנעות: " דע לך, רבי ומיודעי, לא את עלבוני אני תובע, את עלבון תורתנו אני תובע".³⁹⁰

שלושה דברים אפיינו את התנהלותו של הרב מזא"ה כחבר בקהיליית הרבנים ברוסיה: ראשית, הוא לא השתייך למחנה האורתודוקסי, אלא היה פתוח לתרבות הכללית. שנית, חרף פיתויי החברה הרוסית הכללית, הוא ניסה לשמור על המנהגים והחגים היהודים. שלישית, בהגנו על מנחם בייליס, ראה עצמו לא רק כמו שמגן על יהודי חף מפשע, אלא כמי שמגן על הדת היהודית. הצלחתו כמשפטן, כשתדלן למען קהילתו ומנהיג בתוך קהילתו נבעו מן הידע הרב שלו בתחומי התרבות היהודית והרוסית, ומן המיזוג ה"נכון" של יכולתו המשפטית הרטורית, פעילותו הבלתי-נלאית למען הציונות ונאמנותו לקהילתו וליהדות הרוסית.

³⁸⁹ י', אלפסי, החכם המופלא, תל-אביב 1985, עמ' 33.

³⁹⁰ לקוח מזיכרונותיו של אי"לדמותו של הרב מזא"ה במוסקבה", העבר, ספר י"ד, (תשכ"ז), עמ' 249. המקור לא הביא את שמו של הרב מן העיירה וגם שמה של עיירה לא ידוע. גם שמו של המחבר לא ידוע.

פרק שני

מזא"ה - בין פוליטיקת ההווה ברוסיה למדינה יהודית בציון

שורשי אהבת ציון והציונות בחייו של מזא"ה

שנות לימודיו של מזא"ה מתחלקות לשלוש תקופות: לימודיו בבית המדרש של סבו, ר' זימל חפץ; המשך לימודיו בגימנסיה בעיר קרץ'; ולימודיו בפקולטה למשפטים באוניברסיטת מוסקבה. כל תקופה עברה עליו בעיר אחרת ובחברה שונה. איך השפיעה החברה הסובבת על הילד, הנער והעלם? מתי גילה לראשונה נטייה למנהיגות?

המניין של סבא זימל חפץ כלל שתי חבורות, שערכו תיקון חצות הן בלילה והן ביום.¹ יש, אפוא, מקום לסברה, כי תפילות ותחנונים המתאבלים על חורבן של בית המקדש והארץ הותירו את חותמם בנפשו הרגישה של הילד יעקב מזא"ה.² מאוחר יותר, בעיר קרץ', שררה במשפחת משה חפץ אווירה של אהבה לעברית, שביטאה את ההתעוררות הציונית בחברה היהודית-משכילית.³

בוקר אחד, בדרכו לגימנסיה, עצרו אותו שני רבנים, ר' וולף (Volf) אחרון ור' שלמה מרקוב (Markov),⁴ ונתנו לו מכתב-חוזר, שנדפס בידי האגודה "מזכרת משה".⁵ במכתב הופיעה הצעה להקים בעיר חוג חובבי ציון צעירים. דבריהם נאמרו למזא"ה בתחושה של פחד, משום שהשלטונות אסרו על קיום התנועה הציונית. הרבנים הכירו את מזא"ה היטב, כיוון שלימדו את הנער יהדות לפי בקשתו של זימל חפץ.⁶ פגישת הרבנים עם יעקב מזא"ה, בדרכו לגימנסיה, הסעירה את נפשו עד כי חזר על עקבותיו ולא הלך באותו יום ללימודים, אלא לרופא הגימנסיה, כדי לקבל אישור על היותו "חולה". לרופא סיפר מה הסעיר אותו. לאחר מכן שקד על הכנתו של רשימת משתתפים בחוג חובבי ציון בקרץ' ונפגש שוב עם שני הרבנים כדי לקבל אישור לרשימת משתתפי החוג. יתירה מכך: הוא זימן את חברי החוג החדש לאסיפת הייסוד עוד

¹ ראה י' מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' כ"ז. גם סבו של מזא"ה השתייך ל"חבורה חצות היום". ראה גם נספח ב', מילון מונחים, עמ' 184.

³ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' כ"ז.

⁴ אין פרטים ביוגרפיים.

⁵ לאחר פטירתו של ר' צבי קאלישר ב-1874 הוקם בלונדון ועד ליסוד קרן לכבודו של משה מונטיפיורי בן התשעים, קרן שיתקדש, לפי רצונו של מונטיפיורי, לשיפור מצבם של יהודי ארץ ישראל על ידי עבודת אדמה, מלאכה, מסחר ובניית דירות. ראה "המגיד", 1875, גל' 16, עמ' 14. על קאלישר ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 154.

⁶ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' קס"ד.

באותו ערב.⁷ באסיפה דיבר עברית והביע בטחונו בצורך בשיבת ציון ובאפשרות הגשמתה. משתתפי החוג הבינו עברית אך לא שלטו בה היטב. ואילו מזא"ה ובנו של ר' מרקוב שלטו בשפה ואילצו את חבריהם להקשיב לדבריהם. הייתה זאת הכרזה על חשיבות העברית במסורת היהודית. בנו של הרב שלמה מרקוב הציע באסיפה לקרוא לחוג "ברח זודי", על פי הפסוק מ"שיר השירים",⁸ אך במשמעות שונה מן הכתוב: הגיע הזמן שהעם היהודי יברח מארצות הגלות וישים פעמיו לארץ אבותיו. מזא"ה התנגד להצעה ולטעמו עדיף לקרוא לחוג "מי בכס ויעל", על פי הפסוק מהצהרת כורש.⁹ הצעת מזא"ה התקבלה על דעת חברי החוג, שנקרא בקיצור מב"ו. כנראה, שהחוג החדש לא האריך ימים. אך הזרע, שממנו צמחה התנועה הציונית בעיר קרץ', כבר נזרע.¹⁰ מייד עם הגיעו למוסקבה, הצטרף מזא"ה לפעילות בתנועה הציונית. יחד עם מנחם אוסישקין ויחיאל צ'לנוב, הקים סניף של אגודת צעירים "ביל"ו"¹¹ במוסקבה. מרכז הארגון נמצא בעיר חרקוב (Kharkov) שבאוקראינה ומטרתו הייתה עלייה לארץ-ישראל. מזא"ה, אוסישקין וצ'לנוב היו הראשונים מחברי "ביל"ו" המוסקבאים.¹² במקביל השתתף מזא"ה באסיפות חובבי ציון במוסקבה בראשותו של קלונימוס זאב ויסוצקי. מזא"ה לא פסח על אף ישיבה.¹³ כבר בימי לימודיו במוסקבה רכש מזא"ה ניסיון ארגוני חשוב. ב-1884 נמנה עם מקימיה של אגודת "בני-ציון", מנחם אוסישקין ויחיאל צ'לנוב. הייתה זאת אגודת יהודים צעירים שנודעה לשם הפצת הרעיון הלאומי, עזרה לחלוצים הראשונים והפצת השפה העברית ותרבותה.¹⁴

מזא"ה התגלה כפעיל ציוני בשנות נעוריו. השתתפותו בהקמת החוג "מב"ו" בעירו קרץ'

שמשה לו כניסיון הראשון בחייו בפעילות הציבורית הציונית.

⁷ י, מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, תל-אביב תרצ"ו, עמ' צ"א.

⁸ שיר השירים ח, י"ד.

⁹ עזרא א, ג.

¹⁰ שם. לא נמצאו פרטים על החוג הזה בקרץ'. בזיכרונותיו ציין מזא"ה שאף אחד לא זכר את החוג, "מב"ו".

¹¹ ראה נספח ב, מילון מונחים, עמ' 163-164.

¹² שי' לסקוב, הבילויים, ירושלים תשל"ט, עמ' 43. על ארגון ביל"ו במוסקבה ראה גם פי' סמולנסקי, מאמרים, כרך שלישי, ירושלים תרפ"ו, עמ' 108. ספר הציונות, כרך ראשון, תקופת חבת ציון, עורך שי' יבנאלי, תל-אביב תש"ב, עמ' 201-204.

¹³ י, מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' קכ"ז.

¹⁴ י, מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, תל-אביב תרצ"ו, עמ' י"ז.

מזא"ה כאחד ממייסדי הארגון "בני ציון"

מזא"ה התחיל ללמוד בפקולטה למשפטים באוניברסיטת מוסקבה ב-1882.¹⁵ באותה שנה התחיל מנחם אוסישקין ללמוד בבית-הספר הגבוה לטכנולוגיה במוסקבה. שני הסטודנטים הכירו איש את רעהו.¹⁶ בחול המועד פסח של אותה שנה הוקמה במוסקבה "אגודת עולים לארץ ישראל", שהצטרפה לאגודת "ביל"ו", אשר נוסדה שנה קודם לכן בחרקוב.¹⁷ מטרתם של חברי האגודה החדשה הייתה לעלות לארץ ישראל כדי להתיישב בה. עם המייסדים נמנו מנחם אוסישקין, יעקב מזא"ה ויחיאל צ'לנוב.¹⁸ חברי האגודה אספו 475 רובלים כדי לממן את נסיעתם של 25 צעירים לארץ. נדמה היה להם שסכום זה יספיק לנסיעה, לקניית קרקעות ולייסוד מושבה.¹⁹ אך ב-1882 יצאו רק שבעה מחברי ביל"ו לארץ ישראל. איש מחברי "אגודת עולים לארץ-ישראל" לא יצא. העולים הצעירים נבחרו באספת ביל"ו ואלה שמותיהם: חיסין [Khisin], פריזר [Frizer], דרובין [Drobin], צלליכן [Tslalikhin], אבגוסטובסקי [Avgustovsky], רוזובסקי [Rozovsky], ועוד אחד ששמו אינו ידוע.²⁰

ביוני 1884 פרץ פוגרום בעיר ניוזי נובגורוד [Nizhni Novgorod]. הידיעות על הפרעות הסעירו שוב את יהודי רוסיה, ועוררו את הזיכרונות המרים מ"סופות בנגב" ב-1881.²¹ עם זאת הגיעו למוסקבה שמועות כי באודסה מנסים אישים, כמו יהודה לייב פינסקר ומשה ליליינבלום להפוך את האגודות הנפרדות של "חובבי ציון" לתנועה לאומית שמטרתה ליישב יהודים בארץ ישראל.²² התחדשות הפרעות בדרום רוסיה וידיעות מאודסה על התארגנות ציונית ברחבי האימפריה הניעו התרחבות של אגודת "חובבי ציון". בסתיו 1884 הקימו נציגי

¹⁵ יי מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, תל-אביב תרצ"ו, עמ' ק"ג.

¹⁶ מנחם אוסישקין נולד בעיירה דוברובנה, על הנהר דנייפר, בצפון פלך מוהילב, קרוב למקום מגוריו של יעקב מזא"ה.

ראה גם יי גולדשטיין, אוסישקין-ביוגרפיה, כרך א: התקופה הרוסית, 1863-1919, ירושלים 1999, עמ' 268.

¹⁷ א' צנציפר (רפאל), פעמי הגאולה, ספר הציונות הרוסית, תל-אביב תש"ב, עמ' 32.

¹⁸ ש' לסקוב, ביל"ו, ירושלים תשל"ט, עמ' 43, יי גולדשטיין, אוסישקין-ביוגרפיה, כרך א: התקופה הרוסית, 1863-1919. ראה גם זיכרונותיו של מ' אוסישקין "ביל"ו במוסקבה, ספר הציונות, תקופת חיבת ציון, חלק ראשון, העורך ש' יובנאלי, תל-אביב תש"ב, עמ' 202.

¹⁹ ספר הציונות, תקופת חבת ציון, חלק ראשון, העורך ש' יובנאלי, תל-אביב תש"ב, עמ' 203.

²⁰ ראה זיכרונותיו של אוסישקין, ספר הציונות, תקופת חבת ציון, עמ' 204.

²¹ יחיאל צ'לנוב, פרקי חייו ופעילותו, זיכרונות, כתבים, נאומים, מכתבים, תל-אביב 1937, עמ' 14.

²² יי גולדשטיין, אוסישקין, עמ' 30.

הצעירים של "חובבי ציון" את אגודת "בני ציון".²⁵ חברי האגודה החדשה המשיכו בפעילותם במסגרת "בני ציון" שהייתה "חטיבה צעירה" של "חובבי ציון".²⁴

עם המייסדים נמנו מנחם אוסישקין, יחיאל צילנוב, אחיו בן-ציון, יעקב מזא"ה, יחיאל-יוסף לבונטין [Levontin]²⁵ אריה לייב מינץ [Mints]²⁶ ובוריס גיסן [Gissen].²⁷ חמישים צעירים הצטרפו ליוזמה זאת. באסיפת היסוד הוחלט להקדיש את פעילות האגודה ל"עבודה לאומית תרבותית ברוח לאומית פלסטינאית".²⁸ נבחר וועד שמנה חמישה אנשים וביניהם מנחם אוסישקין, יחיאל צילנוב, יעקב מזא"ה ויחיאל לבונטין.²⁹ לאחר הקמת הוועד נערכו בחירות ליושב ראש הארגון ולתפקיד נבחר יחיאל צילנוב.³⁰ ב-1885, שנה לאחר בחירתו, התפטר יחיאל צילנוב³¹ ומאז מילא את תפקידו סגנו. כנראה שהיה זה יעקב מזא"ה.³² מייסדי ארגון "בני ציון" היו סטודנטים מאוניברסיטת מוסקבה ומאוחר יותר הצטרפו בני נוער, שאינם סטודנטים. מספר החברים הפעילים היה קטן ביחס למספר המשתתפים באסיפות.³³ חברי האגודה נפגשו מפעם לפעם ואספו כספים למטרות ציוניות.³⁴ הם לא היו מוכנים עדיין לעלייה מיידיית, כמו אנשי ביל"ו, ולכן התמקדו בפעילות חברתית ולימודית. הם החליטו להתחלק לכמה קבוצות של לימוד עצמי. רובם היו בני הדור השני של יוצאי תחום המושב שהתחנכו במוסקבה על ידי "מלמדים" שהורו בבתיהם וידיעותיהם כללו ידע מסוים בעברית, תנ"ך ותפילות. הם התוודעו זה לזה לראשונה, בחוגים הקטנים לספרות ולתולדות עם ישראל.³⁵ כל משתתף צריך היה להכין הרצאה בנושא שנקבע מראש וכן נערכו שם שיעורי עברית.

²⁵ 13 בדצמבר 1884 כתב יחיאל צילנוב לפינסקר על הקמתו של ארגון סטודנטי פלסטנאי "בני ציון" בסתיו 1884. כתבים לתולדות חבת-ציון וישוב ארץ ישראל, חלק ראשון, ערוך בידי א' דרויאנוב, אודסה תרע"ט, עמ' 356.

²⁴ בוועד של אגודת "חובבי ציון" השתתפו גם נציגי "בני ציון". ב-1886 אנו מוצאים בין שלושה-עשר חברי הוועד מהצעירים את יחיאל צילנוב, יעקב מזא"ה, מיכאל רבינוביץ והמזכיר מאיר פינס. ראה פנקס התעודות ביאליסטוק, 391/24, מחלקת כתבי-יד, הספרייה הלאומית. ב-1889 זאב טיומקין היה היושב ראש של אגודות "חובבי ציון" ו"בני ציון". ראה כתבים לתולדות חבת-ציון וישוב ארץ-ישראל, ערוכים לידי א' דרויאנוב, אודסה תרצ"ב, עמ' 52-53. ב-1890 יעקב מזא"ה שימש התפקיד סגן היושב ראש של אגודת "חובבי ציון". היושב ראש היה קלונימוס ויסוצקי. ראה כתבים לתולדות חבת-ציון וישוב ארץ ישראל, ערוכים בידי א' דרויאנוב, אודסה תרצ"ב, עמ' 213.

²⁵ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 134.

²⁶ שם, י' גולדשטיין, אוסישקין, עמ' 30. לא נמצאו פרטים ביוגרפיים על מינץ.

²⁷ HMF/530 הארכיון המרכזי של העם היהודי בירושלים. על בוריס גיסן ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 120. שם. ראה גם י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' י"ז.

²⁸ יחיאל צילנוב פרקי חייו ופעלו-זיכרונות, כתבים, נאומים, מכתבים, תל-אביב 1937, עמ' 15.

²⁹ י' קלוזנר, בהתעורר עם, העליה הראשונה מרוסיה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 370. ³⁰ ראה גם HMF/530 זיכרונות גיסן. הארכיון המרכזי של העם היהודי בירושלים.

³¹ HMF/524 מכתבים של צילנוב לוועד "בני ציון". הארכיון המרכזי של העם היהודי בירושלים.

³² ש"ל ציטרון, תולדות חבת-ציון, עמ' 283. ביומנו כותב ראובן בריינין שמזא"ה עמד בראש הארגון ב-1888, ראה כל כתבי בריינין, עמ' 131.

³³ תזכיר לופוחין, ירושלים 1988, עמ' 29.

³⁴ י' גולדשטיין, אוסישקין, עמ' 30.

³⁵ ספר אידלסון, העורכים: א' גולדשטיין, ש' גופשטיין, י' גרינבוים, תל-אביב 1946, עמ' 63.

כמורים מרכזיים שימשו לי מינץ והמשורר מ' דוליצקי [Dolitsky].³⁶ מינץ הזניח את עיסוקיו הפרטיים והעדיף להקדיש זמן לקבוצתו ובפגישות נהג לקרוא את התרגומים האהובים עליו ביותר של שירי היינה.³⁷ המורה השני, מנחם דוליצקי, התפרנס באותה תקופה ממתן שיעורי עברית פרטיים, ואילו בשעות המאוחרות של הערב לימד את חבריו "בני ציון". באותם ימים כתב דוליצקי את שיריו העבריים הטובים ביותר. דיברו בארגון גם על הויכוח בין ליליינבלום, סמולנסקין ואליעזר בן-יהודה³⁸ בדבר צרכי הוראת השפה העברית. הויכוח, כדברי בן-יהודה, התנהל סביב השאלה אם בשובם ללשון האבות צריכים היהודים "להשתמש בה לא בלבד בספר, בדברים שבקדושה או שבחכמה בלבד, כפי שטען פרץ בן משה (סמולנסקין) עורך "השחר", אלא דווקא בדיבור-פה מגדולם ועד קטנם, נשים וטף. בחור ובתולה, בכל ענייני החיים ובכל שעות היום והלילה, ככל הגויים, גוי, גוי ולשונו".³⁹ כמה משפחות יהודיות התחילו להזמין את חברי "בני ציון" כדי שיורו עברית לילדיהם.⁴⁰ בהפצת השפה העברית ותרבותה ראה ארגון "בני ציון" את אחד מתפקידיו העיקריים. כשביקרו אליעזר בן-יהודה ואישתו השנייה חמדה במוסקבה, מצאו, לדברי חמדה, "אגודה לאומית קטנה". היה זה ארגון "בני ציון". הם ערכו לכבוד בן-יהודה אסיפות מיוחדות, שבהן נאם על הצורך לעלות לארץ ישראל, להפיץ את השפה העברית, ולסייע לעיתוננו ולמילוננו.⁴¹ בשנות התשעים נערכו גם שיעורי היסטוריה בקבוצות נפרדות מן הקבוצות שלמדו עברית. מזא"ה השתתף בהן כאחד המרצים המרכזיים ושיחותיו והרצאותיו חשפו את הידע העשיר שלו ומשכו את הלבבות.⁴² בזיכרוניתו כתב ראובן בריינין, שאחת מהרצאות מזא"ה הצטיינה בסגנון עשיר ובמובאות מן המקורות. אחרי כן התפתח ויכוח על הרצאת מזא"ה ויושב ראש יחיאל צילנוב, בחיך אירוני, מתח ביקורת קטלנית על ההרצאה. מזא"ה השיב בזעם: "את ראשי ולבי לא אמסור לניתוחיכם. לגביכם הויכוח הוא מעין פלפול, השתעשעות בנשק חד, מלוטש וקטלני - ואילו לי, אותן מחשבות ורגשות, שביטאתי לפי יכולתי בהרצאה, הם כל ישותי, כל ה"אני" שבקרבי [...]"⁴³

³⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 123.

³⁷ HMF/530, זיכרוניתו של גיסן. הארכיון המרכזי של העם היהודי בירושלים.

³⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 115.

³⁹ אליעזר בן-יהודה, תחיית הדיבור העברי, לקט תעודות לתולדות ועד הלשון תר"ן-תש"ל, ירושלים תש"ל, עמ' 14.

⁴⁰ ש"ל ציטרון, תולדות חבת ציון, אודסה תרע"ד, עמ' 284. המחבר לא ציין את מספר המשפחות ושמותיהן.

⁴¹ פרטים על נסיעתו של בן-יהודה למוסקבה ראה חמדה בן-יהודה, חייו ומפעלו, ירושלים 1990, עמ' 32-33. בין

חברי הארגון היה חותנו של בן-יהודה. שם, עמ' 32.

⁴² ש"ל ציטרון, תולדות חבת-ציון, עמ' 284.

⁴³ ר' בריינין, כתבים נבחרים, זיכרונית, מרחביה 1965, עמ' 490.

אחת ממטרות "בני ציון" הייתה לנהל תעמולה למען ארץ ישראל לכן ניסו חברי הארגון להפיץ את הרעיון הציוני בקרב המוני העם. בזיכרונותיו מספר מזא"ה על נאומיו בבתי מדרש ובתי כנסת על נושאים ציוניים ועל נסיעותיו לערים אחרות לשם הקמת אגודות למען ארץ ישראל.⁴⁴ תמיד שילם מזא"ה את ההוצאות מחשבונו הפרטי.⁴⁵ את הכספים, שנאספו בחגיגות, מסיבות ונשפים, העבירו חברי האגודה לבילויים בארץ ישראל.⁴⁶ כדי להפיץ את הרעיון הציוני פרסמו חברי "בני ציון" את מאמרו של ליליינבלום "על תחיית ישראל על אדמת אבותיו" כספרון. אחרי כן פרסם הארגון ספרונים נוספים העוסקים בשאלה הלאומית, כמו "ציון נפש" של ש"י איש-הורוביץ.⁴⁷

באותם ימים התגלה והתפתח כשרונו הרטורי של יעקב מזא"ה. הוא שלט באותה מידה באידיש, עברית ורוסית, והפך לאחד מראשי המדברים.⁴⁸ כבר אז הצטיין ביכולתו לנהל את אספות "בני ציון" בזכות "כוח דיבורו המשכנע".⁴⁹ מזא"ה נחשב לאחת מן הדמויות המרכזיות.⁵⁰ אחרי קשיים רבים, קיבלו "בני ציון" אישור להקים במוסקבה בית כנסת משלהם ופתחו אותו. כנראה הייתה זאת האפשרות היחידה להיפגש באופן גלוי בכיסוי דתי. בזיכרונותיו כתב בוריס גיסן: "על מועדון לא חלמנו".⁵¹ היה זה המקום היחיד שבו התנהלו דרשות בחגים ועל ענייני דיומא עם הדגשת הנושא הלאומי. גיסן לא ציין את שם הדרשן, אך אפשר להניח שהיה זה "ראש המדברים" של הארגון, יעקב מזא"ה. "בני ציון" עשו צעד נוסף: הם ביקשו להקים ספרייה. את התפקיד הזה נטל על עצמו מנחם אוסישקין.⁵²

גירוש יהודי מוסקבה, שהתרחש בשנים 1891-1892, פגע אנושות באגודה. כך צוין בדו"ח של המשטרה החשאית הרוסית. אך האגודה לא פורקה. ארבע שנים לאחר מכן, בשנת 1896, נערכו ב"בני ציון" שיחות על "שאלת הציונות", פעמיים בחודש דרך קבע. בראש האסיפות באותם ימים עמד יחיאל צ'לנוב. ותוך זמן קצר הצטרפו לאגודה חברים חדשים.⁵³

⁴⁴ ש"ל ציטרון, תולדות חבת-ציון, עמ' 284.

⁴⁵ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, תל-אביב תרצ"ו, עמ' י"ז.

⁴⁶ ציטרון ש"ל, תולדות חבת-ציון, אודסה תרע"ד, עמ' 285.

⁴⁷ ציטרון ש"ל, תולדות ציון, אודסה תרע"ד, עמ' 284. על איש הורוביץ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 125.

⁴⁸ ש"ל ציטרון, תולדות חבת-ציון, חלק ראשון, אודסה תרע"ד, עמ' 283, ראה גם ר' בריינין, כתבים נבחרים/זיכרונות, מרחביה תשז"ה, עמ' 489.

⁴⁹ ספר אידלסון, תל-אביב 1946, עמ' 64.

⁵⁰ ש"ל ציטרון, תולדות חבת-ציון, חלק הראשון, אודסה תרע"ד, עמ' 282.

⁵¹ HMF/523 זיכרונות של גיסן, הארכיון המרכזי של העם היהודי בירושלים.

⁵² HMF/523 זיכרונות של גיסן.

⁵³ לופוחין, דו"ח המשטרה החשאית הרוסית על התנועה הציונית (1897-1902), מבוא והערות י' גולדשטיין, תרגמה י' הרוסי, ירושלים 1988, עמ' 29.

ב-1897 נערך בבאזל הקונגרס הציוני הראשון. מנחם אוסישקין וזאב טיומקין, חברי "בני ציון" השתתפו בו.⁵⁴ בעקבות הקונגרס הגדילו חברי הארגון את מספר פגישותיהם והרחיבו את הספרייה. הייתה זאת כנראה הספרייה היהודית הראשונה במוסקבה.⁵⁵ מאוחר יותר הוקם חדר קריאה ונפתחה הספרייה לציבור הרחב. כך אנו למדים מן התזכיר של ראש המשטרה החשאית הרוסית אלכסיי לופוחין [Lopuchin].⁵⁶ בספרייה נפגשו בני נוער, שהתקרבו ללאומיות ולציונות.⁵⁷ ביוזמת חברי הארגון ראו אור ספרים וחוברות חדשים על הציונות.⁵⁸ כדי לעודד את השירה העברית הלאומית העניקו "בני ציון" פרס ל"שיר הלאומי הטוב ביותר". מנחם דוליצקי, ממורי העברית באגודה⁵⁹ היה בין הראשונים שזכו בפרס זה בזכות שירו "על הררי ציון". וכך כתב בבית הראשון:⁶⁰

על שבר בת עמי נאנחתי,

נתכו כמים שאגותיי;

על הררי ציון שפכתי

כזרם מי נוח דמעותיי.⁶¹

בזיכרונותיו מספר מזא"ה, שבגלל רדיפות המשטרה כנגד פעילי התנועה הציונית, הוזמנו חברי הארגון לאחת מן הפגישות ב-1898 שהוגדרה כ"מסיבת חנוכה". "המסיבה" נערכה בדירתו של יצחק ניידיץ [Naydich].⁶² הנושא האמיתי הפעם היה דיווחו של יחיאל צ'לנוב על הקונגרס הציוני השני, שנערך בין 28-31 באוגוסט באותה שנה בבאזל.⁶³ בקונגרס קרא הרצל לציונים "לכבוש את הקהילות היהודיות". מה שהרשים את צ'לנוב ביותר באותו קונגרס הייתה ההחלטה לייסד בנק לאומי כחברת מניות. צ'לנוב ביקש מן הנוכחים לרכוש מניות.⁶⁴ למרות שהמארח יצחק ניידיץ התלהב מן הרעיון והצטרף להצעת צ'לנוב, התלהבות השניים לא הדביקה את חבריהם. רוב הנוכחים באסיפה הסתייגו מרעיון קניית המניות וביקשו

⁵⁴ Protokoll des I. Zionistenkongresses in Basel vom 29. bis 31. August 1897, Prag 1911, p.220-221.

⁵⁵ יחיאל צ'לנוב, פרקי חייו ופעילותו, זיכרונות, כתבים, נאומים, מכתבים, תל-אביב 1937, עמ' 15.

⁵⁶ תזכיר לופוחין, ירושלים 1988, עמ' 29. על לופוחין ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 136.

⁵⁷ Rassvet, 7, 1910, str. 14.

⁵⁸ תזכיר לופוחין, ירושלים 1988, עמ' 29.

⁵⁹ HMF/ 530 זיכרונות של גיסן. הארכיון המרכזי של העם היהודי בירושלים.

⁶⁰ Rassvet, 7, 1910, str. 14. לפי תזכיר לופוחין, זכה לפרס שיר "על פגסת ציון" של המחבר דומניצקי. כנראה

מדובר על מנחם דוליצקי. תזכיר לופוחין, עמ' 29. בוריס גיסן הביא את השיר "על הררי ציון".

⁶¹ ה' ברזל, שירת חיבת ציון, תל-אביב 1987, עמ' 126.

⁶² "מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' פ"ו. על ניידיץ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 141.

⁶³ Stenographisches Protokoll der verhandlungen des II. Zionisten-Congresses gehalten zu Basel vom

28 bis 31 August 1898, Wien 1898, p. 12.

להניח להם. בזיכרונותיו כותב מזא"ה: "אך הללו התגוננו בכל כוחם וביקשו לפטור את עצמם ככל האפשר מן העניין הזה ב"הפסד" מועט ביותר".⁶⁵ לפי זיכרונות מזא"ה, שררה בפגישה אווירה של פחד מפני תגובת השלטון הצארי נוכח התממשות הרעיון הציוני על ידי הקמתה של מדינה יהודית במסגרת האימפריה העות'מאנית. גם אלה שדיברו בזכות שיבת ציון והאמינו בה גילו ספקנות ביחס לאפשרות הקמתה של מדינת היהודים. זה לא הפריע למזא"ה לכתוב בזיכרונותיו, באירוניה מהולה בשמחה, כי עצם קיומה של אסיפה "בני ציון" בדירתו של ניידיץ רומזת על תקווה לעתיד הציונות.

חששם של "בני ציון" באותה תקופה לא היה מוגזם כלל ועיקר. חרף הסודיות, שאפפה את "מסיבת חנוכה", הופיע לפתע קצין משטרה ורשם את שמות הנוכחים. בכניסה לדירה פגש את יעקב מזא"ה שאיחר מעט. הקצין הכיר את מזא"ה גם מתיקו במשטרה החשאית וגם באורח אישי. מטעם זה, כנראה, מסר לעיונו של מזא"ה גיליון נייר עם רשימת הנוכחים והוסיף לרשימה גם את שמו המלא ואת כתובתו. "בשקט גמור", כדברי מזא"ה בזיכרונותיו, "שאל את הקצין לפשר ביקורו. על כך השיב הקצין בגילוי לב: "נודע לי, שהערב נערכת כאן אסיפה בלתי חוקית". וכדי לחזק את דבריו, ביקש ממזא"ה לפתוח את תיקו כדי לבדוק אם אין בתיק ניירות הקשורים לאסיפה. הקצין מצא בתיקו של מזא"ה מצנפת של רב וטלית בלבד. בתום שיחתם הודיע הקצין שאין בדעתו לפזר את האסיפה הבלתי-חוקית משום שהוא מסתפק בשמות הנוכחים.

למחרת הופיע ניידיץ בדירת מזא"ה והביע חשש שמא יהיו לביקור הקצין בביתו תוצאות רעות. מייד קרעו השניים את פרוטוקול האסיפה לגזרים. ואמנם, למחרת קיבל מזא"ה הזמנה רשמית מאת הנהלת המשטרה בחתימת שמו של גנרל שטרומ [Shtrom].⁶⁶ אך העובדה, שמזא"ה הוזמן לפגישה בביתו הפרטי של הגנרל ולא במשרדי המשטרה מעידה על יחס הכבוד שגילתה המשטרה כלפי מזא"ה.⁶⁷ מכל מקום, עובדת היותו מוכר למשטרה מצוינת בזיכרונותיו פעמים אחדות. את שיחתם פתח הגנרל שטרומ בעניין שולי: מיהו ר' משה חגיו,⁶⁸ בעל הספר "משנה חכמים"? מזא"ה השיב בהרחבה ולרגע נדמה היה לו שהשיחה הסתיימה. הוא התקרב

⁶⁴ על הקמתו של הבנק היהודי כתב יחיאל צילנוב בספרו "Vtoroi kongress sionistov I predshestvovavshie" emu soveshchaniia, kriticheski obzor, Moskva 1899, str. 38-43.

⁶⁵ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' פ"ח, פ"ט. זלמן דוד לבונטין, אחיו של יחיאל יוסף, מחברי "בני ציון" היה מייסדו ומנהלו הראשון של הבנק הלאומי בארץ ישראל. ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 134.

⁶⁶ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

⁶⁷ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' פ"ט.

לעבר הדלת ואז פתאום שאל הגנרל: " יאמר נא לי, אדוני, בבקשה, איזו אסיפה הייתה לכם שלשום?"⁶⁹ מזא"ה חיפש דרך לא לשקר ועם זאת גם לא לומר את האמת: חגגנו את חג החנוכה, ואכלנו לביבות. ואגב, גם נוצרים אוכלים לביבות בחג המולד, כשם שהיהודים אוכלים את הלביבות בחנוכה. החג היהודי והנוצרי סמוכים במועדים "⁷⁰ שטרם שאל, מה הקשר בין הרצאתו של יחיאל צ'לנוב על הקונגרס הציוני לבין חג החנוכה ואכילת הלביבות? על כך התחיל מזא"ה להשיב בדברים, שספק אם שכנעו את הגנרל: "במסגרת החג שוחחנו ליד השולחן על ענייני דיומא, ולפיכך עלה גם עניינו של הקונגרס הציוני". כאן הסמיק מזא"ה והגנרל שאל: " למה זה הסמיק אדוני בזמן ששאלתי על הקונגרס?" מזא"ה הכביר מילים ולבסוף שוחרר. נראה הדבר, שהקצין ידע עוד לפני שנערכה האספה הרבה יותר ממה שמזא"ה סיפר לו.

איך התפתחו היחסים בין חברי הארגון? האם התגלתה ביניהם חברות, או שמא הסתפקו בחיוכים מנומסים? לפי עדות אחת לא שררה בארגון חברות אמת. ביומנו של ראובן בריינין [Braynin],⁷¹ אחד מחברי "בני ציון" הותיקים נאמר: "חבריו של מזא"ה לא אהבו. אנוכיותו, שבלטה בכל דבר, דחתה מעליו רבים. גם אני עמדתי מרחוק לו". בריינין היה סבור "שבתחילת המאה ה-20 תם זמנו של יעקב מזא"ה כראש המדברים בתנועה הציונית".⁷² בשנת 1909 חגגו חברי "בני ציון" מלאת 25 שנה לפעילותם. הייתה זאת סיבה נוספת כדי להלל ולשבח את צ'לנוב, שלפי העיתון "Rassvet"⁷³ נחשב למייסד הארגון. כולם התאספו בדירתו של צ'לנוב ויעקב מזא"ה הגיש לו תעודת הוקרה. בפגישה זאת נעשה סיכום דרכו של הארגון. צ'לנוב חילק את תולדות הארגון לארבע תקופות. התקופה הראשונה, שנמשכה בין השנים 1884-1891 ונחשבה לתקופת ההתארגנות. התקופה השנייה נמשכה בין השנים 1891-1897 שכללו את גירוש יהודי מוסקבה, את האיסור על יהודים לעלות ארצה ואת הופעתו של הרצל. אולם חרף הגירוש לא הפסיק הארגון לפעול אלא המשיך להפיץ את הרעיון הציוני. התקופה השלישית נמשכה בין השנים 1898-1909. בשנה שבה חגגו הנאספים מלאת יובל ל"בני ציון", 1909, נפתחה תקופה חדשה, לדברי צ'לנוב, היא תקופת הפעילות של "בני ציון" למען ארץ ישראל. חברי הארגון פעלו במוסקבה ובערים אחרות ברוסיה, כדי לחזק את מסגרת הציונות המדינית. בסוף הערב אספו

⁶⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 128.

⁶⁹ "מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' צ"א.

⁷⁰ "מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' צ"א.

⁷¹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 117.

⁷² כל כתבי בריינין, כרך שלישי, רשימות וזיכרונות, ניו יורק ת"ש, עמ' 130.

⁷³ Rassvet, 8, 1910, str. 18.

כל המשתתפים את הסכום שנדרש כדי לרשום את שמו של הארגון בספר הזהב של הקרן הקיימת.⁷⁴

בשנים הראשונות לקיומו היווה ארגון "בני ציון" בית-יוצר לצמיחתו של יעקב מזא"ה כמנהיג בעתיד. שם התפתחה יכולתו לפעול למען ארץ ישראל ולמען הפצת השפה העברית ותרבותה; שם התגבשה יכולתו כנואם, דרשן ותעמלן ציוני; שם גם העמיק את הידע שלו בהיסטוריה, והתרחבה שליטתו באקטואליה. אולם אף כי ארגון "בני ציון" הצמיח מנהיגים, כמו מנחם אוסישקין ויחיאל צ'לנוב, לא נכלל מזא"ה מעולם בצמרת התנועה הציונית.

השתתפותו בחיים פוליטיים

מזא"ה - ציר ב"רשימה

השתתפותו במפעל ההתיישבות

ההתיישבות בארץ ישראל צעדה את צעדיה הראשונים בשנות השמונים של המאה הי"ט. המושבות הראשונות שנוסדו היו פתח-תקווה, ראשון-לציון וגדרה. בגלל הכבדת השלטון הטורקי על המושבים החדשים והעדר ניסיון חקלאי הגיעו החלוצים למצב נואש. רבים מיהודי רוסיה גילו רצון לעזור לחלוצים והתחילו לאסוף תרומות למענם. כדי לרכז את הכספים ולהשתמש בהם ביעילות הוקם בסוף שנת 1884 ארגון פרטי קטן, שלימים הפך ל"חברת התמיכה לבני ישראל עובדי אדמה ובעלי המלאכה בסוריה ובארץ ישראל".⁷⁵ מרכזו של הארגון החדש נמצא באודסה ופעילותו נערכה ללא אישור הממשלה. בראשו עמד ליב פינסקר, בעל ה"אוטואמנסיפציה" ופעילי הארגון המרכזיים היו ר' שמואל מוהילבר [Mogilever],⁷⁶ קלונימוס ויסוצקי, י' יאסינובסקי [Yasinovsky],⁷⁷ ש. פיין [Fuenn].⁷⁸ בזכות הכספים שנאספו קיבלו החלוצים כסף למחייה ולזריעה ולראשונה נבנו בפתח-תקווה בתים מאבן ובגדרה נבנו בתים מעץ. כן נשלחו כלי-עבודה לחקלאים.⁷⁹

⁷⁴ Rassvet, , 1910, 8, str. 18-21

⁷⁵ Ocherk deyatelnosti obshchestva vspomoshchestvovaniya evreyam zemledelzham I remeslennikam v Sirii I Palestine za 10 let ot ego sushchestvovaniya (ot apreliya 1890 po april 1900), Odessa 1901, str.4.

⁷⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 137.

⁷⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 130.

פעילותו של הארגון החדש באודסה התפתח ופעיליו הגיעו למסקנה שצריך להפוך אותו לארגון כל רוסי מאושר על ידי השלטונות. הדיונים הפנימיים נמשכו כשנתיים בין השנים 1886-1888 והשתתפו בהם פינסקר ומ' לילינבלום מאודסה, ש' פיין ולי לבנדה [Levanda]⁸⁰ מוילנה, עורך העיתון "המליץ" א' צדרבאום, ועורכי-הדין פ' לוינסון [Levinson]⁸¹ ולי רוזנטל [Rozenal] מפטרבורג.⁸² בסוף שנת 1889 אישר ראש העיר אודסה את תקנון הארגון החדש וב-9 בפברואר 1890 אושר התקנון גם בידי שר הפנים.⁸³ ב-14 באפריל 1890, בשעה 8 בערב ברח' פושקינסקי באולם צאוזנר [Zausner]⁸⁴ נערכה אסיפה מכוננת, שהתנהלה באווירה חגיגית. נכחו בה 162 פעילי התנועה הציונית מכל רחבי רוסיה. באותה אסיפה הוכרז על "חברת התמיכה לבני ישראל עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ובארץ ישראל", או בקיצור - "ה'ועד האודסאי".⁸⁵ את מוסקבה ייצגו מנחם אוסישקין ויעקב מזא"ה⁸⁶ שהגיעו לאודסה כדי להשתתף בהקמת גוף כל-רוסי של "חובבי ציון".⁸⁷ באותה הזדמנות הגשים מזא"ה את חלומו להכיר מקרוב את בעל "האוטואמנסיפציה", לייב פינסקר, שהיה מראשי "חובבי ציון" באודסה.⁸⁸

כוונתם של חובבי ציון ממוסקבה הייתה להשתלט על הארגון הכל-רוסי ולהפוך את הסניף המוסקבאי למרכזי הארצי של "חובבי ציון". מזא"ה הציג את עניינם בפני הנאספים, אך חובבי ציון באודסה, שהיו הדומיננטיים באסיפה, סיכלו את התוכנית המוסקבאית.⁸⁹ בבחירות שנערכו בתום הכינוס לוועד המרכזי נבחרו: פינסקר (161 קול), מ' מרגוליס [Margulis] (160 קולות),⁹⁰

⁷⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 147.

⁷⁹ Ocherk deyatelnosti obshchestva vspomoshchestvovaniya evreyam zemledelzham I pemeslennikam v Sirii I Palestine sa 10 let ot ego sushchestvovaniya (ot apreliya 1890 goda po april 1900), Odessa 1901, str 5

⁸⁰ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 134..

⁸¹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 136.

⁸² Ocherk deyatelnosti..., str.5. על רוזנטל ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 159.

⁸³ Sion, evreiski palestinski sbornik, isdanie V Bermama, vipusk I S-Peterburg 1892, str.209

⁸⁴ Sion, vipusk I, S-Peterburg 1892, str.212

⁸⁵ Ocherk deyatelnosti obshchestva po vspomoshchestvovaniyu yevreyam semledelzham I remeslennika v Sirii I Palestine sa 10 let ot ego osnovaniya, Odessa 1901. str.7

⁸⁶ מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, ספר שני, ירושלים תרפ"ז, עמ' 174.

⁸⁷ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 169.

⁸⁸ Yevreiskaia zshisn 1916, 2, str.10

⁸⁹ Yevreiskaia zshisn, 1916, 3, str.13.

⁹⁰ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 140.

א' גרינברג [Grinberg] ⁹¹ (159 קולות), א' ברבש [Barabash] ⁹² (154 קולות), ש' פריץ [Phrits] ⁹³ (147 קולות). בישיבה הראשונה של חברי הוועד המרכזי נבחר פינסקר לתפקיד יושב ראש של הוועד, לגזבר נבחר עסקן ציבורי א' גרינברג ⁹⁴ ולמזכיר נבחר עורך-דין מ' מרגוליס. ⁹⁵ "הוועד האודסאי" של "חובבי ציון" ניהל מעתה את עבודת הארגון.

מזא"ה חזר למוסקבה עם כוונות לתרום את חלקו ולקדם את ההתיישבות בארץ. תוך זמן קצר גייס את תומכיו והקים אגודה שנקראה בשם "מחניים" שמטרתו הייתה לקנות קרקעות בארץ ישראל. ⁹⁶ חברי האגודה החדשה היו בעלי הון ממוסקבה. ⁹⁷ בחנוכה תרנ"א (1890) החליטו חברי האגודה לשלוח את יעקב מזא"ה לארץ ישראל כדי לרכוש מאה אלף דונם. ⁹⁸ והשטחים המיועדים אמורים היו לשמש בסיס לעולים העתידיים ממוסקבה.

בתחילת ינואר 1891 נסעו חברי ה"וועד האודסאי", אחד-העם [Ahad-Haam] ⁹⁹ ומנחם אוסישקין ומזא"ה לארץ ישראל. ¹⁰⁰ באותה הזדמנות התכוון מזא"ה לממש את חלומותיהם של חברי האגודה המוסקבאית ולקנות קרקעות. ¹⁰¹ ב-14 בינואר הגיע לאודסה וב-29 בינואר עלה מזא"ה על סיפון האונייה "קורנילוב", יחד עם מנחם אוסישקין. ¹⁰² הספינה הייתה אמורה להשליך עוגן בחיפה, אך בגלל הסערה ניווט רב חובל את האונייה לביירות וכך התארך המסע מ-3 ימים ל-12 ימים. משם הפליגה משלחת ציוני "הוועד האודסאי" בספינה צרפתית, שהגיעה ליפו ב-12 בפברואר והשתכנה במלון. ¹⁰³

מסלולי ביקורו של מזא"ה מצביעים על פעילותו האינטנסיבית בפלסטינה. בכמה מן המושבות הראשונות ביקר פעמים אחדות: ב-22 בפברואר וב-3 במאי - בראשון לציון, ב-4 וב-6

⁹¹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 122.

⁹² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 116.

⁹³ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 149.

⁹⁴ Slizberg, G. Dela minuvshich dnei, zapiski russkogo evreya, tom 1, Paris 1933, str 288.

⁹⁵ Slizberg, G. Dela minuvshich dnei, tom 1, str.286.

⁹⁶ "מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' י"ז.

⁹⁷ שמותיהם של חברי האגודה לא צוינו, פרט לד"ר נחום זק. ראה "מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' י"ז.

⁹⁸ "האור", 1891, גל' 30, עמ' 1. בעיתון מדובר על מזא"ה כציר של אגודת "נווה שלום" ממוסקבה. מזא"ה הגיע לארץ כדי לקנות קרקעות ולייסד ישוב מיוחד ליהודי מוסקבה. כנראה, מדובר באגודת "מחניים", כיון שפעילותן של "נווה שלום" ו"מחניים" היו זהות והתנהלו באותו זמן, בין השנים 1890-1891.

⁹⁹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 111.

¹⁰⁰ "ייל גורדון, כתבי יהודה-לייב גורדון, תל-אביב תשכ"ד, עמ' ש', שעי"ג.

ראה גם "גולדשטיין, אחד-העם, ירושלים 1992, עמ' 125.

¹⁰² "י, גולדשטיין, אחד-העם, ירושלים 1992, עמ' 125.

¹⁰³ "י, גולדשטיין, אחד-העם, ירושלים 1992, עמ' 125, ראה גם יומן-כיס של מזא"ה, עמ' 67, 69.

באפריל בזיכרון יעקב.¹⁰⁴ מזא"ה ביקר גם בטבריה, חברון,¹⁰⁵ נצרת,¹⁰⁶ וחיפה.¹⁰⁷ לדבריו ראה "איכרים עברים, המוציאים לחם מן הארץ, נוטעים כרמים ושוקדים על עצי שקדיהם, ומרימים יד על שכניהם הרעים. הריחותי גם את ריח הזיעה, הנודף מן השדות והכרמים החדשים".¹⁰⁸

מזא"ה לא שכח גם את שליחותו מטעם יהודי מוסקבה ונסע במיוחד לראות קרקעות המתאימות לקנייה. על אותם ימים כתב ביומנו מנחם אוסישקין: "ב- 31 במרס [...] ציר אגודה ממוסקבה, (מזא"ה), והציר אפשטיין[Epshtein]¹⁰⁹ יצאנו לתור את מחניים [...] כך¹¹⁰ ומזא"ה אמרו לקנותו בשביל אגודת מוסקבה". מדובר על שטח בגליל העליון הנמצא בין ראש-פינה ובין יסוד-המעלה.¹¹¹

יחד עם אחד העם, אשר גינצבורג, ביקר מזא"ה במושבה רחובות וראה פועלים יהודים, החוזרים מן השדה ושירה בפיהם.¹¹² הוא התרגש מאוד והזיל דמעות. מזא"ה הבין שבלי פועלים יהודים לא תיבנה הארץ. בחג הפסח טייל בירושלים עם חבריו וביקר בכותל המערבי ובבית כנסת "החורבה".¹¹³ איזכור לביקורו בירושלים אפשר למצוא בשירו של יהודה לייב גורדון, המוקדש למזא"ה:

ליעקב בן ישעיהו מזא"ה הסנגור הכשר
אשר עמדו רגליו על הר הזיתים
מאת הקטגור הלאומי יהודה בן אשר,
אשר קם השנה מעם המתים,
מנברא דמוקיר יתיה ורחים
ברכה לראש השנה לאזרחים.¹¹⁴

בארץ השתמשו מזא"ה וחבריו באמצעי התחבורה היחידי האפשרי באותם ימים – בסוסים.¹¹⁵ מזא"ה היה מסוגל לרכב על הסוס שעות ארוכות, משעה 8 בערב עד שעה 8 בבוקר.¹¹⁶ בכינתר

¹⁰⁴ יומן-כיס, עמ' 111. מארכיונו הפרטי של מנחם פלדמן.

¹⁰⁵ יומן-כיס, עמ' 110 (טבריה), 129 (חברון).

¹⁰⁶ יומן-כיס, עמ' 109.

¹⁰⁷ יומן-כיס, עמ' 105, 117.

¹⁰⁸ י קלוזנר הביא את מכתבו של מזא"ה אל ילי"ג מיום 3.15.1891. ארכיון ילי"ג. מקומו של המכתב המקורי לא ידוע. ראה י קלוזנר, מקאטוביץ עד באזל, כרך ג', ירושלים תשכ"ה, עמ' 73.

¹⁰⁹ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

¹¹⁰ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

¹¹¹ מ"ד שוב, תולדות האחוות בגליל העליון, ורשה 1892, עמ' 27.

¹¹² "האור", 1891, גל' 30, עמ' 1, "האור", 1891, גל' 31, עמ' 1.

¹¹³ יומן-כיס, עמ' 123-125.

¹¹⁴ י"ל גורדון, עמ' ש'.

¹¹⁵ א' צנציפר (רפאלי), פעמי הגאולה, תל-אביב תשי"ב, עמ' 69. יומן-כיס, עמ' 111, 115.

השתמשו, כמובן, בסירה.¹¹⁷ במאי 1891 חזר מזא"ה לרוסיה באוניית-הקטור "נחמוב" וב-30 ביוני 1891 נפגש באודסה עם פינסקר וסיפר לו על תוצאות הביקור.¹¹⁸

התוכנית לקניית קרקעות ליהודי מוסקבה יצאה לפועל. בזיכרונותיו כתב מזא"ה :

"... נסעתי לארץ ישראל וקניתי נחלה."¹¹⁹ בגיליון 30 בעיתון "האור"¹²⁰ ב-1891 פרסם מזא"ה כתבה אשר מספרת על עסקת הקרקעות.¹²¹ אולם זמן קצר לאחר שובו של מזא"ה ממסעו לארץ ישראל, התרסקו תוכניותיהם של חברי האגודה. רבים מחברי "מחניים" התרוששו ולא יכלו לפרוע את חובותיהם. לפיכך בוטלה הקנייה.¹²²

יעקב מזא"ה השתייך לדור המייסדים של "חובבי ציון" ברוסיה. הוא השתתף בהקמת הארגון הציוני הכל-רוסי "הארגון עזרה ליהודים חקלאים ובעלי מלאכה בסוריה ופלסטינה", שבמרכזו עמד ה"ועד האודסאי". ב-1890-1891 ביקר בארץ ישראל יחד עם מנחם אוסישקין ואחד העם, כאחד משליחי ה"ועד האודסאי". הוא פעל כדי ליישב את יהודי מוסקבה בארץ. ניסיונו הצביע על רצונו העז של מזא"ה לרחוש קרקעות ועל דבקו בקידום ההתיישבות בארץ ישראל.

השתתפותו בחיים פוליטיים

מזא"ה- אחד ממקימי המפלגה "מסורת וחרות"

במרס 1917 נפל המשטר הצארי ברוסיה והשלטון עבר לידי "הממשלה הזמנית". ב-22 במרס פורסמה הממשלה החדשה צו (דקרט) שביטל את ההגבלות החוקתיות כנגד היהודים. בין היתר בוטלו ההגבלות הקשורות ב"זכות הישיבה, החזקת רכוש, עבודה, מסחר, תעשייה, השתתפות בחברת מניות, בפקידות ממשלתית, אזרחית וצבאית, שירותים ציבוריים, חובת הצבא, חינוך, השתתפות בחבר מושבעים ובתפקידים משפטיים".¹²³ הצו נתן, למעשה, ביטוי חוקי לתמורה שהתחוללה עם פרוץ המהפכה. באותו יום כתב שמעון דובנוב ביומנו שביום הזה

¹¹⁶ יומן-כיס, י"מ' 68-69.

¹¹⁷ יומן כיס, עמ' 115. ראה ספר אוסישקין, ירושלים תרצ"ו, עמ' 45. ראה גם יומן כיס של מזא"ה, עמ' 114.

¹¹⁸ יומן כיס, עמ' 176.

¹¹⁹ "מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' י"ז.

¹²⁰ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 177.

¹²¹ "האור", 1891, גל' 30, עמ' 1.

¹²² ש' שטיין, מחניים, מושבה קצרת ימים, ירושלים תשל"ח, עמ' 35. את השטח קנה הברון רוטשילד בשנות התשעים. ראה ר' אהרוןנסון, הברון והמושבות, ירושלים 1990, עמ' 184.

¹²³ Kniga o russkom evreistve ot 1860-kh godov do revoluzii 1917 gg., sbornik statei, New York 1960, str.139.

הוגשם חלום חייו.¹²⁴ כבר בימיה הראשונים ניתנו הוראות לבצע את סעיפי הצו. כלומר - לקבל יהודים כעורכי-דין; לבטל את כל ההגבלות לעלייתם של יהודים בדרגות הצבא ולנהוג בהם ככל שאר החיילים.¹²⁵

הרגשת החופש האזרחי והתקוות לעתיד בקרב יהודי רוסיה הולידו גם התארגנות של מפלגות דתיות. בפטבורג נוסדה מפלגה שנקראה "נצח-ישראל" ובראשה עמד רב מטעם של פטרבורג ד"ר משה אליעזר איזנשטדט [Ayzenshtadt].¹²⁶ בקייב נוסדה מפלגה שנקראה "אחדות ישראל" ובראשה עמד הרב מטעם שלמה אהרונסון.¹²⁷ במוסקבה נוסדה מפלגה שנקראה "מסורת וחירות" ובין מקימיה היו נציגי הקהילה המוסקבאית: הרב מזא"ה, הרב שמואל רבינוביץ,¹²⁸ רפאל גוך [Gots]¹²⁹ ויהושע זליג פרסיץ [Persits].¹³⁰ בעקבות מלחמת העולם הראשונה הגיעו למוסקבה רבנים אחרים והצטרפו ל"מסורת וחירות". היו אלה הרב יהודה לייב גרויברט, והרב מרדכי נורוק שלימים נבחר כחבר בכנסת.¹³¹

אספות המייסדים נערכו בבית הכנסת המרכזי במוסקבה ושם הם הגדירו את מטרות הארגון. וכך אמר בנאומו הרב יהודה ליב גרויברט: "מסורת וחירות - למה חרות? עלינו למצוא חפץ ולהפיק תועלת מן החופש והחרות ככול העמים אשר בארץ, לבצר את עמדתנו בחוקות החיים והמדיניות, בכל ענפי הכלכלה] [...]"¹³². נאומו הסתיים במילים: "המומנט ההיסטורי הנוכחי קורא אותנו לעבודה, לחיים של עבודה עצמית. הבה אחים! בואו אלינו, ושכם אחד נעבוד עבודת קודש, עבודת מסורת וחירות!".¹³³ הכרוז הראשון, "קול קורא", באידיש התפרסם ב"ח אייר תרע"ז (1917). הנוסח העברי התפרסם באותה שנה בכ"ב באייר. הכרוזים

¹²⁴ Dubnov S. Kniga zshisni, tom 2, Riga 1935, str.222.

¹²⁵ "סלוצקי, יהדות רוסיה בשנת המהפכה 1917, העבר, (תשכ"ח), ט"ו, עמ' 36.

¹²⁶ מ' אלטשולר, "הפוליטיקה של המחנה הדתי והחרדי ברוסיה בשנת 1917", שבות, גלי' 15 (1992), עמ' 210. על מ' איזנשטדט ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 112.

¹²⁷ ז"א רבינר, ספר הרב מזא"ה, עמ' ק"ט.

¹²⁸ ז"א רבינר, ספר הרב מזא"ה, תל-אביב תשי"ח, עמ' ק"ח. הרב רבינוביץ שימש כרבה הרוחני של קהילת יהודי מוסקבה, ראה ע' מיכלין, הגחלת, ירושלים 1986, עמ' 20.

¹²⁹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 120.

¹³⁰ מ' אלטשולר, "הפוליטיקה של המחנה הדתי והחרדי ברוסיה בשנת 1917", שבות, גלי' 15 (1992), עמ' 209. ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 149.

¹³¹ א' גרינוביץ, רבני ברית המועצות בין מלחמות העולם 1917-1939, לקסיקון ביו-ביבליוגרפי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 18, 40.

¹³² "ייל גרויברט, ספר זיכרון. לודז תרפ"ו, עמ' 97.

¹³³ "ייל גרויברט, ספר זיכרון, עמ' 98.

חתומים בידי ששת המייסדים, וביניהם הרב מזא"ה.¹³⁴ שליחים, שנשעו על חשבון מייסדי "מסורת וחירות" הפיצו את הכרוזים בכל רחבי רוסיה.¹³⁵

הועידה הראשונה נערכה במוסקבה ביולי 1917.¹³⁶ כאלף איש מילאו את האולם הגדול על שם אליעזר פוליאקוב, הממוקם מעל בית הכנסת במוסקבה¹³⁷ וביניהם היו רבנים ואנשי רוח מוכרים כמו הרב אברהם זוב בר ריינס [Raynes] ממוסקבה,¹³⁸ הרב שמחה סולובייצ'יק [Soloveychik],¹³⁹ יוסף פרסיץ [Persits]¹⁴⁰ והסופר מוורוניז' יצחק שיף [Shif].¹⁴¹ הרב מרדכי נורוק קרא את "הצהרת מסורת וחירות", שלאחר מכן התפרסמה כחוברת.¹⁴² במהלך הוועידה נבחר "ועד מרכזי" בן עשרים וחמישה איש ומתוכו נבחר ועד הפועל בן חמישה חברים: הרבנים יעקב מזא"ה, שמואל רבינוביץ, יהודה לייב גרויברט, מרדכי נורוק ומר רפאל גוף.¹⁴³ המפלגה הציגה בוועידה מטרות כלליות ואלה הן: א. שמירה של המסורת היהודית על פי "דת-לאומית" ולימוד מקצועות קודש בכל מוסדות הלימוד: חדרים, ישיבות וגימנסיות.¹⁴⁴ ב. לימוד השפה העברית כאחד מן מקצועות העיקרים.¹⁴⁵ ג. חינוך ולימוד מבוגרים, הוצאה והפצת ספרים עיתונים וזיורנלים בנושאי יהדות, הקמת ספריות, ומוזיאונים. ד. תמיכה כספית בכל מוסדות הדת. ה. תמיכה של שומרי המסורת בפתיחת לשכות-עבודה ובתי-תמחוי. ו. הכנסת שינויים בחוקי בצבא לפי ההלכה היהודית כגון שמירת שבת וכשרות, הספקת אוכל כשר בכל רחבי הארץ-הקמת חברות, מאפיות, בתי-מזון, בתי-משקה חלב ומכירת בשר ונקניקיות כשרות. ח. שינוי בענפי התעסוקה היהודיים מתיווך ומסחר לעבודת אדמה וייצור חמאה וגבינה. ט. הקמת מוסדות להגירה. מרכז הארגון נמצא במוסקבה ובערים אחרות הוקמו סניפים. נוסף לכך התבקשו החברים לאסוף תרומות.

¹³⁴ ז"א רבינר, ספר הרב מזא"ה, עמ' ק"ח. ראה גם י"ל גרויברט, ספר זיכרון, עמ' 103.

¹³⁵ י"ל גרויברט, ספר זיכרון, עמ' 98.

¹³⁶ י"ל גרויברט, ספר זיכרון, עמ' 106.

¹³⁷ י"ל גרויברט, ספר זיכרון, עמ' 106.

¹³⁸ י"ל גרויברט, ספר זיכרון, עמ' 103. ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 159.

¹³⁹ י"ל גרויברט, ספר זיכרון, עמ' 105. ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 142.

¹⁴⁰ י"ל גרויברט, ספר זיכרון, עמ' 104. ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 149.

¹⁴¹ י"ל גרויברט, ספר זיכרון, עמ' 106.

¹⁴² זכר מרדכי, מוקדש לחייו ופועלו של הרב מרדכי נורוק ז"ל, בעריכה א' טרטקובר, יצחק רפאל, מנדל בובה, ירושלים 1967, עמ' 116-117.

¹⁴³ י"ל גרויברט, ספר זיכרון, עמ' 117. לא נמצאו פרטים ביוגרפיים על שיף.

¹⁴⁴ י"ל גרויברט, ספר זיכרון, עמ' 117.

¹⁴⁵ י"ל גרויברט, ספר זיכרון, עמ' 118.

אפשר להגדיר את כיוונה של מפלגת "מסורת וחרות" כדתי-לאומי. הקמתה עוררה התנגדות של רבנים במחנה האורתודוקסי. הרבי מליובביץ', ר' שלום דב בר שניאורסון,¹⁴⁶ למשל, ראה בהקמת גימנסיות עבריות צעד שלילי. כתב י"ל גרויברט: " [...] לא נחה רוחו בה (בוועידה, מ.ט.), וכאשר קרא לאספה במוסקבה, השתמש בשעת הכושר זה לדבר סרה על "מסורת וחרות", על אשר היא אומרת לייסד גימנסיות עבריות ומהם תצא הרעה לישראל".¹⁴⁷

לאחר מהפכת אוקטובר 1917¹⁴⁸ קרסו כל התוכניות והתבדו כל החלומות. הבולשביקים תפסו את השלטון וחיסלו את ההישגים הדמוקרטיים של הממשלה הזמנית. האביב הקצר" ברוסיה הגיע לסופו. מכאן ואילך ראה מזא"ה את עצמו כלוחם נגד השלטון הבולשביקי. מזא"ה ניסה למנוע התנתקות מוחלטת של יהודי רוסיה מן הדת היהודית, אך היה רחוק מן ההשקפה החרדית. כך למשל, תמך בפתיחת הישיבות והחדרים ויחד עם זאת לנכון לפתוח גימנסיות עבריות שעסקו גם בהשכלה כללית.

מזא"ה-ציר ב"רשימה היהודית הלאומית"

לאסיפה המכוננת ב-1918

שנת 1905 התאפיינה בתסיסה חברתית: ב-25 אוקטובר 1905 נערכה ברוסיה שביתה של עובדי הרכבת.¹⁴⁹ באותם ימים התרבו פיגועי המהפכנים בצבא ובמשטרה. הייתה זאת תנועת שחרור של העם כולו שלשלטונות קשה היה לדכאה. שלטון היחיד נרתע ו"ויתר" לעם: ב-17 באוקטובר התפרסם מאניפסט הצאר ניקולאי השני שהבטיח חירויות אזרחיות: חופש דיבור והתארגנות ובחירתה של דומה¹⁵⁰ מחוקקת מכוחה של זכות הבחירה הדמוקרטית. על שוויון

¹⁴⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 161.

¹⁴⁷ י"ל גרויברט, ספר זיכרון, עמ' 120. מדובר על אסיפת הרבנים והעסקנים הציבוריים שנערכה בכ"ו-כ"ח באב תרע"ז (14-16 באוגוסט 1917) במוסקבה. המארגן והיוזם העיקרי היה ר' שלום דב בר שניאורסון. השתתפו בה רבנים אורתודוקסיים כמו ר' חיים סולובייצ'יק מברסק, ר' ישראל מאיר הכהן "חפץ חיים" מראדין ור' אליעזר רבינוביץ ממניסק. ראה ע' מיכלין, הגחלת, ירושלים 1986, עמ' 189. ראה גם מ' אלטשולר, הפוליטיקה של מחנה הדתי והחרדי ברוסיה בשנת 1917, שבות, 1992, גל' 15, עמ' 212-213.

¹⁴⁸ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 171.

¹⁴⁹ ווי' לנין, כתבים נבחרים, עורכים לי לביטה, מ' דורמן, אין חרוד 1950, עמ' 740.

¹⁵⁰ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 166.

האזרחים והלאומים לא נאמר במניפסט מאומה. אף על פי כן עשה המניפסט רושם כביר ובערים רבות נערכו תהלוכות חגיגיות לכבוד הבשורה, שמדינת העריצות תיהפך למדינה קונסטיטוציונית. בחגיגות אלה השתתפו יהודים בהתלהבות רבה. רבים האמינו שהפרלמנט הרוסי הראשון ימלא תפקיד של אסיפה מכוננת ולמרות רצון הממשלה יכריז בשם העם על העיקרים הגדולים של חירות ושוויון.

את עריכת בחירות בקרב הציבור היהודי נטל על עצמו ארגון יהודי בין-מפלגתי ושמו "הארגון להשגת הזכויות המלאות ליהודים".¹⁵¹ מגמתו של הארגון הייתה למצוא את הפוטנציאל האלקטוראלי של היהודים ולהבטיח את משקלם בדומה. מטרתו הייתה להבטיח זכויות אזרחיות, פוליטיות ולאומיות ליהודי רוסיה. ציונים השתתפו בפעילות הארגון יחד עם צירים ממפלגת ה"קדטים" ומן המפלגה סוציאל-רבולוציונרית (ס-ר).¹⁵² בחירות לתפקיד יושב ראש הארגון נערכו בוילנה בין 25-27 במרס 1905.¹⁵³ לתפקיד יושב הראש נבחר מקסים וינאוור [Vinaver]¹⁵⁴ שבלט גם כאחד מראשי המפלגה הרוסית "קאדטית" (קונסטיטוציונית-דמוקרטית).¹⁵⁵

הוועידה השנייה נערכה בפטרבורג בין ה-22 עד ה-25 בנובמבר באותה שנה, לאחר פרעות אכזריות שהתרחשו באוקטובר.¹⁵⁶ בדיונים השתתפו גם הציונים, שלא משכו את ידיהם מעיסוק גם בעבודת ההווה.¹⁵⁷ בתום הדיונים הוחלט לא להקים סיעה יהודית אחת, אך להציע לצירים היהודים לפעול יחד למען השגת שוויון זכויות לעם היהודי.¹⁵⁸

הוועידה השלישית של "הארגון להשגת הזכויות המלאות ליהודים ברוסיה" נערכה בפטרבורג 10-13 לפברואר ב-1906. בוועידה החליטו חברי הארגון להעמיד בכל אזור בחירה ברוסיה הצארית לדומה מועמדים יהודים. במקום שהדבר יהיה בלתי אפשרי יש להורות ליהודים לבחור בציר שאינו יהודי, בתנאי שיתחייב לתמוך בדומה בזכויות אזרחיות ולאומיות של העם היהודי.¹⁵⁹ עם המועמדים לצירים היהודים לדומה נמנו: מאקסים וינאוור, הנריך

¹⁵¹ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 163.

¹⁵² Dubnov S. Kniga zshisni, tom 2, str.25,23.

על המפלגה ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 174.

¹⁵³ Kniga o russkom evreistve, str.69.

¹⁵⁴ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 125.

¹⁵⁵ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 175.

¹⁵⁶ Dubnov S. Kniga zshisni, tom 2, str.36.

¹⁵⁷ Dubnov S. Kniga zshisni, tom 2, str.37.

אחד מצירי הציונים היה מנחם אוסישקין.

¹⁵⁸ Dubnov S. Kniga zsisni, tom 2, Riga 1935, str.47.

¹⁵⁹ Dubnov S. Noveishaia istoria evreiskogo naroda 1881-1914, Tom 3, Riga 1938, str. 309-311.

סליוזברג ולאון ברמסון [Bramson]¹⁶⁰, ההיסטוריון שמעון דובנוב, שהיה פעיל באגודה להשגת הזכויות,¹⁶¹ וקבוצת הציונים: שמריהו לוי, האחים יצחק-לייב ובוריס גולדברג [Goldberg]¹⁶², יעקב מזא"ה, זאב טיומקין, מאיר דיזנגוף, צבי ברוק [Bruk]¹⁶³. לפי החוק הרוסי יכלו היהודים להשתתף בבחירות ככל האזרחים האחרים.¹⁶⁴ ואולם המשטרה נתלתה במצב המלחמה ששרר בכמה פלכים כדי לחבל בתעמולה שקדמה לבחירות. חברי ה"מאות השחורות" איימו על היהודים בפוגרומים, שעתידים היו לפרוץ במועד המסורתי, בפסח, במגמה למנוע השתתפות יהודים בבחירות. חברי ה"בונד" הסתלקו לגמרי מן הבחירות ולעתים גם הפריעו לעריכתן. לדעתם עתידה הדומה להפוך לקן של הריאקציה ולפיכך יש להימנע מתמיכה בהקמתה.¹⁶⁵ למרות כל החששות השתתף הציבור היהודי בבחירות שנערכו באפריל¹⁶⁶ בשקידה יתירה. כתוצאה מכך נבחרו לדומה 12 צירים יהודים: לאון בראמסון (פלך קובנה), צבי ברוק (פלך ויטבסק), מאקסיס וינאוור (פטרבורג), ג' יולוס [Yollos]¹⁶⁷ (פולטבה), ניסן קצנלסון [Katsenelson]¹⁶⁸ (ליבאוה), שמריהו לוי (וילנה), מ' אוסטרוגורסקי [Ostrogorsky]¹⁶⁹ (גרודנה), שמשון רוזנבאום [Rosenbaum]¹⁷⁰ (מינסק), ס' פרנקל [Frenkel]¹⁷¹ (קייב), י' צירבוננקיס [Chervonenkis]¹⁷² (קייב), מיכאל שפטל [Sheftel]¹⁷³ (ויקטרינוסלאב), בנימין יעקבסון [Yakobson]¹⁷⁴ (סלונים). תריסר הנבחרים התפלגו לחמישה ציונים ושבעה שאינם ציונים.¹⁷⁵ מזא"ה לא נבחר לדומה. כך נכשל ניסיונו הפוליטי הראשון להיבחר כציר לדומה הממלכתית הראשונה.

¹⁶⁰ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 118.
¹⁶¹ א' צנציפר (רפאלי), פעמי הגאולה, תל-אביב תשי"ב, עמ' 178. ראה גם, Dubnov S, Kniga zsisni, tom 2, Riga 1935, str. 47.
¹⁶² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 118.
¹⁶³ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 117, א', צנציפר (רפאלי), פעמי הגאולה, עמ' 178.
¹⁶⁴ Zakoni o evreyach, chast 2, str. 446.
¹⁶⁵ Sliozberg G. Dela minuvshich dney, tom 3, str. 191.
¹⁶⁶ Dubnov S. Kniga zshizni, tom 2, str. 49.
¹⁶⁷ Dubnov S. Kniga zchizni, tom 2, str. 50.
¹⁶⁸ לא צוין המועד המדויק.
¹⁶⁹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 131.
¹⁷⁰ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 157.
¹⁷¹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 110.
¹⁷² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 159.
¹⁷³ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.
¹⁷⁴ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.
¹⁷⁵ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 161.
¹⁷⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 131.
¹⁷⁷ Dubnov S. Noveishaia istoria, tom 3, str. 311.

ימיה של הדומה הראשונה, כמו הדומות האחרות, היו קצרים. בין השנים 1906-1907 הופיעו ועזבו את הבמה הפוליטית ברוסיה שלוש דומות.¹⁷⁶ ב-1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה, שנמשכה עד 1917. בעקבות המהפכה הרוסית במרץ 1917¹⁷⁷ התמוטט שלטון הצאר. את מקומו תפסה הממשלה הזמנית. בראשה עמד ג'י לבוב.¹⁷⁸ ב-3 במרץ 1917 פרסמה הממשלה הזמנית הצהרה הכוללת את קווי היסוד שלה. קווי יסוד אלה הצהירו על ביטול ההגבלות הדתיות, הלאומיות והמעמדיות שהוטלו על היהודים. ב-20 במרץ פורסם חוק המאשר את הביטול.¹⁷⁹ יהודי רוסיה קבלו את המהפכה הראשונה ברגשות מעורבים. מצד אחד קיוו לשיפור ומצד שני חששו מאנרכיה. ביומנו תיאר דובנוב את החוויות הקשות של ימי מהפכה, את שמחת ההתחדשות ואת הפחד מאנרכיה. לדבריו, לראשונה בתולדות העם היהודי נוצרה האפשרות ההיסטורית להשיג חירות ממשית, לא רק ליחיד, אלא גם לאומה.¹⁸⁰ ב-22 במרץ 1917 פרסמה הממשלה הזמנית חוק לפיו קיבלו יהודי רוסיה זכויות אזרחיות, פוליטיות ולאומיות.¹⁸¹ כמה איתותים המחישו בבהירות את כוונותיה הטובות של הממשלה הזמנית כלפי היהודים. כבר בתחילת מרץ קיבלו ציוני ויטבסק [Vitebsk] ואודסה חנינה ממאסר שהושת אליהם בידי הממשלה הצארית.¹⁸² בין מקבלי החנינה ממאסר היה העסקן הציוני והסופר משה קלינמן [Kleyman].¹⁸³ באותם ימים מינה שר המשפטים החדש א' קרנסקי 110 עורכי-דין יהודים רשומים. בין המברכים את המשפטים החדשים בטקס חגיגי זה היה גם הרב יעקב מזא"ה, שהכיר היטב את המציאות הישנה והמרה של עורכי-דין היהודים שלא הותר להם לעבוד באורח עצמאי אלא כסגנים של עורכי-דין רוסים. בנאומו אמר שהגיע הזמן להתעוררות וצריך ללכד את כל אצילי הנפש להיות נאמנים למולדת. עכשיו יהודי אינו נדרש לעזוב את עמו ודתו כדי לעבוד במשרדים ממשלתיים ומי שכוכל את זולתו באזיקים מוצא

ברמסון, צירבוננקיס ופרנקל היו חברי המפלגה של הפועלים, וינאבר, יוללוס ושפטל היו חברי המפלגה של קאדטים, אוסטרובסקי היה דמוקרט בלתי מפלגתי. ראה בן ציון כ"ץ, על עיתונים ואנשים, תל-אביב 1983, עמ' 62. ראה גם

.Kniga o russkom evreystve, str. 74, 76

¹⁷⁶ ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, כרך ה', עמ' 2330.

¹⁷⁷ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 171.

¹⁷⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 133.

¹⁷⁹ Kniga o russkom yevreistve, str. 138, 139.

G.Sliozberg, Dela minuvshich dney, tom 3, str. 361

¹⁸⁰ Dubnov S., Kniga zshizni, tom 2, str.216

¹⁸¹ Dubnov S Noveishaia istoria, tom 3, Riga 1938, str.403.

¹⁸² . Yevreiskaia zshisn 1917 ,10-11, str. 30

¹⁸³ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 155.

לבסוף, את עצמו כבול לאסירו. בתום דבריו הביע מזא"ה אופטימיות ותקוות לעתיד.¹⁸⁴ בשבת ה-4 למרס נערכה בבית הכנסת המרכזי במוסקבה תפילה חגיגית לכבוד הממשלה החדשה.¹⁸⁵ בסוף מרץ נערכה בקרקס ניקיטינסקי, במוסקבה, עצרת חגיגית. ברכות חמות נשמעו מפי נציג העם הפולני טדאוש מיצינסקי [Tadeush Mitsynsky] ונציגי העם הרוסי לאפין [Lapin] וקונין [Kunin]. בעצרת הופיע גם הרב מזא"ה אשר הביע רגשות מעורבים ביחס למצב הנוכחי והזהיר מפני התפעמות על החופש הרוחני והדתי שהוענק ליהודים. לדבריו, קיים חשש, כי אלה שדבקו באורח חיים יהודי באווירה עוינת יעזבו בקלות את עמם כאשר ישתכרו מן החופש. כדי להמחיש את דבריו, סיפר אגדה על מותו של משה רבנו אשר סירב למסור את נשמתו למלאך המוות, אך התמסר למוות אחרי שהקדוש ברוך הוא נשק לו.¹⁸⁶

האביב הדמוקרטי הקצר הוליד גם בחירות דמוקרטיות ראשונות לתפקיד ראש הקהילה היהודית במוסקבה שנערכו בסוף אותה שנה. מזא"ה נבחר לנשיא של הקהילה היהודית במוסקבה ופעל בתפקיד זה עד מותו.¹⁸⁷

במרכז המחלוקת בין המפלגות היהודיות עמדה שאלת ארץ ישראל. בין מתנגדי הציונות היו חברי "הבונד"¹⁸⁸ וחברי "המפלגה העממית"¹⁸⁹ [Folkspartei]. בעיקרו של דבר דבקו פעילי המפלגות הציוניות במטרתם המרכזית, להעלות את העם היהודי לציון ולסייע לבוני הארץ. הם האמינו כי יעלה בידם להקים אוטונומיה לאומית יהודית ברוסיה. במצע שלהם לקראת הוועידה הגדירו הציונים את עמדותיהם ביחס לתחומים הבאים: חיים יהודים במסגרת האוטונומיה הלאומית היהודית ברוסיה על בסיס החוקה; ביטול כל ההגבלות על זכויות היהודים היושבים ברחבי רוסיה; השתתפות ביצירת המרכז הלאומי היהודי בארץ ישראל.¹⁹⁰ משה קליינמן, שבאותה שנה שוחרר בידי הממשלה הזמנית ממאסר, ניסח בספרו את עמדתו כציוני בשני מישורים: במישור פעולת ההווה למען הבטחת חיים יהודיים ברוסיה ובמישור הפעולה למען העתיד, במסגרת התנועה הציונית. הקהילה הייתה אמורה לתפקד בכמה מישורים. במישור החינוכי-התרבותי צריכה הקהילה לטפל במוסדות החינוך מגן ילדים עד

¹⁸⁴ 39.str., 1917 12-13 Yevreiskaia zshisn

¹⁸⁵ Yevreiskaia zshisn 1917, 10-11, str.29. ראה גם רבינר, עמ' ט'

¹⁸⁶ העם, 1917, גלי י-ט, עמ' 23 ראה גם Evreiskaia zshisn 1917, 12-13, str.21 ספר האגדה, מבחר האגדות שבתלמוד ובמדרשים סדורות לפי העניינים ומפורשות על ידי ח"י ביאליק וח' רבינצקי, מהדורה שנייה, מתוכנת ומושלמת, תל-אביב תש"י, עמ' ע"ט.

¹⁸⁷ לובה לויטה, בראשית ובסער, תל-אביב תשל"ח, עמ' 214.

¹⁸⁸ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 174.

¹⁸⁹ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 175.

לאוניברסיטאות בהנחה ששפת הלימוד העיקרית תהיה עברית. במישור הדתי תפקידה של הקהילה הם לשמור על שבת והחגים, לבנות בתי כנסת, לשמור על כשרות בצבא, בבתי-חולים ובבתי-הסוהר, ולאפות מצות לפסח. הקהילה צריכה לפרנס רב הנבחר ועוזר לרב, חזנים, מוהלים, שוחטים, שמשים ודרשנים. במישור החברתי-הכלכלי הקהילה תטפל במתן הלוואות וביטוח חיים. במישור ההגירה צריכה הקהילה לעזור ליהודים שרוצים להגר. היא צריכה לספק להם כרטיסי נסיעה זולים ולעזור לקליטתם במקום החדש. אחד מן הסעיפים מוקדש לתפקידה של הקהילה לעזור לעלייה לארץ ישראל. בכל קהילה צריכה להיות "וועדה פלסטינאית", שתפקידה לעזור לחלוצים בארץ ישראל ולמוסדותיהם. כל הקהילות צריכות לאסוף כספים למוסדות החינוך והתרבות בארץ ישראל כמו המוזיאון הלאומי, האוניברסיטה הלאומית ומוסדות אחרים להשכלה גבוהה כמו "בצלאל". הקהילה צריכה לערוך מדי פעם תערוכות של תוצרת החלוצים. במישור הפוליטי כל הקהילות צריכות להתאחד לארגון אחד.¹⁹¹

עוד במאי 1917 קיבלה "הממשלה הזמנית" החלטה להקים ברוסיה משטר רפובליקני. על החוקה צריכים היו לדון באספה המכוננת הכלל-רוסית (Учредительное Собрание). ואולם, באוקטובר 1917 תפסו בולשביקים את השלטון. ראש "הממשלה הזמנית" אלכסנדר קרנסקי ברח מרוסיה והבולשביקים הכניסו את חברי ה"ממשלה הזמנית" לבית הסוהר (Petropavlovskaja krepost).¹⁹² חרף כל אלה נמשכו ההכנות לאספה המכוננת הכלל-רוסית.

לקראת הבחירות הבאות לוועידה המכוננת הכלל-רוסית פעל מזא"ה יחד עם הציונים האחרים במחוזות שונים באוקראינה וברוסיה הלבנה: ווהלין [Volin], פודוליה [Podolia], מינסק [Minsk], מוהילב, וחרסון [Kherson]. לאחר הבחירות, שהתקיימו ב-12 בנובמבר 1918,¹⁹³ החזיקו הציונים בשישה מתוך שבעה מקומות בסיעה היהודית הלאומית באסיפה המכוננת הכלל רוסית.¹⁹⁴ רק גרוזנברג לא הצטרף לציונים¹⁹⁵

¹⁹⁰ העם 1917, גל' 72 (33-34), עמ' 2.

¹⁹¹ בספרו "הקהילה היהודית", שנכתבה בשפה הרוסית, כתב משה קליינמן על עמדותיו. לא ידוע האם הייתה עמדתו רשמית או פרטית. אפשר לשער שהיא הייתה קרובה לעמדת הציונים. M.Kleinman, Evreyskaia obshchina. ego sushchnost I kharakter, Moskva 1917.

¹⁹² Sliozberg G. Dela minuvshich dnei, tom 3, str.362, 360.

¹⁹³ Dubnov S. Kniga zhisni, tom 2, str.242.

¹⁹⁴ Rassvet 1918, 3-4, str.6.

¹⁹⁵ Rassvet 1918, 1, str.3.

מזא"ה נכנס לסיעה היהודית הלאומית יחד עם הפעילים הציונים יעקב כהן-ברנשטיין,¹⁹⁶
 זאב טיומקין, נחמן סירקין [Sirkin],¹⁹⁷ יוליוס ברוצקוס [Brutskus]¹⁹⁸ ואוסקר גרוזנברג שהיה
 חבר בצוות הסניגורים של בייליס.¹⁹⁹

לפני האספה הוקם "ועד ההגנה של האספה המכוננת" כדי למנוע ההתקפות מצד
 הבולשביקים ביוזמת אחד מחבריו, פיטר שאסקולסקי [Shaskolski].²⁰⁰ הזמינו חברי וועד
 ההגנה את ראשי המפלגות הלאומיות לשתף יחדיו. הנציגים של המיעוטים באו: גרוזינים,
 ארמנים, אסטונים, ליטאים. ואולם, כשהתחיל גיוס מתנדבים להגנת האסיפה מפני
 הבולשביקים, רק ארמנים ויהודים נתנו תשובה חיובית.²⁰¹

האסיפה המכוננת נפתחה ב- 5 בינואר 1918 בארמון טבריצ'סקי בפטרבורג.²⁰² כבר ביום
 הראשון הנהיגו הבולשביקים טרור. הם גדשו את אולם האסיפה במלחים וחיללים ובפשוטי
 העם. כך יצרו הבולשביקים אווירה של לחץ ופחד בקרב הצירים.²⁰³ למרות הכל נמשכה
 הוועידה. בנאום הפתיחה התייחס היושב ראש הנבחר של האסיפה, ויקטור צ'רנוב
 [Chemov],²⁰⁴ לעמים המדוכאים ולא פסח על היהודים.²⁰⁵ במהלכה הספיק לנאום רק ציר
 אחד יהודי ושמו הוא ד"ר דוד לבוביץ [Lvovich],²⁰⁶ הנבחר במחוז קרים שברוסיה הדרומית²⁰⁷
 אשר ייצג את "המפלגה הסוציאליסטית המאוחדת הבלתי תלויה".²⁰⁸ הוא הצליח להופיע
 בזכותו של יוסף קרוק [Kruk]²⁰⁹ שפנה לצ'רנוב, יושב ראש הוועידה ואמר: "... אין איש יודע
 אם נצא מכאן חיים. אולם העם היהודי סבל במשך הדורות כה רבות מהרציחות והפרעות
 הצאריות. תינתן לפחות בלילה היסטורי זה האפשרות לנציג יהודי לומר את דברנו".²¹⁰ זכות

¹⁹⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 132.

¹⁹⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 143.

¹⁹⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 116.

¹⁹⁹ Rassvet, 1918, 3-4, str. 7.

²⁰⁰ כותב בזיכרונו בוריס סוקולוב שפטר שסקולסקי מת ברוסיה הסובייטית. לא נמצאו פרטים ביוגרפיים

אחרים. ראה

Archiv russkoi revolutsii isdavaemii G.Gessenom, XIII, Berlin 1924, str.37.

²⁰¹ Arkhiv russkoi revolutzii, sostavitel I.Gessen, Berlin 1924, str. 37.

²⁰² .66. Archiv russkoi revolutzii, str

²⁰³ .Archiv russkoi revolutzii, str 67

²⁰⁴ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 153.

²⁰⁵ יוסף קרוק, תחת דגלן של שלוש מהפכות, אישים ותנועות בדור, כרך שני, ישראל 1970, עמ' 321.

²⁰⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 133.

²⁰⁷ יוסף קרוק, כרך שני, ישראל 1970, עמ' 316. ג' דבידוביץ נבחר מטעם מחוז חרסון, בזכות הקולות של כפריים,

ולא יהודים. ראה .6. Rassvet 3-4, 1918, str.

²⁰⁸ יוסף קרוק, כרך שני, עמ' 318.

²⁰⁹ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

²¹⁰ יוסף קרוק, כרך שני, עמ' 319.

הדיבור ניתנה לד"ר לבוביץ. ²¹¹ בין היתר אמר ד"ר לבוביץ: " העם היהודי, שאין לו ארץ משלו, נהנה על אדמת הרפובליקה הרוסית, כדוגמת כל שאר העמים, מהזכות ליצור את מוסדות השלטון העצמי הלאומי שלו. דרכם תוכלנה שכבות העובדים היהודים להביע את רצונם".²¹² האספה נערכה תחת הטרור הבולשביקי. במסמכי האספה לא הוזכר אף ציר מהסיעה היהודית הלאומית, וכמובן, גם לא מזא"ה. חייה של האספה היו קצרים. היא התפזרה בשל הטרור הבולשביקי.²¹³

בתחילה המאה ה-20 ביקש מזא"ה להגשים את השאיפות הפוליטיות. ב-1906 הוא ניסה להיבחר כציר לדומה הרוסית הראשונה, אך נכשל. עד 1917 לא השתתף מזא"ה בחיים פוליטיים. מאוחר יותר, בתקופת "האביב הדמוקרטי הקצר" בשנת 1917 נבחר מזא"ה כציר ל"ועידה המכוננת". עם פיזור של הוועידה המכוננת הסתיימה תקופת פעילותו הפוליטית של מזא"ה וכל תקוותיו לחיי החופש של יהודי רוסיה התבדו.

פעילותו של מזא"ה בתחילת דרכו הציבורית בארגון "בני ציון" שימשה לו כמתקפת הכשרה לתפקידו כמנהיג הקהילה היהודית במוסקבה וכאיש המרכזי בציונות הרוסית. במקביל השתמש בניסיון הציבורי הרב שרכש כדי לשמור על מסגרות החיים היהודים מצד אחד וכדי לשוב את יהודי רוסיה לתהליך ההיסטורי שעורר בעם היהודי ברוסיה תקוות לחופש ולדמוקרטיה ברוסיה. את השמירה על המסגרות היהודיות ואת שילוב יהודי רוסיה בזרם החיים הכל-רוסי מימש מזא"ה על ידי הקמת מפלגה יהודית דתית "מסורת וחירות" ועל ידי השתתפות פעולה במסגרת הסיעה היהודית הלאומית שהוקמה לקראת הבחירות לוועידה המכוננת הכל-רוסית 1918. עם עליית הבולשביקים של השלטון הפך מזא"ה לעד הן לסופה העצוב של הדמוקרטיה קצרת-הימים והן לקץ התקוות של יהודי רוסיה לחופש ולקיום לאומי.

²¹¹ יי קרוק, כרך שני, עמ' 319.

²¹² יי קרוק, כרך שני, עמ' 319. ראה גם Vserossiiskoye Uchreditelnoye Sobranie, pervi I edinstvenni den

.ego saniatii, Odessa 1918, str.91-92

²¹³ Vserossiiskoye Uchreditelnoye Sobranie, str.96.

פרק שלישי

. פעולתו של יעקב מזא"ה למען הפצת השפה העברית ותרבותה

."מזא"ה – מאגודת "חובבי שפת עבר" להקמת רשת "תרבות"

בפברואר 1890 התכנסו שוחרי השפה העברית המוסקבאים בבית הכנסת "מקווה ישראל" להקמה במוסקבה אגודת "חובבי שפת עבר". באסיפה השתתפו למעלה ממאה אנשים. הסופר והעסקן ראובן בריינין, שפתח את הישיבה, נשא דברים על הצורך בתחיית השפה על ידי פיתוח רשת של שיעורי-חינם לבני הנעורים. כן קרא להגדלת מספר הספרים שיעמדו לרשות קוראים ב"חדר המקרא" כלומר באולם הקריאה, שנפתח קודם לכן בידי "בני ציון".¹

באותה אסיפת האגודה בריינין נבחר ליושב הראש שלה.² באסיפות האגודה התנהלו ויכוחים על מקומה של שפת עבר בחיי היהודים בגולה. יחיאל יוסף לבונטין, מפעילי "חובבי ציון" וחבר "בני ציון", הביע חשש, בעברית טובה, שמא השימוש היום-יומי בלשון קודש יוריד אותה לרמת ה"ז'רגון", אך דבריו לא השפיעו על הנוכחים, שהמשיכו לדבר עברית.³ עם פעילי האגודה הראשונים נמנו, בין היתר, המשורר מנחם דוליצקי וסגן עורך-הדין הרשום יעקב מזא"ה.⁴ אחת מאספות "אגודת חובבי שפת עבר" הוקדשה לציון מלאות 80 שנה למייסד כתב-העת "הצפירה",⁵ חיים זליג סלוניםסקי [Slonimsky].⁶ בפגישה אחרת של חברי האגודה בתרנ"א (1890) הם חגגו את חג החנוכה. יעקב מזא"ה פתח את האסיפה החגיגית וקרא שיר על גבורת המכבים, מנחם דוליצקי קרא משיריו ולאחר מכן נערכה סעודה חגיגית.⁷ גירוש יהודי מוסקבה בשנים 1891-1892 פגע בקהילה קשות, ודלדל את "אגודת חובבי ציון". היושב ראש שלה, ראובן בריינין,

¹ "המליץ", 1890, גלי' 29, עמ' 2. ראה גם תזכיר לופוחין, עמ' 29.

² י' קלוזנר, בדרכי ציון, ירושלים תשל"ח, עמ' 397. המחבר לא ציין את המקור.

³ "המליץ", 1890, גלי' 36, עמ' 2.

⁴ "המליץ", 1890, גלי' 265, עמ' 3..

⁵ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 179.

⁶ י' קלוזנר, בדרכי ציון, עמ' 397. המחבר לא ציין את המקור. על סלוניםסקי ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 143.

⁷ "המליץ", 1890, גלי' 265, עמ' 3.

היגר לווינה ושם המשיך לפעול למען הפצת העברית.⁸ יעקב מזא"ה, שנשאר במוסקבה, נטל את המושכות, והשקיע מאמצים בשיקום האגודה.⁹

בתחילת דרכה השתייכה אגודת "חובבי שפת עבר" ל"הארגון להפצת ההשכלה (הרוסית) בין יהודים".¹⁰ "הארגון להפצת השכלה בין היהודים"¹¹ הוקם ב-1863 בפטרבורג ואלה היו מטרותיו: להפיץ את השפה הרוסית בין היהודים, להוציא לאור ספרים ברוסית ולסייע לבתי ספר יהודיים ולתלמידיהם.¹² לאומתו אגודת "חובבי שפת עבר" עסקה בהפצת השפה העברית ותרבותה. כמובן, מטרות הארגון להפצת השכלה ואגודת "חובבי שפת עבר" היו שונות זה מזה. אולם בין השנים 1890-1907 האגודה פעלה תחת הגג החוקי של "הארגון להפצת השכלה בין יהודים".

באלול תרס"ז (1907) התכנס בהאג [Haag] הקונגרס הציוני העולמי השמיני. נחום סוקולוב, [Sokolov],¹³ עורך ביטאונה של התנועה הציונית "העולם",¹⁴ הציע להכיר בשפה העברית כשפה רשמית בתנועה הציונית בה ידברו ויכתבו המנהיגים בפגישותיהם. הצעתו של סוקולוב עוררה התרגשות ברחבי העולם היהודי.¹⁵ ההחלטה שהתקבלה בקונגרס השמיני הייתה ש"הלשון העברית הוכרה בתור לשון הרשמית של הקונגרס ושל כל המוסדות הציוניים".¹⁶ ההחלטה הזאת ביטאה את הצורך למקד את פעילות התנועה הציונית בעברית ובתרבות היהודית ולא להתפזר לתחומים חשובים אחרים, כמו הפצת השכלה כללית.

באותה שנה נפרדה "אגודת חובבי שפת עבר" מן "ארגון להפצת השכלה בין היהודים" וקבעה את מרכזה בפטרבורג. ואלה היו מטרות האגודה: להפיץ את השפה העברית ותרבותה; לסייע ללימוד השפה העברית בבתי ספר, בישיבות, בתלמודי תורה ובמוסדות חינוך אחרים; לייסד חדרים מתוקנים, ספריות עבריות, בתי ספר וקורסים ללימוד עברית. חברי האגודה התחייבו לדבר ביניהם עברית ולהפיץ ספרים בעברית. ב-1907 פעלו ברחבי רוסיה 35 סניפים. אף כי מוסקבה הייתה אחת מן הערים המרכזיות ברוסיה, היא לא הוזכרה כלל בערך האנציקלופדי

⁸ י' קלויזנר, בדרכי ציון, עמ' 398.

⁹ מ' ריבולוב, ספר המסות, ניו-יורק תרפ"ח, עמ' רכ"ו.

¹⁰ Evreyskaia enzyklopedia, tom 11, Peterburg net goda, str. 323.

¹¹ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 163. יושב ראש של הארגון היה יהודה קצנלסון, ראה נספח א', מילון אישים,

עמ' 156

¹² Evreyskaia enzyklopedia, tom 13, Peterburg net goda, str. 59-61.

¹³ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 141.

¹⁴ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 179.

¹⁵ איגרות נחום סוקולוב, ספר סוקולוב, ירושלים תש"ג, עמ' 140-141.

¹⁶ א' לוינסון, התנועה העברית בגולה, ורשה 1935, עמ' 125.

ב- "Yevreiskaia Enzyklopedia"¹⁷, המוקדש ל"אגודת חובבי שפת עבר". הסיבה לכך הייתה נעוצה במספרם הקטן של יהודי מוסקבה לעומת מספר יהודי תחום המושב. לכן בלטו יותר בהיקפם סניפים מתחום המושב בערים כמו ורשה, לודז', ביאליסטוק וייקטרינוסלב.¹⁸ בעבודתם ראו חברי האגודה אמצעי להפצת הרעיון הציוני. ב- 8 לינואר 1911 נערכה ארוחה חגיגית עם נחום סוקולוב, השתתפו כחמישים איש. היו ביניהם חבריו של מזא"ה ומותיקי ארגון "בני ציון" יצחק ניידיץ' ויחיאל צ'לנוב. בתום הארוחה אספו הנוכחים כספים לנטיעת עצי זית ביער הרצל שבחולדה.¹⁹

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ב-1914, הגיעו למוסקבה פליטים יהודים רבים. "חובבי שפת עבר" מצאו לעצמם נתיב נוסף לפעילות תרבותית. הם ביקשו לא רק להפיץ את השפה ותרבותה בקרב המוני פליטים, אלא גם לדרבן את בתי-הספר, שבהם התרכזו ילדי הפליטים, ללמד עברית. במקביל נפגשו חברי האגודה ביניהם לבין עצמם שלוש פעמים בשבוע כדי להעמיק את ידיעותיהם בלשון העברית, בתולדות ישראל ובתלמוד. עיתון רוסי-יהודי, Yevreiskaia zhsishn²⁰, הדגיש במיוחד את העובדה, שבני נוער היו בין המתמידים בהשתלמות באותן פגישות. האגודה פתחה במוסקבה לשכת עבודה למורים עבריים.²¹ חרף קשיי מלחמת העולם, עשו "חובבי שפת עבר" מאמץ להרחיב את פעילותם. ב-1916 שלחו שאלון לעסקנים היהודיים ולמורים ברחבי רוסיה שמטרתו הייתה לאסוף נתונים אשר על פיהם יוקמו מרכזי לימוד למבוגרים ובתי-ספר לילדים ולבני-נוער. וזה נוסח השאלון:

1. אילו מוסדות חינוך יהודיים קיימים בעירך - חדרים, חדרים מתוקנים, תלמודי-תורה, מוסדות חינוך לבנים, לבנות, ומעורבים, גני ילדים, בתי-ספר לילדי פליטים, שיעורי ערב, שיעורי שבת ושיעורי ויום ראשון, ושיבות?
2. כמה תלמידים לומדים בכל מוסד?
3. כמה מורים ומורות עובדים במוסדות אלה?

¹⁷ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 163.

¹⁸ Evreyskaia enzyklopedia, tom 11, str. 323

Evreyskaia starina, sbornik 4, Moskva 1926, str. 193.

¹⁹ *Paccbet 1911, 3, ctp. 40. "חולדה" הוקמה כחווה פועלים ב-1907. לשם נטיעת יער הרצל. כל מקום ואתר, מדריך שלם להכרת הארץ, ישראל 1985, עמ' 153.

ראה גם מדריך ישראל, אנציקלופדיה שימושית לידיעת הארץ, כרך ט', יהודה, עורך הכרך ס' בן-יוסף, ירושלים 1980, עמ' 265.

יער הרצל היה הראשון, שקרן קיימת לישראל נטעה בארץ ישראל מתחילת שנת 1908. ראה ביער, ערך יעקב שקולניק, הקרן הקיימת לישראל, פברואר 2001, עמ' 28.

²⁰ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 180.

²¹ Evreyskaia zhsishn 1916, 2, ctp. 28.

4. מהו תקציב בית-ספר, ומהם מקורות מימונו?
5. מהי שיטת הלימוד: מתורגמת, טבעית או משולבת?²²
6. מתי הוקמו מוסדות החינוך?
7. כמה שעות לימוד מוקדשות למקצועות יהודיים?
8. מהו מקום המקצועות הכלליים?
9. באיזו שפה מלמדים את המקצועות הכלליים?
10. מהי תוכנית הלימודים וכיצד מחולקות השעות למקצועות הלימוד?
11. האם קיימים בעירך ספרייה יהודית, חדר קריאה יהודי, או חנות ספרים יהודית?
12. כמה קוראים רשומים בספרייה היהודית בעירך השנה?
13. האם ישנם אנשים, המשתמשים בעברית כשפת יום יום, מיהם ומהו תפקידם?

בשנת הלימודים 1916 נפתח במוסקבה בית-הספר ל-150 ילדי פליטים. המורים לימדו בכל הכיתות לפי השיטה הטבעית, כלומר - הם לימדו עברית בעברית.²³ ב-30 לנובמבר 1916 נערכה אספה שנתית של "אגודת חובבי שפת עבר" במוסקבה. שושנה פרסיץ, בתו של אחד מאילי חרושת-הסוכר, הנדבן והעסקן היהודי ממוסקבה הלל זלטופולסקי [Zlatopolsky],²⁴ אחת מפעיליה העיקריים של "אגודת חובבי שפת עבר", הרצתה על פעולות האגודה בכל שנותיה ובקשה לאשר את התקציב לשנת 1917. באספה נבחר ועד מרכזי ואלה שמות הנבחרים: הלל זלטופולסקי, בעלה של שושנה פרסיץ יוסף פרסיץ, ומשה עוזיאלוב (משה עוזיאל) [Uzieli].²⁵

מהפכת קרנסקי במרץ 1917 פתחה תקופה חדשה בחיי היהודים ברוסיה. הייתה זאת תקופה של התלהבות עתירת תקוות לעתיד. אחד המתלהבים היה הרב מזא"ה שנאם באסיפה לפני הקהל היהודי במוסקבה, שנערכה בתחילת חודש מרץ בקרקס הגדול של ניקיטין [Nikitin], והכריז בנאומו: "צאו ולמדו מן השעה הגדולה הזאת [...] הבה נדבר על קיומנו וחיינו להבא, נאזור כוחותינו ונעבוד את עבודתנו הלאומית לשם הגאולה השלמה והגמורה."²⁶ בין היתר דיבר מזא"ה על תקופת החופש, ועל מתן "רשות לפה לדבר".²⁷ מן ההקשר ברור, שהוא התכוון לא רק

²² מתורגמת מאידיש או רוסית לעברית; טבעית- עברית בעברית; משולבת- משתי השיטות הנזכרות.

²³ Evreyskaia zshizn 1916, 2, str.28.

²⁴ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 128.

²⁵ העם, 1917, גל' 2, עמ' 15. על עוזיאל ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 145.

²⁶ העם, גל' י-ט, 1917, עמ' 23

²⁷ שם, העם, גל' י-ט, 1917, עמ' 23.

למתן חופש הדיבור לכלל האזרחים ברוסיה, אלא גם לאופקים החדשים שנפתחו בפני השפה העברית ותרבותה.

פעילי "אגודת חובבי שפת עבר" החליטו לנצל את שעת הכושר ולהקים מסגרת ארגונית רחבה, שתמיר את האגודה המקומית בהסתדרות ארצית. ב-10 באפריל 1917 נערכה הוועידה של אגודת "חובבי שפת עבר". עם הנואמים הראשונים בוועידה נמנה חיים נחמן ביאליק, שאמר, בין היתר: " בדרך נדודיה הרבים של האומה צריכה הייתה למעט במשא כדי שתוקל עליה המלחמה, החליפה את המרובה, במועט המחזיק את המרובה והגיעה לידי הפשטה עליונה. הלשון נעשתה, אפוא, שומר חינום של כל הקניינים היהודים... הלשון היא שטר - שטר על נחלתנו ועל כל נכסינו הלאומיים, שטר המובלע בדמנו ובאברינו. מי ששומר בידו את השטר - זכותו קיימת, ומי שאבד לו השטר - זכותו פקעה על הכל".²⁸ ואכן, בסופה של הוועידה הראשונה ב-10 באפריל 1917 הוחלט להפוך את אגודת "חובבי שפת עבר" המוסקבאית המקומית ל"הסתדרות השפה העברית" שתכלול את הארגונים הדומים בערים אחרות, ותהיה כל רוסית. לפי עצתו של הלל זלטופולסקי, שלחה הוועידה ברכות למזא"ה החולה.²⁹ שבועיים אחרי שנערכה הוועידה הראשונה, נערכה, גם כן במוסקבה, ועידה שנייה. הוועידה נפתחה ב-23 באפריל והשתתפו בה 200 איש.³⁰ הלל זלטופולסקי נבחר לנשיא "הסתדרות השפה העברית". ההחלטה החשובה ביותר של "ההסתדרות" הייתה להקים רשת של בתי-ספר ומרכזי לימוד שתיקרא "תרבות".³¹ רשת זאת תהיה, לדעת מייסדיה, האמצעי החשוב ביותר לחינוך עברי וציוני.³²

ואלה הן מטרות "תרבות" כפי שנוסחו בוועידה:

- א. לעשות את הלשון העברית ללשון החינוך, התרבות והדיבור של העם העברי.
- ב. לעשות את יצירות התרבות העברית לקניינו של כל העם על ידי ייסוד גני ילדים, בתי-ספר עממיים, מוסדות לעבודה ולמלאכה, מוסדות חינוך תיכוניים וגבוהים ושיעורי ערב. שפת הוראתם של כל המקצועות במוסדות החינוך תהיה עברית, מלבד שפת המדינה ושאר לשונות הנלמדות על פי השיטה הטבעית.

²⁸ העם, 1917, גלי יג-יד, עמ' 11.

²⁹ העם, 1917, גלי יג-יד, עמ' 11.

³⁰ אי לוינסון, התנועה העברית בגולה, ורשה תרצ"ה, עמ' 36.

³¹ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 184.

³² "קורן לתרבות עברית" הוקם בפולין ב-1918, בהמשך ממנו צמח ארגון "תרבות", ראה אי לוינסון, עמ' 37, 45.

ג. לסייע להתפתחותה של היצירה העברית בכל המקצועות.³³

אחד מן המרצים בועידה היה המורה יצחק אלטרמן [Alterman],³⁴ אביו של המשורר נתן אלטרמן, אשר העלה את רעיון פתיחתם של גני-לדים עבריים. גן-ילדים עברי ראשון נפתח במוסקבה ב-1917, על ידי "תרבות", ואחד מן השותפים העיקריים למפעל זה היה מזא"ה.³⁵ הוא גם הופיע בצילום יחד עם יצחק אלטרמן לכבוד פתיחת הגן הראשון.³⁶ בכתובים הנזכרים נשמרו שמות שני בוגרים מן המחזור הראשון. אלה הם נתן אלטרמן וימימה צירנוביץ [Chemovits], לימים, כלת פרס ישראל לספרות ילדים.³⁷ זמן קצר לאחר מכן הקימה חברת "תרבות" שני מכונים להכשרת גננות, בית ספר עממי עברי וישיבה. שפת ההוראה במוסדות אלה הייתה עברית.³⁸ תוכניות הלימודים בבתי-ספר עממיים של רשת "תרבות" כללו את השפה העברית והתנ"ך³⁹ ואפילו גם מקצוע החשבון נלמד בעברית.⁴⁰ בשנת הלימודים האחרונה, השישית, נלמדו גם משנה⁴¹ ודיני הלכה. למקצועות הטבע והגיאוגרפיה צורף גם לימוד הטבע של החי והצומח בארץ ישראל.

פעילות ענפה זאת הגיעה לקיצה עם מהפכת אוקטובר ב-1917, שבה עלתה המפלגה הבולשביקית⁴² לשלטון. בימיה הראשונים הכריזה הממשלה הבולשביקית על הגדרה עצמית לאומית. הגדרה זו מצאה ביטוי ב"הצהרת הזכויות של העמים ברוסיה" שהבטיחה שוויון לכל האומות ברוסיה והכרה במיעוטים לאומיים.⁴³ ואולם, בעיני אנשי "היבסקציה", היא הסקציה היהודית במפלגה הבולשביקית,⁴⁴ נחשבה האידיש לשפה העממית ולא העברית. הטעם לקביעתם זאת היה נעוץ בעובדה שהמוני היהודים במזרח אירופה, ובכללם אנשי הפרולטריון היהודי, דיברו אידיש, ואילו הציונים וחסידיהם טיפחו את העברית, שבארץ ישראל החלה להתבסס כשפה

³³ העם, גלי 15-16 (27-28) 1917, עמ' 21, ראה גם צ' שרפשטיין, תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, כרך שלישי, ניו-יורק תשי"ט, עמ' 40.

³⁴ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 112.

³⁵ מ' ריבולוב, ספר המסות, ניו-יורק תרפ"ח, עמ' רכ"ו.

³⁶ מ' דורמן, נתן אלטרמן, פרקי ביוגרפיה, תל-אביב 1991, עמ' 31.

³⁷ מדובר על ימימה צירנוביץ, בתו של שמואל צירנוביץ, ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 154. א' ננציפר (רפאלי), פעמי הגאולה, ספר הציונות הרוסית, תל-אביב תשי"ב, עמ' 206.

³⁸ א' לוינסון, עמ' 36.

³⁹ נ' פינס, תכנית בית הספר העממי, הצעת "תרבות", חלק א' הלימודים העבריים, מוסקבה ללא ציון של שנה, עמ' 20-5 תכנית הלימודים ראתה אור בהוצאת "אמנות" שהייתה בעלותם של שושנה פרסיץ, בתו של הלל זלטופולסקי ובעלה,

⁴⁰ תכנית בית הספר העממי, הצעת תרבות, חלק ד' לימודי חשבון, אודסה תרע"ט, עמ' 3-12.

⁴¹ נ' פינס, עמ' 20.

⁴² ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 173.

⁴³ Istoria sovetskoy konstitutsii [v dokumentakh], Moskva 1957, str.52.

⁴⁴ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 168.

שלטת בין היהודים. הצטרפות תנועת ה"בונד"⁴⁵ למפלגה הבולשביקית חיזקה מאוד את היבסקציה. הבונד התבסס על פועלי המחט והעץ ואלה - כמו המוני בית-ישראל - דיברו אידיש עסיסית.⁴⁶ כך הפכה העברית ברוסיה הבולשביקית משפת התחייה לשפה נרדפת. ראשי היבסקציה, עם שמעון דימנשטיין [Dimanshteyn]⁴⁷ בראשם, שכנעו את ראשי המפלגה הבולשביקית שהעברית היא שפה מתה ולכן אין לתמוך בה. הם הקדימו, אפוא, את המאוחר והכריזו על העברית כשפה מתה כדי שיקל עליהם לחסלה בעודה בחיים.⁴⁸

המועד המדויק של פתיחת מסע הרדיפות כנגד השפה העברית ותרבותה היה ב-19 לאוגוסט 1918, שבו פרסם הקומיסריון לענייני יהודים⁴⁹ בממשלה הסובייטית צו להגבלות השימוש העברית כשפת הוראה בכיתות א'- ד'. בתי ספר נדרשו למלא אחר התנאים הבאים:

1. לשון ההוראה חייבת להיות לשון-האם (אידיש).
  2. אין ללמוד עברית בכיתה א'.
  3. בכתה ב' אין ללמוד עברית יותר משש שעות בשבוע.
  4. בבתי-ספר הנפתחים עכשיו (החדשים) יתחיל ללמוד את השפה העברית מכיתה ד'.
  5. (הוראת) דת אסורה בהחלט בבתי-ספר יהודיים יסודיים.⁵⁰
- באותם ימים נערכה במוסקבה אסיפת מחאה גדולה כנגד הייבסקציה, שבה נאמו בחריפות

י' מזא"ה, אברהם אידלסון [Idelson]⁵¹, סעדיה גולדברג [Goldberg]⁵²,
 ש' פוגצ'וב [Pugachov]⁵³ ומנחם רודניצקי [Rudnitsky]⁵⁴. למחרת טלפן פקיד בכיר בקומיסריון להשכלה, דולגורוקוב [Dolgorukov]⁵⁵ שמו, לרב מזא"ה, והודיע לו כי הקומיסר להשכלה אנטולי לונצ'ארסקי מבקש לשמוע מפי ראשי רשת "תרבות", ובמיוחד מפי הרב מזא"ה, הסבר על עריכת האסיפה. "הסבר" זה היה שם נרדף ללחץ, משום שבאותה האסיפה נכח אותו דולגורוקוב, כך שכל המידע כבר היה מצוי בידי לונצ'ארסקי.⁵⁶ מזא"ה יצא מייד לפגישה עם קומיסר

⁴⁶ לי צנציפר, עשר שנות רדיפות, תל-אביב תר"ץ, עמ' 31, ראה גם א' גלברד, בסערת הימים, תל-אביב 1987, עמ' 296.

⁴⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 124.

⁴⁸ לי צנציפר, עשר שנות רדיפות, עמ' 31.

⁴⁹ ראה קומיסר, נספח ב', מילון מונחים, עמ' 181.

⁵⁰ י' גלבו, לשון עומדת על נפשה, תל-אביב 1977, עמ' 46.

⁵¹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 112.

⁵² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 119.

⁵³ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 145.

⁵⁴ לי צנציפר, עשר שנות רדיפות, עמ' 32. ראה גם נפתולי דוד, קובץ א', תל-אביב תשי"ח, עמ' 303. על רודניצקי ראה

נספח א', מילון אישים, עמ' 159.

⁵⁵ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

⁵⁶ לי צנציפר, עשר שנות רדיפות, עמ' 33. ראה גם י' מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' ז'.

ההשכלה הסובייטי אנטולי לונצ'ארסקי לירוסלב [Yaroslav], עיר שנמצאה בחזית מלחמת האזרחים. באותם ימים חלה מזא"ה ולכן נעזר בדרכו לקומיסר במזכירו אי זוסמנוביץ [Zusmanovich].⁵⁷ אליהם הצטרף גם מ' רודניצקי, אחד מראשי תרבות.⁵⁸ בפתח השיחה נראה לונצ'ארסקי "זועם" על סגירתם של בתי-ספר "תרבות" בהומל [Gomel], יילץ [Yelets] וערים אחרות, כאשר בניינים ורהיטים של בתי-ספר "תרבות" הוחרמו בידי פקידי הקומיסריון להשכלה. בהבעת "הצער" שלו ניסה לונצ'ארסקי להתנער מאחריות, לא לעצם הסגירה אלא ל"ונדליזם של היבסקים": "ונדליזם זה הוא לא משלנו אלא משלכם",⁵⁹ אמר למזא"ה ומלווי באותה פגישה, רוצה לומר - אין זה מעשה של רוסים, אלא של יהודים, בני עמו של מזא"ה.⁶⁰ מזא"ה ניסה לשכנע את לונצ'ארסקי בחשיבותה של העברית בחיי היהודים לאורך ההיסטוריה.⁶¹ הוא ציין את המקום הנכבד של חקר העברית ותרבותה באוניברסיטאות אירופיות כמו וינה, ברלין ואוקספורד. הוא ציין את יופיה של העברית ואת יכולתה לשמור על קשר בין עדות שונות בתוך העם היהודי. ומי שלא ידע עברית, נחשב בעם ישראל לעם הארץ. הוא ציין באופן קטגורי שאף ממשלה בעולם לאורך כל ההיסטוריה לא הפריעה ללימוד עברית, חוץ מאדריאנוס קיסר, שהיה הראשון לרודפי העברית. אך העם היהודי המשיך לשמור על עברית בסתר. עברית היא שפת התפילה של יהודי העולם ושפת ההתכתבות בין היהודים. העברית איננה שפה של ציונים, אלה שפת העם כולו. איסור על בתי ספר עבריים "יביא לירידה ברמת ההשכלה הכללית של העם היהודי, ובירידה ברמת ההוראה."⁶² מזא"ה דחה מכל וכל את טענת היבסקים, לפיה העברית הינה לשון הבורגנים ואילו האידיש הינה שפת המוני-העם והפרולטרם בכללם. כדי להדגים את טענתו סיפר ללונצ'ארסקי ששלום-עליכם, הסופר האידי הגדול, נולד והתחנך דווקא במשפחה אמידה, ואילו המשורר העברי הגדול חיים נחמן ביאליק, נולד והתחנך במשפחה שסבלה מעוני מרוד.⁶³ בעיני לונצ'ארסקי נתפסו דברי מזא"ה כחידוש ובתום פגישתם נתן לונצ'ארסקי פקודה לכל סניפי הקומיסריון להשכלה להחזיר לבתי ספר "תרבות" את הרכוש שהוחרם ולהפסיק את הרדיפות על השפה העברית ועל בתי-הספר העבריים. בקשר להחלטות הקומיסריון להשכלה, אשר מגבילות את זכויותיה עברית, הדגיש לונצ'ארסקי בצביעות, שאין לו שום ידיעה על כל

⁵⁷ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

⁵⁸ יי מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' ז'.

⁵⁹ פרטים של השיחה בין מזא"ה ובין לונצ'ארסקי, החסרים בזיכרונותיו של מזא"ה, ראה לי צנציפר, עשר שנות רדיפות, תל-אביב תר"ץ, עמ' 33.

⁶⁰ לי צנציפר, עשר שנות רדיפות, עמ' 33.

⁶¹ יי מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, תל-אביב תרצ"ו, עמ' י"א-י"ב.

⁶² יי מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' י"א-י"ב.

הגזירות הללו.⁶⁴ מזא"ה וחבריו חזרו מירוסלב למוסקבה מלאי תקוות. אבל, לאור ההתפתחויות הבאות, כנראה הפגישה הזאת והפקודה לא היו מה שמזא"ה חשב.

חודש לאחר מכן נערכה ישיבתה של הנהלת הקומיסריון להשכלה שדנה בשאלת פעילותו של "תרבות". לישיבה הוזמנו שני צדדים: אנשי "תרבות" ואנשי היבסקציה. הסתדרות "תרבות" יוצגה בידי שלושה אנשים: הרב מזא"ה; סעדיה גולדברג, שכיהן כיושב ראש ההסתדרות "תרבות" ודוד מירנבורג [Mirenburg]⁶⁵ עסקן ציוני מן העיר סאראטוב [Saratov] שעל הנהר וולגה [Volga]. היבסקים לא באו.⁶⁶ הישיבה התנהלה בנוכחותו של לונצ'ארסקי, לימינו יושב סגנו פוקרובסקי [Pokrovsky],⁶⁷ היסטוריון מרקסיסטי של תולדות רוסיה ועוד ארבעה חברי הנהלה, כולם יהודים, שלא השתתפו בויכוח כלל.⁶⁸ מזא"ה נשא נאום ארוך, ובו סיפר על ניסיונותיו להפיץ את העברית כשפת המשכילים. סעדיה גולדברג אמר שמספר המורים לעברית קטן לעומת הביקוש מצד הציבור, וסיפר על המתרחש בשוק הספרים היהודי: ספרי לימוד בשפה העברית יצאו מדי שנה באלפי עותקים ונמכרו כולם. ספרי לימוד באידיש הופיעו עד עכשיו רק על ידי מוסדות.⁶⁹ נאומיהם הנלהבים של מזא"ה וחבריו נפלו על אוזניים ערלות. פוקרובסקי דיבר על השפה העברית "המתה", שהיא נחלת קלריקלים ובורגנים. לונצ'ארסקי לא השתתף במהלך הישיבה. בתום הישיבה הוא אמר לדוד מירנבורג: "הנני היחידי שמגן עליכם".⁷⁰ אולם הגנתו הייתה אפסית. ב-30 לאוגוסט, חודש לאחר הישיבה, התפרסמה החלטתו של הקומיסריון לפיה "דין השפה העברית כדין שפה זרה ויש להפסיק את ההוראה בה בדרגת הלימוד הראשונה".⁷¹ ואלה הם סעיפי ההחלטה:

1. השפה העברית אינה שפת דיבור של המוני העם היהודי ומשום כך אין לראותה כשפת מיעוט לאומי. זוהי שפה זרה שאיננה נכללת בין השפות המדוברות בין עמי רוסיה.
2. יש להפסיק את הוראתה של העברית בבתי-ספר מהדרגה ראשונה (כיתה א'), כדי שבראשית שנת הלימודים הבאה תדענה מועצות בתי-הספר, באיזו מן השפות המוכרות ברוסיה הן רוצות לנהל את ההוראה.

⁶³ י' מזא"ה, זיכרונות, כרך רביעי, עמ' י"ד.

⁶⁴ ראה י' גלבוץ, לשון עומדת על נפשה, עמ' 46.

⁶⁵ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 138.

⁶⁶ ל' צנציפר, עשר שנות רדיפות, עמ' 33.

⁶⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 147.

⁶⁸ נפתולי דוד, קובץ א', עמ' 303. סעדיה גולדברג הביא את שמותיהם של היהודים: פוזנר, שפירא, וקנטור.

⁶⁹ שם, נפתולי דוד, קובץ א', עמ' 304.

⁷⁰ ל' צנציפר, עשר שנות רדיפות, עמ' 34.

⁷¹ ל' צנציפר, עשר שנות רדיפות, עמ' 34.

3. יש להניח לתלמידים בבתי-ספר מהדרגה השנייה, שהתחילו את לימודיהם בעברית, לגמור את חוק הלימודים באותה שנה, בתנאי שהתלמידים החדשים שיתקבלו לבית-ספר מהדרגה השנייה יתחילו את לימודיהם באידיש או בשפה אחרת המוכרת ברוסיה.⁷² החלטה זאת פקחה לחלוטין את עיניהם של חברי "תרבות". כך נמוגו חלומותיהם להפיץ את השפה העברית ותרבותה ברוסיה.

החלטות הקומיסריון להשכלה סתמו את הגולל על הפצתה של הלשון העברית ברוסיה הסובייטית. באווירה קודרת זאת הסתיים גם מפעלו של הרב יעקב מזא"ה להפצת העברית, מפעל שבו נטל חלק מרכזי החל מהקמת "ארגון חובבי שפת עבר" במוסקבה ב-1890, דרך הקמת הסתדרות "תרבות" ב-1917 וכלה בשקיעת העברית ברוסיה. שקיעת העברית החלה ב-1919 ובישרה את שקיעתה הצפויה של הקהילה היהודית.

מעורבותו של מזא"ה בהקמת תיאטרון "הבימה"

כמו להקות אחרות, שנדדו בין ערי רוסיה הצארית, התחילה גם "הבימה"⁷³ את דרכה כלהקה נודדת.⁷⁴ הופעתה הראשונה נערכה בביאליסטוק [Bialystok], ב-29 ביולי 1909.⁷⁵ שם הציגה "הבימה" את המחזה "מוסר נער רע", המיוחס למולייר [Molier],⁷⁶ לצורך ההצגה תורגם המחזה מצרפתית לעברית.⁷⁷ בראש "הבימה" עמד מורה לעברית מביאליסטוק, ושמו נחום צמח [Tsemakh],⁷⁸ בחור ישיבה שהתפקד.⁷⁹

בספטמבר 1913 ביקש צמח להציג את "הנווד הנצחי", מאת אוסיף דימוב [Dimov],⁸⁰ לפני צירי הקונגרס הציוני ה-11 בווינה, שהוקדש להפצת השפה העברית ותרבותה.⁸¹ ואולם, רוב

⁷² לי צנציפר, עשר שנות רדיפות, עמ' 34.

⁷³ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 167.

⁷⁴ מ' גנסיין, דרכי עם תיאטרון "הבימה", תל-אביב תש"ן, עמ' 99.

⁷⁵ ב-1909 נפתחה בביאליסטוק האגודה "חובבי שפת עבר". בערב פתיחה הופיעו חברי החוג המקומי ברשותו של נחום צמח והציגו מחזה בעברית. ראה 34, עמ' 34, Evreyskaia zshishn, 1917, 3, עמ' 138.

⁷⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 138.

⁷⁷ בראשית הבימה, נחום צמח מייסד הבימה בחזון ובמעש, העורך י' נורמן, ירושלים תשכ"ז, עמ' 226. זיכרונותיו של יצחק קאמין, שהשתתף באותה הצגה. ראה גם זיכרונותיו של בנימין צמח, אחיו של נחום צמח, בראשית הבימה, עמ' 85.

⁷⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 152.

⁷⁹ ראה זיכרונותיה של חיה גרובר, בראשית הבימה, עמ' 69.

⁸⁰ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 124.

הצירים העדיפו לצפות בהצגת אופרטה וינאית, שהומלצה בידי הנהלת הקונגרס. בודדים באו להצגת "הבימה" העברית וביניהם המשוררים-הסופרים חיים נחמן ביאליק וזלמן שניאור [Shneur],⁸² והעסקנים הלל זלטופולסקי ויעקב מזא"ה.⁸³ את דעתו על ההצגה הביע זלטופולסקי בספר, שכתב על התנועה העברית ברוסיה: "הצגת התיאטרון העברי מביאליסטוק הייתה הפתעה טובה בשבילם", (בשביל צירי הקונגרס הבודדים, שנכחו בהצגה).⁸⁴ חרף דברי העידוד, שהשמיעו באוזניו, קיבל נחום צמח את היעדרות רוב צירי הקונגרס מהצגת "הבימה", כפגיעה קשה. זמן-מה לאחר הניסיון המר חלה.⁸⁵

עם תחילת מלחמת העולם הראשונה הייתה עדנה ל"הבימה". יחד עם המוני הפליטים היהודים שנדדו ברחבי רוסיה באותם ימים חיפש נחום צמח את מזלו במוסקבה. צמח ביקש לאסוף את נפוצות "הבימה" במוסקבה משום שתושביה היהודים היו קרובים יותר לתרבות האירופית מאשר יהודי תחום המושב, ובמוסקבה פעל הרב יעקב מזא"ה, שנחשב לבעל קשרים טובים בחוגי השלטון. כך, קיווה צמח, יעזור מזא"ה ל"הבימה בכלל ולצמח בפרט לקבל רשיון ישיבה במוסקבה.⁸⁶

האיש הראשון שאיתו נפגש צמח במוסקבה היה הרב מזא"ה.⁸⁷ מזא"ה קיבל את צמח בחביבות ומייד נכנס לעומק ענייני התיאטרון. שאלתו הראשונה הייתה, האם מר צמח רוצה להקים במוסקבה תיאטרון עברי. "אמנם כן", השיב צמח.⁸⁸ "מהיכן ייקח שחקנים ושחקניות?" שאל. על כך השיב צמח שבדעתו לבחור בעלי-כשרונות מקרב יהודי תחום המושב. "מדוע אתה מבקש למקם את התיאטרון במוסקבה ולא בוורשה או וילנה?" שאל מזא"ה. צמח השיב, שהיו כמה סיבות למיקום "הבימה" במוסקבה. ראשית, מוסקבה שימשה מרכז לתיאטרון הרוסי ברחבי האימפריה הצארית.⁸⁹ זאת הייתה "מכה [Mecca] התיאטרונית".⁹⁰ מרכזים דומים לא

⁸¹ Stenographisches protokoll der verhandlungen des XI.Zionisten-Kongresses in Vien vom.2. bis 9. September 1913, Berlin und Leipzig, 1914.

⁸² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 160.

⁸³ בראשית הבימה, עמ' 346.

ראה גם נ' חנוך, הבימה בת כ"ה, תל-אביב 1946, עמ' 21, בראשית הבימה, עמ' (זיכרונות של צמח). צמח הזכיר את פגישתו עם הרב מזא"ה בימי הקונגרס ה-11 בווינה.

⁸⁴ ה' זלטופולסקי, בתקופת תחייה, אודסה תרע"ז, עמ' 237.

⁸⁵ בראשית הבימה, העורך י' נורמן, עמ' 87, זיכרונותיו של בנימין צמח, אחיו הקטן של נחום צמח.

⁸⁶ בראשית הבימה, עמ' 150.

⁸⁷ בראשית הבימה, עמ' 150. צמח עצמו הגיע למוסקבה בתור פליט, אחר כך קיבל רשיון ישיבה במוסקבה, קיבל מקום עבודה כפקיד במפעל הסוכר של הלל זלטופולסקי, עסקן ציוני, שעסק בתעשיית הסוכר, ראה מ' גנסין, דרכי עם התיאטרון העברי, תל-אביב תשי"ו, עמ' 112. ראה גם: ג' קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך א', מרחביה 1965, עמ' 745.

⁸⁸ בראשית הבימה, עמ' 151.

⁸⁹ בראשית הבימה, עמ' 151, 157.

⁹⁰ מ' גנסין, דרכי עם התיאטרון "הבימה", עמ' 111.

צמחו בערי תחום המושב וורשה ווילנה. שנית, הוא קיווה שיוכל להיעזר בגדולי התיאטרון הרוסי כמו סטניסלבסקי [Stanislavsky]⁹¹. שלישית, התיאטרון העברי יזכה למידת-אימון גדולה יותר מצד ציבור דוברי העברית ברחבי רוסיה, אם יקבע את מושבו באחת משתי הערים הגדולות ברוסיה, אף כי מספר היהודים היושבים בהם קטן, בהשוואה למיליוני היהודים היושבים במושב.⁹²

בשיחה עם מייסד "הבימה", נחום צמח, גילה מזא"ה חוש מעשי. בסופה של אותה פגישה הכין מזא"ה רשימת עסקנים יהודים שיהיה בכוחם להעניק גם עורף ציבורי ל"אגודה דרמטית הבימה". מזא"ה הבטיח לצמח לגייס "תריסר נאמנים" לאגודה⁹³ ואף לעמוד בראשה. מאוחר יותר הוכיח מזא"ה את יכולתו להשתמש בידעותיו המשפטיות כדי לאפשר את הקמתה המחודשת של "הבימה", ובמוסקבה דווקא. את מלאכת כתיבת תקנון האגודה הדרמטית הטיל על שני עורכי-דין: הראשון, ו' יעקבסון [Yakobson]⁹⁴, השני, מ' פלדשטיין [Feldshteyn]⁹⁵. לאחר שהוכשרה הקרקע היהודית במוסקבה כינס מזא"ה ישיבה מצומצמת של נאמני "הבימה" וביניהם ד"ר הורוביץ, ובעלי ההון הלל זלטופולסקי, סוחר בדרגה ראשונה מפטרבורג ושמו אברהם פודלישבסקי [Podlishevsky]⁹⁶, ויצחק ניידץ.⁹⁷ מזא"ה פתח את הישיבה ונתן זכות דיבור לנחום צמח. הוא סיפר על תוכניות התיאטרון העברי. ב-14 באוקטובר 1916 קיבלה "האגודה העברית הדרמטית הבימה" אישור חוקי לפעול במוסקבה מידי סגן ראש העיר גוצ'קוב [Guchkov].⁹⁸ באחת מאסיפות ארגון "חובבי שפת העבר" הכריז מזא"ה בחגיגות שהשיג רישון לייסד את אגודת "הבימה". מזא"ה נפנף במסמך וקרא בשמו של נחום צמח כיוזם רעיון התיאטרון העברי.⁹⁹

⁹¹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 141.

⁹² בראשית הבימה, עמ' 151.

⁹³ בראשית הבימה, עמ' 153.

בימי מלחמת העולם הראשונה הגיעו לורשה רבבות פליטים יהודים. ב-1917 היו בורשה 343400 יהודים (41% מכלל אוכלוסיה), האנציקלופדיה העברית, כרך 16, ירושלים תשכ"ט, עמ' 313.

באותה תקופה הייתה וילנה גם מקום מקלט ומעבר לפליטים יהודים מערי השדה. ב-1917 היו בעיר

72323 (39% יהודים). ראה: Evreyskoye naselenie Rossii po dannim perepisi 1897 g. I po noveishim : istochnikam, Petrograd 1917, str. 5.

⁹⁴ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

⁹⁵ בראשית הבימה, עמ' 153. כאן מוזכר עורך-דין פלדשטיין בשם שלמה ולא מ' כפי שכתב צמח. לא נמצאו פרטים ביוגרפיים על פלדשטיין.

⁹⁶ אברהם פודלישבסקי היה אחד ראש הנהלת העיתון "הצפירה", הוא נשא בעול הכספי של "הצפירה". ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 146.

⁹⁷ מ' גנסיץ, דרכי עם תיאטרון "הבימה", עמ' 112.

⁹⁸ Ustav evreyskogo dramaticeskogo obshchestva «Habima», Moskva 1916, str. 2.

U-00230-9-1 הארכיון והמוזיאון לתיאטרון ע"ש ישראל גור. לא נמצאו פרטים ביוגרפיים על גוצ'קוב.

⁹⁹ בראשית הבימה, עמ' 365.

מטרתה של האגודה הייתה להפיץ את אמנות התיאטרון היהודי ולתמוך בעסקני התיאטרון היהודי ברוסיה. ואלה היו תוכניות האגודה:

1. הוצאה לאור עברית של מחזות, כתבי-עת, מחקרים וחברות על התיאטרון היהודי.
  2. פתיחת בתי-ספר, קורסים וסטודיות המלמדים את אמנות התיאטרון.
  3. הפצת השפה העברית באמצעות פגישות, הרצאות והופעות.
  4. הקמת תיאטרונים בשפה העברית ותמיכה בהם.
  5. עריכת תחרויות והענקת פרסים ליצירות הטובות ביותר בשפה העברית.
  6. תמיכה בתלמידי אמנות התיאטרון וסיוע לאמני התיאטרון העניים.¹⁰⁰
- מייסדי האגודה היו הרב יעקב מזא"ה, סוחר בדרגה ראשונה ממוסקבה ושמו אברהם גורביץ [Gurevich],¹⁰¹ אברהם פודלישבסקי, הסוחר המוסקבאי מאיר וישניאק [Vishniak]¹⁰² וסגן עורך דין רשום שלמה פלדשטיין [Feldshteyn].¹⁰³ ב-15 בינואר 1917 נערכה הישיבה המכוננת הרשמית של אגודת "הבימה". ליושב ראש האגודה נבחר מזא"ה. באותה ישיבה נבחר גם ועד "הבימה". ואלה שמות הנבחרים על פי סדר הופעתם בעיתון "Yevreiskaia zshizn": יעקב מזא"ה, הלל זלטופולסקי, משה גליקסון, חיים גרינברג, [Grinberg],¹⁰⁴ נחום צמח, אברהם פודלישבסקי. הקמת תיאטרון עברי ולא אידי הולידה חילוקי דעות. כשצמח דיבר עברית בישיבת הארגון להפצת השכלה בין היהודים נשמעו קריאות רמות מן הקהל: "לא מבינים, דבר אידיש". מזא"ה הורה לצמח להמשיך בעברית.¹⁰⁵ מזא"ה עזר לשחקנים, שהגיעו מ"תחום המושב"¹⁰⁶ לקבל אישור ישיבה במוסקבה. בזכותו קיבלה חוה ורדי-יואלית קיבלה רשיון להתגורר במוסקבה באורח חוקי, על תקן של מבשלת במשחת אליעזר צ'ריקובר, פעיל ציוני, אחד מראשי קרן קיימת לישראל ברוסיה.¹⁰⁷ מובן מאליו שאת התפקיד המבשלת היא "מלאה" רק על הנייר.
- אחת מן הפגישות הראשונות של "הבימה" עם קהל יהודי מוסקבה נערכה במסגרת פעילותה של "אגודת חובבי שפת העבר". כנראה הזמין מזא"ה את השחקנים לאותה פגישה כדי שיתוודעו לקהל. באותה פגישה הציגו שחקני "הבימה" קטעי משחק. במאמרו "הבימה", שפורסם

¹⁰⁰ Ustav, str.2.

¹⁰¹ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

¹⁰² לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

¹⁰³ Ustav, str.8 לא נמצאו פרטים ביוגרפיים על פלדשטיין.

¹⁰⁴ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 122.

¹⁰⁵ Evreyskaia zshizn, 1916, 2, str.35.

¹⁰⁶ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 183.

¹⁰⁷ בראשית הבימה, עמ' 365.

בכתב-העת "העם"¹⁰⁸ ב-27 בינואר 1917, כתב שמואל צ'רנוביץ, אביה של סופרת הילדים ימימה צ'רנוביץ, על אחת הפגישות הראשונות של שחקני "הבימה" עם קהל יהודי במוסקבה באותם ימים. שמואל צ'רנוביץ הגיע למסקנה "שתכליתה ומטרתה של 'הבימה' כלידת התנועה החובבית",¹⁰⁹ הוא להפיץ את הלשון העברית. לא האמנות הייתה תכליתה, אלא הפצת הלשון העברית".¹¹⁰

בתקופה המוסקבאית של התיאטרון התחוללו חילופי שלטון ברוסיה: במרץ 1917 עלה לשלטון אלכסנדר קרנסקי ובאוקטובר 1917 עלה לשלטון לנין. התוכניות מרקיעות השחקים של מייסדי "הבימה" עלו בעשן. את מקומן תפסו קרבות מאסף על הישרדות, שניהלו מזא"ה וחבריו. אחד מן הקרבות הללו זכה בניצחון. היה זה הקרב על קיומה של "הבימה". הימורו של נחום צמח על מוסקבה הוכח כנכון. בפגישתו עם הבמאי הרוסי הדגול סטניסלבסקי, ביקש ממנו צמח, שיטה שכס לעזרת "הבימה" ויעמיד אותה על רגליה מבחינה אומנותית. בכך יחזיר חוב של כבוד לעשירי היהודים במוסקבה, שתרמו כספים להקמתו של התיאטרון האומנותי הרוסי במוסקבה ב-1898.¹¹¹

סטניסלבסקי נענה בחיוב. הוא ביקש מתלמידו וחברו יבגני ואכטאנוב [Vachtangov],¹¹² ארמני במוצאו, לשמש במאי ב"הבימה".¹¹³ עבודתו של ואכטאנוב, ההצגה "נשף בראשית", הועלתה ב-8 באוקטובר באולם מוסקבאי מלא מפה לפה. ובלי נאומים הרי אי אפשר. לכן הוזמן הרב מזא"ה, שושבין "הבימה", לשאת את ברכתו. ברור הדבר שמזא"ה הוזמן עם משפחתו כאחד מן האנשים הקרובים ביותר להולדת התיאטרון. ואילו סטניסלבסקי אמר אחרי ההצגה דברים שנעמו לאוזניהם של כל חובבי ציון ושפת עבר: " עוד לפני המלחמה חשבתי להקים סטודיות בשפות שונות, למען תדברנה בשפת האמנות; המלחמה מנעה אותי מכך. עתה מרוצה אני ש'הבימה' מגשימה מחשבה זאת. אני תקווה כי האמנות, האמנות האמיתית היא אשר תאחד את כל הלאומים. בייחוד שמח אני לקראת 'הבימה', כי היא תהיה נושאת האמנות לא רק במערב אירופה, אלא גם במזרח, בארץ היהודים העתידה, במקום ששפת התנ"ך העתיקה קמה

¹⁰⁸ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 179.

¹⁰⁹ היא אגודת חובבי שפת עבר בביאליסטוק, ראה זיכרונותיה של שפרה באראקס [Barakas], אחותו של נחום צמח, בראשית הבימה, עמ' 217.

¹¹⁰ העם, 1917, גלי 4, עמ' 9. שמואל צ'רנוביץ פרסם את מאמרו תחת שם עט "ספוג". ראה Kniga o russkom evreystve, str.249.

¹¹¹ Sovetsky enzyklopedichesky slovar, Moskva 1987, str.1268. ראה גם נספח ב', מילון מונחים, עמ' 183.

¹¹² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 126.

¹¹³ ג' חנוך, הבימה בת כ"ה, תל-אביב 1946, עמ' 17. ראה גם: מ' גנסיין, דרכי עם התיאטרון הבימה, עמ' 136.

לתחיה".¹¹⁴ אפילו "איזווסטיה", כלי הביטוי הרשמי של השלטון הבולשביקי כתב: "היה מרנין לראות ש"הבימה", אחרי רדיפות ונדודים שנמשכו שנים רבות בזמני הצאר, יכלה להתמסר באופן חופשי לעבודתה במרכז רוסיה המהפכנית במוסקבה".¹¹⁵ לפי עדויות של פיודור שליאפין וקונסטנטין סטניסלבסקי, שלא ידעו עברית, התרשם קהל דוברי רוסית מהצגות "הבימה" בעברית.¹¹⁶

אין זה פלא, אפוא, שהתיאטרון "הבימה" התקבל בנובמבר 1919 לארגון ה"צנטרו-תיאטר" (מרכז התיאטרונים) הסובייטי,¹¹⁷ המאגד את התיאטרונים הממלכתיים.¹¹⁸ מעתה הוכרה "הבימה" כתיאטרון אקדמי,¹¹⁹ כלומר, כתיאטרון המוכר כבעל הרמה הגבוהה ביותר במדינה, לצד תיאטרונים סובייטיים אחרים. לרשותו הועמד תקציב בסך 100,000 רובלים.

לכאורה, באה "הבימה" אל המנוחה ואל הנחלה. לאמיתו של דבר היא עוררה את קנאתם של היבסקים. בישיבת ה"צנטרו-תיאטר" (מרכז התיאטרונים) שנערכה ב-16 לפברואר 1920, הופיע קומיסר היבסקציה שמעון דימנשטיין ומתח בשצף קצף ביקורת על "הבימה". לדבריו, "הבימה" היא "קפריזה של בורגנים יהודים, שמציגה את ההצגות בשפה מתה, ואין להרשות שבכספי השלטון המהפכני, בכספי הדמוקרטיה של פועלים ואיכרים, יקיימו תיאטרון שאין הפועלים או האיכרים זקוקים לו".¹²⁰ יושב ראש הישיבה, אנטולי לונצ'ארסקי העמיד את הנושא להצבעה ושאל: "האם עלינו לתמוך בהחלטת ועדת-התקציב או לבטל את הסיוע? מי בעד אישור החלטת ועדת-תקציב בדבר של מתן הסיוע בממדי שנת 1919?". הרוב הצביע בעד ביטול הסיוע.¹²¹ כאשר נודעה ברבים ההחלטה ערערו אנשי ספרות ותיאטרון רוסיים לפני לנין על ביטול ההקצבה. בין הפונים היו סטניסלבסקי, עמיתו מהתיאטרון האומנותי ולדימיר נמירוביץ-דנצ'נקו [Nemirovich-Danchenko],¹²² הבמאי הנודע א' טאירוב [Tairov].¹²³ למגנת לבם של היבסקים

¹¹⁴ בראשית הבימה, עמ' 36.

¹¹⁵ בראשית הבימה, עמ' 37.

¹¹⁶ ראה מכתב של פיודור שליאפין, בראשית הבימה, עמ' 319, ראה גם דבריו של סטניסלבסקי, בראשית הבימה, עמ' 244.

¹¹⁷ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 175.

¹¹⁸ בראש הארגון עמדה אולגה קמינייב, אחותו של לב טרוצקי [Trotsky] ואשתו של לייב קמינייב, מי שבאותם ימים עמד בראש הסובייט המוסקבאי, בראשית הבימה, עמ' 166. על טרוצקי ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 130, על קמינייב ראה עמ' 156.

¹¹⁹ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 184.

¹²⁰ בראשית הבימה, עמ' 394.

¹²¹ בראשית הבימה, עמ' 395.

¹²² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 141.

¹²³ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 129.

גרמה הפנייה לביטול החלטת ה"צנטרו- תיאטר".¹²⁴ כך סוכלה מטרת היבסקציה ואושררה קבלת "הבימה" לשורה הראשונה של התיאטרונים האקדמיים הממלכתיים.¹²⁵

מכאן ואילך נהגו כמה מראשי אנשי השלטון הסובייטי לבקר בהצגות "הבימה". יושב ראש הסובייט המוסקבאי, לב קמינייב ביקר בהצגת "היהודי הנצחי" מאת דוד פינסקי [Pinsky],¹²⁶ שבוימה בידי וסוולור מצ'דילוב [Mchedelov],¹²⁷ אף הוא מתלמידיו של סטניסלבסקי הגדול.¹²⁸ בזיכרונותיו מספר צמח, שאחרי ההצגה ניגש אליו קמינייב ואמר: "כן, זהו אנסמבל מושלם, תיאטרון ממש! אף-על-פי שבמחזה מתבלטת נימה שוביניסטית, יש בו עושר המצאות, חידושים מפליאים" [...].¹²⁹ חרף הסתייגותו הוכיח קמינייב את עצמו כאוהד "הבימה". כאשר נערך במוסקבה ב-1920 קונגרס עולמי של המפלגות הקומוניסטיות במסגרת של האינטרנציונל הקומוניסטי (קומאינטרן),¹³⁰ שלח קמינייב מדי ערב כמה צירים לצפות בהצגות "הבימה". בסופו של הקונגרס אף דאג לכך שכל צירי הקומאינטרן יצפו בהצגה מיוחדת שערכה "הבימה" לכבודם.¹³¹

בזיכרונותיו עמד נחום צמח על מקומו המרכזי של מזא"ה בחיי "הבימה", והציג אותו כבעל עין פקוחה, שתפקידו לקדם כל צרה. לעתים בא צמח לבית מזא"ה כדי לקבל עצה מפיו בתחום הארגוני. במקביל שימש מזא"ה כיועץ לענייני ספרות ובמיוחד לענייני יהדות. כאשר הזמינה "הבימה" אצל המחזאי ולקנשטיין [Volkenshteyn]¹³² את המחזה "האחר" (אלישע בן אבויה), הקדיש הרב מזא"ה זמן רב לאיתור חומר היסטורי מתאים מתוך הספרות התלמודית.¹³³

בזיכרונותיו סיפר השחקן דוד ורדי, שלקראת הצגת "הדיבוק",¹³⁴ מאת אנ-סקי¹³⁵ בין השנים 1920-1922, נהג לבוא למזא"ה כדי להסתייע בו לשם הכנת תפקידו כצדיק ממירופול [Miropol]. מזא"ה סיפר לורדי סיפורים מחיי צדיקים, שהכיר בימי חייו. פעם לבש מזא"ה קיטל לבן, שהיה שמור אצלו ליום הכיפורים בלבד, לראשו חבש כובע לבן והכריז: "הנה, כזה ראה וקדש! כך הם

¹²⁴ בראשית הבימה, עמ' 41.

¹²⁵ בראשית הבימה, עמ' 399.

¹²⁶ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 147.

¹²⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 138.

¹²⁸ די פרנס, 80 לילה ולילה, תל-אביב 1998, עמ' 12.

¹²⁹ בראשית הבימה, עמ' 166.

¹³⁰ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 181.

¹³¹ בראשית הבימה, עמ' 167.

¹³² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 127.

¹³³ די ורדי, בדרך הילוכי, ערך וההדיר יי כהן, ללא ציון של מקום 1982, עמ' 182. מדובר עם ולאדימיר ולקנשטיין, שהיה יושב ראש הארגון מחזאי רוסייה ופעל במחלקת ספרות בתיאטרון האמנותי. ראה מילון אישים,

¹³⁴ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 167.

צדיקים. הכרתי אותם כבר בימי ילדותי." כאן החליף מזא"ה את הכובע הלבן בשטריימל, חבש אותו ואמר: "הם ידעו את הסוד של חבישת השטריימל! בחרו תמיד בהולם אותם ביותר. הם עשו זאת כדי לעורר יראת-כבוד ורטט קודש בלב חסידיהם. תסתכל-נא בכובע זה, שאני חובש על ראשי. מה הוא בעיניך? הנה, אני מחליפו באחר, והבעת-פני משתנה. זכור תזכור, ורדי, אם רוצה אתה להיות על הבימה צדיק לכל פרטיו ודקדוקיו, אתה צריך להשיג קצת "משוש" (מוסקוס)¹³⁶! [...] הרי זה מין בושם, הנותן ריח ניחוח. הצדיקים היו מושחים עצמם במוסקוס לפני צאתם לומר תורה בפני חסידיהם, כדי להגדיל את הרושם... אחריות רבה נוטל שחקן על עצמו בגשתו לתפקיד של צדיק...]"¹³⁷ בהמשך פגשתם הראה מזא"ה לורדי כיצד הצדיק הולך, כיצד הוא מדבר וכיצד הוא מזמין את חסידיו לשיר.¹³⁸ באותם ימים הלך מזא"ה לאולם התיאטרון, וחיים נחמן ביאליק, שהתארח בביתו של מזא"ה, הצטרף למארחו כדי לצפות בחזרות הראשונות של "הדיבוק".¹³⁹

אחרי ההצלחה של הצגת "הדיבוק", הזמין צמח את קמינייב לצפות בהצגה ב-22 באוקטובר 1922, והושיב אותו לצד מזא"ה. לאורך כל ההצגה תרגם מזא"ה את העלילה מעברית לרוסית, סיפר על החסידים, הרבנים והבטלנים, ופתח לפני קמינייב צוהר לעולם הקסום של המסורת היהודית.¹⁴⁰ בתום ההצגה לא הסתיר קמינייב את התפעלותו וכתב בספר האורחים: "[...] אפשר להבין בשלוש מערכות את נשמת העם הגדולה במסכת ייסוריה וגלגוליה. זהו הישג עצום ליוצרי 'הבימה'. במפעל זה רשמתם לנצח את יצירתכם בתולדות התרבות העולמית". לדברי צמח בזיכרונותיו, אמר לו קמינייב אחרי ההצגה, שמעולם לא פגש דמות זורחת כל כך כמו מזא"ה.¹⁴¹ בשנים 1922-1923-1924 המשיכה "הבימה" להופיע כרגיל. היא שמרה על מעמדה כתיאטרון ממלכתי וחרף מאמצי היבסקציה לא הופסקו ולא נאסרו הצגותיה. ב-13 באפריל 1924 ביקר

¹³⁵ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 113.

¹³⁶ מוסקוס, בלטינית muscus, מוצר עם ריח ספציפי. ישנו מוסקוס של צמחים ומוסקוס מבלוטות של חיות. משתמשים את מוסקוס ברפואה ובתעשיית התמוקים. ראה Sovetski Enzyklopedicheski Slovar, glavni redaktor A. Prochorov, Isdanie chetvertoye, Moskva 1987, str.848.

ראה גם Slovar inostrannich slov, Moskva 1955, str. 467. מוסקוס (מושק) מוזכר במסכת ברכות, מ"ג. ראה ש' אבן-שושן, המלון החדש, כרך שלישי, ירושלים 1997, עמ' 879, 886.

¹³⁷ ד' ורדי, עמ' 183.

¹³⁸ ד' ורדי, עמ' 183.

¹³⁹ בראשית הבימה, עמ' 376. ראה מכתב של ביאליק לאשתו מאניה, תענית אסתר, תרפ"א (1921), אגרות חיים נחמן ביאליק מכוונות ומסודרות, בצירוף הערות על ידי פי לחובר, כרך שני תרס"ו-תרפ"ג, תל-אביב תרצ"ח, עמ' ר"ה. באותה שנה הגיע ביאליק למוסקבה כדי לקבל אישור לעלות ארצה. מזא"ה עזר לביאליק בזכות קשריו והשפעתו במוסקבה. ראה: A. Spiegel, A Life in Storm, Tel-Aviv 1963, pp.140-143.

¹⁴⁰ פגשתם של מזא"ה וקמינייב בין כותלי הבימה לא הייתה יחידה. בזיכרונותיו כתב מבקר התיאטרון הרוסי, אברהם אפרוס [Efron] שבמחזות הבכורות של "הבימה" אפשר היה לראות את מזא"ה וקמינייב יחד. ראה: Kovcheg, almanach evreyskoy kulturi, vipusk 2, Moskva-Jerusalem 1991, str.227.

מזכיר הממשלה, ושמו אבל יוניקדזה [Avel Yenukidse],¹⁴² וכתב בספר האורחים: " [...] אני בטוח, שלסטודיה "הבימה" מחכה עתיד גדול ועם כוחות כאלה שראיתי היום, אפשר לעסוק בלי חשש בדברים המורכבים ביותר, ובביטחון לצעוד קדימה."¹⁴³

מותו של הרב מזא"ה ב- 20 לדצמבר 1924 היה אבידה גם ל"הבימה" משום שבתיאטרון רווחה הרגשה שמעתה לא יהיה להם מליץ יושר בקרב ראשי השלטון. מחמאות אמנם המשיכו אנשי "הבימה" לקבל, אך במקביל חשו כי האדמה בוערת מתחת לרגליהם. התמיכה הממשלתית הופסקה. כמה מן השחקנים עזבו את רוסיה. בזיכרונותיו כתב צמח: " דומה היה שאנו אנוסים להסתגר בד' אמות בבדידות גמורה...".¹⁴⁴ ב-1926 החליטו אנשי "הבימה" לעזוב את רוסיה ולצאת למסע הצגות באירופה. ההצגה האחרונה שהועלתה הייתה הצגת ה-300 של "הדיבוק", בינואר 1926. רבבות הגיעו כדי להיפרד מהתיאטרון. המשטרה המוסקבאית ניסתה לשמור על הסדר והתרגשות הקהל הגיעה עד כדי בכי.¹⁴⁵

ב-24 בינואר 1926 יצאו אנשי "הבימה" לדרך.¹⁴⁶ במכתב פרידה לצוות "הבימה" כתב בנו של הרב מזא"ה, סעדיה: "אבי, יעקב הכהן [מזא"ה] שהיה מן הנלהבים המועטים בין מקדשי 'הבימה'. לצערי, לא הספיק לכתוב את ברכתו, ברכת כהן, בספר זה, אבל הוא תמיד עמכם!"¹⁴⁷

הרב יעקב מזא"ה לא זכה להיפרד מ"הבימה" שעזבה את רוסיה לצמיתות, אך זכה להיות הראשון שנפגש עם נחום צמח במוסקבה, התלהב מרעיון הקמת תיאטרון עברי במוסקבה והציע דרך להגשימו. בעזרתו הפעילה הוקמה אגודת "הבימה" בסוף התקופה הצארית ובנתה בסיס ציבורי ומסגרת משפטית לפעילות התיאטרון. בתיאטרון העברי ראה מזא"ה אמצעי חשוב להפצת השפה העברית ותרבותה והגן עליו עד יומו האחרון מפני רדיפות היבסקים. במשך כל התקופה המוסקבאית של "הבימה", תרם מזא"ה את הידע הרחב שלו למען הישרדות התיאטרון והצלחת ההצגות.

¹⁴¹ בראשית הבימה, עמ' 171.

¹⁴² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 131.

¹⁴³ ספר האורחים, הארכיון ומוזיאון לתולדות התיאטרון ע"ש ישראל גור. (ללא מספר תיק).

¹⁴⁴ בראשית הבימה, עמ' 171.

¹⁴⁵ ר' בן-ארי, הבימה, שיקאגו 1941, עמ' 267-268.

¹⁴⁶ ר' בן-ארי, הבימה, עמ' 273.

¹⁴⁷ מכתב מ- 10 לשבט תרפ"ו, לקוח מארכיון ומוזיאון לתיאטרון ע"ש ישראל גור (ללא מספר של תיק)..

חברת "המשפט העברי" - פרוייקט

למען מדינת היהודים העתידה

מזא"ה התעניין במשפט העברי. בימי ילדותו למד גמרא ב"חדר" והכיר פרקים מן המשפט העברי הקדום.¹⁴⁸ מאוחר יותר, כסטודנט למשפטים באוניברסיטת מוסקבה, כתב מזא"ה עבודה על " מיתת בית דין על פי השקפת היהדות והשוואתה למשפט רומי".¹⁴⁹ ב-1913 התפרסם מזא"ה בקיבוץ כאחד מאדריכלי משפטו של מנדל בייליס.¹⁵⁰ ניסיונו המשפטי כסגן עורך דין רשום אפשרה לו להכיר היטב את המציאות המשפטית של רוסיה הצארית.

לקראת סופה של מלחמת העולם הראשונה התחוללו שינויים היסטוריים מפליגים בארצות רחוקות זו מזו : באוקטובר 1917 פרצה המהפכה הרוסית הבולשביקית ובאותה שנה פרסם שר החוץ הבריטי הלורד בלפור [Balfour]¹⁵¹ את ההצהרה הקרויה על שמו. בחושו ההיסטורי והמעשי תפס יעקב מזא"ה את הקשר שבין שני מאורעות : החוט המקשר הוא העם היהודי הנרדף והמוכה ברוסיה הצארית והבולשביקית, כשפניו לאמריקה מצד אחד ולארץ ישראל מצד שני. את הצהרת בלפור, לפיה, "מביטה ממשלת הוד מלכותו בעין יפה על הקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל"¹⁵² הבין מזא"ה כצו קריאה. הוא שאל את עצמו מה ניתן לעשות כדי לקדם את הקמתו האפשרית של אותו "בית לאומי" כארץ מקלט ליהדות רוסיה בראש ובראשונה. לשם כך דרוש היה, לדעתו, בסיס חוקתי ובסיס זה קיים במשפט העברי הקדום. כל שנותר לעשות הוא לגבשו במושגים אקטואליים ולשלבם במשפט כללי. מזא"ה לקט סביבו משפטים יהודים, שחיו במוסקבה, ואליהם הצטרפו מהגרים חדשים, שהגיעו למוסקבה בימי מלחמת העולם הראשונה. מכל אלה בלט ד"ר שמואל איזנשטדט [Ayzenshtadt]¹⁵³ שסיים ב-1910 את לימודיו באוניברסיטת ברן.¹⁵⁴ בסוף 1915 עבר ד"ר ש. איזנשטדט מפטרבורג לשיבת קבע במוסקבה. שם

¹⁴⁸ יי מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ט"ז.

¹⁴⁹ יי מזא"ה, זיכרונות, כרך ראשון, עמ' ט"ז.

¹⁵⁰ יי מזא"ה, זיכרונות, כרך שלישי, עמ' נ"ו.

¹⁵¹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 115.

¹⁵² האנציקלופדיה העברית, כרך 6 (1), ירושלים תשנ"ג, עמ' 766.

¹⁵³ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 112.

¹⁵⁴ תאריכים ביוגרפיים ליובל ה-70 של הפרופ' שמואל איזנשטדט י"א אדר תשט"ו-20 במארס 1956, תל-אביב

1956,

עמ' 1.

השתתף בפעילותן של אגודת "חובבי שפת עבר" ורשת "תרבות".¹⁵⁵ מזא"ה עודד את חבריו המשפטנים לחקור מקורות ראשונים. שמואל איזנשטדט היה בין מייסדי חברת "המשפט העברי", כנראה, בהשפעתו של מזא"ה.¹⁵⁶

ישיבתה המייסדת של חברת "המשפט העברי" נערכה במוצאי שבת, י"ד בטבת תרע"ח (1917), באולם סמוך בית-הכנסת הגדול. עם מייסדיה נמנו ד"ר שמואל איזנשטאט, הפרקליט אשר גולק, [Gulak]¹⁵⁷ ד"ר יהודה יונוביץ [Yonovich]¹⁵⁸ והמשפטן יוסף פרסיץ. לוועד המייסד נכנסו הרב מזא"ה, העסקן הציוני הלל זלטופולסקי, בתו שושנה פרסיץ,¹⁵⁹ המשפטנים דוד וייסמן [Vaysman], א' אשכנזר [Ashkenazer], הירשמאן [Girshman]¹⁶⁰ וד"ר משה גליקסון, מי שהתמנה בארץ ישראל ב-1922 לעורך ראשי של עיתון "הארץ".¹⁶¹ ליוזמה החדשה הצטרף גם פלטיאל דיקשטיין [Dikshcyn].¹⁶² קהל אורחים מועט נכח בישיבה.¹⁶³

לתפקיד יושב ראש הישיבה נבחר מזא"ה. הוא פתח בנאום קצר ונלהב ואמר בין היתר: "כוחה של תעודתנו המדעית היא לא בכמות המשתתפים, אלא במהות העבודה ובמרצו... של כל חבר. רואים אנו כאילו רבבות אלפי ישראל עומדים עלינו בשעה זו".¹⁶⁴ בנאומו הדגיש מזא"ה את חשיבות המחקר בתחומי המשפט העברי הקדום אחרי הצהרת בלפור. לדעתו, המטרה העיקרית של החברה החדשה היא לבנות את הבניין המשפטי של מדינת היהודים העתידה לא על ידי עקירת מסורת, אלא על ידי השלמתה לפי צורכי הזמן. בתום דבריו הביע תקווה: "שמרכז פעולתנו תהיה ארץ ישראל ועבודת חברתנו פה תשמש פתיחה לפתיחת ארץ ישראל".¹⁶⁵

הלל זלטופולסקי בירך את החברה החדשה בשם הוועד הפועל של רשת "תרבות", שבראשה עמד. הוא הצביע על הקשר הפנימי הקיים בין "תרבות" לבין חברת "המשפט העברי". לדבריו, "המשפט העברי הוא אוצר תרבותי מקורי גדול, שגילוי יכשיר ויקדם את תחייתנו התרבותית.

¹⁵⁵ תאריכים ביוגרפיים ליובל ה-70 של הפרופ' שמואל איזנשטדט, עמ' 2.

¹⁵⁶ המשפט העברי, קובץ ראשון, בעריכת מי אליאש ופלטיאל דיקשטיין, תל-אביב תרפ"ו, עמ' 178.

¹⁵⁷ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 119.

¹⁵⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 131.

¹⁵⁹ יוסף פרסיץ ורעייתו שושנה השתתפו יחד בפעילות החברה. לימים תיבחר שושנה פרסיץ כחברת כנסת במדנת

ישראל ותכהן כחברה פעילה בוועדת החינוך והתרבות. ראה מילון אישים

¹⁶⁰ לא נמצאו פרטים ביוגרפיים.

¹⁶¹ Книга о русском еврействе, New York 1960, str.266.

¹⁶² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 125.

¹⁶³ Rassvet 1918, 5, str. 43.

¹⁶⁴ העם, גל' 72 (34-33), 1918, עמ' 28.

¹⁶⁵ העם, גל' 72 (34-33), 1918, עמ' 28.

לפיכך רואה 'תרבות' חובה לעצמה לברך את המוסד החדש ולהבטיח לו סיוע מוסרי וחומרי.¹⁶⁶ ד"ר יהודה יונוביץ הרצה על מהותה של החברה המדעית החדשה ופרש את תוכנית עבודתה. ואלה הם הסעיפים העיקריים של התוכנית:

1. החברה שואפת לייסד בירושלים מוסד מדעי לחקר והתחדשות של המשפט העברי, שישמש כבסיס להקמת פקולטה למשפטים באוניברסיטה הירושלמית.
- החברה מזמינה את המומחים במשפט העברי ואת בעלי ההשכלה האירופית, הבקאים במשפט הכללי, להקדיש את עצמם לעבודת החברה.
2. החברה תייסד ספרייה משפטית גדולה, כללית ועברית, לצורכי תחיית המשפט העברי.
3. החברה תוציא לאור כתב-עת מדעי משפטי בשם "המשפט העברי".
4. החברה תוציא לאור ספרים מקוריים ותרגומים בכל מקצועות המשפט והמדעים הקרובים לו.

תקציב שנת עבודתה הראשונה של חברת "המשפט העברי" עמד על 100,000 רובלים. סכום זה אפשר תשלום משכורות ל-5 מדענים, שהתחייבו להקדיש את רוב זמנם למחקר, להוציא את כתב עת, לייסד ספרייה משפטית ולקיים משרד.¹⁶⁷ כנראה, שהתקציב הנכבד שהועמד לרשות חברת "המשפט העברי" אינו אלא מימוש הבטחתו של הלל זלטופולסקי, בנאומו בישיבה המייסדת של החברה, "להעניק לה סיוע חומרי".¹⁶⁸ זלטופולסקי לא רק עמד בראש רשת "תרבות", אלא גם היה מוכר בקרב יהודי רוסיה כנדבן שהירבה לתרום למטרות לאומיות וציוניות.

בתום הישיבה נבחרו חברי הוועד הפועל: הרב מזא"ה, ד"ר שמואל איזנשטדט, אשר גולאק, ד"ר משה גליקסון, הירשמאן, ד' וייסמאן, ד"ר יהודה יונוביץ ויוסף פרסיץ. לעובדי המשרד נבחרו ד"ר שמואל איזנשטדט, אשר גולאק, ד"ר יהודה יונוביץ ויוסף פרסיץ.¹⁶⁹ יעקב מזא"ה נבחר לכהן כנשיא הראשון של חברת "המשפט העברי".¹⁷⁰

החברה התמקמה במוסקבה, ברחוב פרצ'יסטנקה [Prechistenka] 16.¹⁷¹ תוכניותיה התחילו להתגשם. ב-1918 פורסמה במוסקבה "תעודת החברה 'המשפט העברי' ותוכנית עבודתה בזמן הקרוב". בתוכנית המפורטת הופיעו הוצאתו לאור של רבעון מדעי¹⁷² ופתיחת סמינריון

¹⁶⁶ העם, גלי 72 (34-33), 1918, עמ' 28.

¹⁶⁷ העם, גלי 72 (34-33), 1918, עמ' 28.

¹⁶⁸ העם, גלי 72 (34-33), 1918, עמ' 28.

¹⁶⁹ העם, גלי 72 (34-33), 1918, עמ' 28.

¹⁷⁰ פרט זה הופיע באזכרה למותו של יעקב מזא"ה, ראה המשפט, ירחון למשפט העיוני והשימושי, יוצא לאור עריכת ד"ר שי איזנשטדט, כרך ראשון, ירושלים 1927, עמ' 53.

¹⁷¹ Rassvet 5, 1918, str. 43.

¹⁷² תעודת החברה "המשפט העברי" ותוכנית עבודתה בזמן הקרוב, מוסקבה תרע"ח, עמ' 12.

משפט¹⁷³. ואכן, בתמוז תרע"ח, ראתה אור החוברת הראשונה של הרבעון המדעי "המשפט העברי", בהתאם לתוכנית. בעריכה השתתפו רוב פעילי החברה : שמואל איזנשטדט, פלטיאל דיקשטיין, א' אשכנזר, יהודה יונוביץ, ו' רוזנטל. המו"ל היה ל"ועד חברת "המשפט העברי"¹⁷⁴ שמזא"ה היה אחד מפעיליו.¹⁷⁵ באוקטובר 1918 פרסם פלטיאל דיקשטיין מאמר בעיתון האודסאי "Evreiskaia misl"¹⁷⁶ בו בישר על פתיחה קרובה של סניפי החברה חדשים גם בקייב ובאודסה. בין המיועדים להצטרף לעבודת המחקר המדעית המשפטית היו גם מומחי המשפט מאוקראינה.¹⁷⁷ בתוכניות החברה לא מוזכר שמו של מזא"ה, שנעדר בשל בריאותו המדרדרת.¹⁷⁸ ואולם, המציאות הפוליטית לא האירה פנים לחברה. ב-1920 הופסקה פעילותה, בשל רדיפות מצד המשטר הבולשביקי. ניסיונותיו של פלטיאל דיקשטיין להקים סניפים חדשים גם בקייב ובאודסה נכשלו כליל.¹⁷⁹ באחת מישיבות החברה ב-1920 התקבלה החלטה להעביר את מרכזה לירושלים. כמה מן הנוכחים קיבלו על עצמם לעלות ארצה בהקדם. אחד הראשונים, שמילא אחר התחייבות זו במוסקבה היה פלטיאל דיקשטיין. הוא עלה ארצה ב-11 בנובמבר 1921. באפריל 1925 עלה ארצה גם ד"ר שמואל איזנשטדט¹⁸⁰ ובעקבותיהם עלה ארצה ב-1926, אשר גולק, ומייד הצטרף לעבודת מחקר על "המשפט העברי" באוניברסיטת העברית בירושלים, שנוסדה שנה קודם לכן.¹⁸¹ בקובץ הראשון של כתב-העת "המשפט העברי", שראה אור בתל-אביב ב-1926, הופיע שמו של ד"ר יהודה יונוביץ כתושב הארץ.¹⁸² חברה זאת המשיכה לפעול במסגרת חברת "המשפט העברי" והתחילה להוציא קבצים של "המשפט העברי", אך הפעם כתובתה הייתה בארץ-ישראל.¹⁸³ בקובץ הראשון פורסמו הספדים על מייסדי החברה, שהלכו לעולמם בגולה, והם הרב מזא"ה ויוסף פרסיץ.¹⁸⁴ גם ירחון "המשפט", שראה אור ב-1927, פרסם מאמר

¹⁷³ תעודת החברה "המשפט העברי, מוסקבה תרע"ח, עמ' 13. סמינריון זה פעל בין השנים 1923-1924 בהדרכתו של שמואל איזנשטדט, ראה ש' איזנשטדט, ציון במשפט, תל-אביב 1967, עמ' 7.

¹⁷⁴ המשפט העברי, רבעון מדעי, חוברת ראשונה תמוז-אלול תרע"ח, העורכים ש' איזנשטדט, פ' דיקשטיין, המשתתפים בעריכה א' אשכנזר, י' יונוביץ, ו' רוזנטל, מוסקבה תרע"ח.

¹⁷⁵ העם, 1917, גל' 72, עמ' ט"ז.

¹⁷⁶ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 180.

¹⁷⁷ Evreiskaia misl, 1918, gil. 36, str. 11-12, gil. 44-45, str. 13-14

¹⁷⁸ המשפט, ירחון למשפט העיוני והשימושי, כרך ראשון, ירושלים תרפ"ז, עמ' 53.

¹⁷⁹ פרופ' פלטיאל דייקן (דיקשטיין), עורך י' עורך, תל-אביב 1975, עמ' 23.

¹⁸⁰ תאריכים ביוגרפיים ליובל ה-70 של הפרופ' שמואל איזנשטדט, תל-אביב 1956, עמ' 3.

¹⁸¹ ש' איזנשטדט, ציון במשפט, תל-אביב 1967, עמ' 169.

¹⁸² המשפט העברי, קובץ ראשון, בעריכת מרדכי אליאש ופלטיאל דיקשטיין, תל-אביב תרפ"ז, עמ' 159.

¹⁸³ ברשימת חברים בסניף ירושלים הופיעו אשר גולק ושמואל איזנשטדט, בסניף תל-אביב- פרטיאל דיקשטיין. ראה

חברה "המשפט העברי, התקנות, התעודה ראשית הפעולות והתוכנית להבא, תל-אביב תרפ"ז, עמ' 1.

¹⁸⁴ המשפט העברי, קובץ ראשון, בעריכת מרדכי אליאש ופלטיאל דיקשטיין, תל-אביב תרפ"ז, עמ' 177, 178.

לזכר הרב מזא"ה שנפטר ב- 1924.¹⁸⁵ מאמרים אלה מצביעים על תרומתו של הרב מזא"ה להקמתה של חברת "המשפט העברי" ועל יכולתו הארגונית הגדולה.

יעקב מזא"ה היה שותף להתחדשות חקר המשפט העברי העתיק. הוא היה בין הראשונים שהשתתפו ביצירת תשתית משפטית וחוקתית למדינת ישראל העתידה. הוא הציע לשמור על המסורת היהודית ולשלב את המשפט העברי הכללי. יכולתו המנהיגותית והארגונית ריכזה סביבו משפטנים יהודים ויחד הקימו חברה מדעית. מזא"ה לא זכה לראות את פרות עבודתה של חברת "המשפט העברי" שעלתה לארץ ישראל. אך שמו של הנשיא הראשון, הרב יעקב מזא"ה, הוזכר לטובה אחרי מותו לטובה בקבצים המדעים הראשונים שראו אור בארץ ישראל.

"מכבי" במוסקבה

הקונגרס הציוני הראשון, שנערך בבאזל ב- 1897 גרם להתעוררות בקרב הקהילות בעולם היהודי.¹⁸⁶ יהודי רוסיה נזקקו לשרירים כדי להילחם באויביהם הרבים. ואולם, רבים דמו ליהודים שתיאר ביאליק בפואמה "בעיר ההריגה" (1904):

מנוסת עכברים נסו ומחבא פשפשים החבאו

וימותו מות כלבים שם באשר נמצאו¹⁸⁷

הרגשות הפחד והבושה נוכח חולשת היהודים בהגנה על חייהם הולידו הגנה עצמית ותנועת ספורט יהודית ברחבי רוסיה. נושא החינוך הגופני של היהודים בתפוצותיהם עמד על הפרק כבר בקונגרס הציוני השני, שנערך בבאזל ב-1898. המנהיג השני של התנועה הציונית, מקס נורדאו [Max Nordau],¹⁸⁸ שהיה יד ימינו של הרצל, אמר בקונגרס השני: "הציונות מעוררת את היהדות לחיים חדשים, זהו בטחוני, היא פועלת בדרך מוסרית על ידי החיאת משאות-נפש העם ובדרך גופנית על ידי חינוך הגוף של הגדור הצעיר, שייצר לנו שוב את יהדות השרירים האבודה...".¹⁸⁹

הארגונים הספורט ביים היהודים הופיעו לראשונה ברוסיה הצארית ב-1907. בערי פולין, לודז', טומשוב הוקמו אגודות ראשונות, שנקראו בשם "מכבי".¹⁹⁰ אולם המשטר הצארי אסר את

¹⁸⁵ המשפט, ירחון למשפט העיוני והשימושי, בעריכת ש' איזנשטדט, כרך ראשון, ירושלים תרפ"ז, עמ' 53.

¹⁸⁶ האנציקלופדיה העברית, כרך 13, עמ' 418.

¹⁸⁷ ח"נ ביאליק, בעיר ההריגה, כל כתבי ביאליק, תל-אביב תשל"א, עמ' צ"ו.

¹⁸⁸ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 140.

הפעילות הספורטיבית היהודית. ב-1910 הוקם בורשה ארגון "מכבי" הראשון שפעל באופן חוקי, שפעל עד 1915¹⁹¹

עם תחילת מלחמת העולם הראשונה הגיעו למוסקבה פליטים יהודים רבים. ביניהם היה יצחק רבינוביץ, [Rabinovich]¹⁹², המהנדס, מזכיר אגודת "מכבי" בלודז', שהוקמה בחנוכה תרע"ג (1912). בגרמניה, שם למד קודם לכן, עסק בספורט והתחיל להפיץ את רעיון אגודות ספורט היהודים בקהילות ישראל.¹⁹³ בפגישה הראשונה עם רבינוביץ גילה הרב מזא"ה התלהבות ומייד תמך ברעיון הקמתה של אגודת "מכבי" במוסקבה והזמינו לביתו. נוסף לזה הציע מזא"ה לרבינוביץ לבקר את אליעזר ציריקובר, עסקן ציוני, אחד מראשי קרן קיימת לישראל ברוסיה. חברו הוותיק מימי "בני ציון". ביתו שימש בית-ועד לפעילים ציונים ובמיוחד לצעירים. מזא"ה סבר שהיכרות עם סטודנטים מערי השדה בביתו של ציריקובר תעזור לרבינוביץ למצוא אנשים מתאימים לאגודת "מכבי". יחיאל צ'לנוב, שהיה בסוד העניין, התנגד לתוכניתם של רבינוביץ ומזא"ה להקים ארגון ספורט יהודי. הוא סבר, שאין זה נכון להרגיז את השלטונות: "בלאו-הכי מתבוננים הם בעין רעה על השתרשות הפליטים במוסקבה, ואם נתחיל להקים ביניהם ארגונים - יעלה רוגזם ומי יודע להיכן הדברים יגיעו".¹⁹⁴ לעומתו סברו הרב מזא"ה, יצחק ניידיץ' ואליעזר ציריקובר שאפשר להתחיל בעבודה מצומצמת בין כותלי בתי ספר ובמקומות אחרים שבהם מצויים ילדים יהודים.¹⁹⁵ ומזא"ה הוסיף: "כאפט אריין ווי לאנג איר קענט" (חיטפו ככל יכולתכם).¹⁹⁶

בתחילת 1916 הוקם במוסקבה בסתר הסניף הראשון "מכבי", בלי רשיון ובלי להעיר את המשטר מרובו. הרב מזא"ה סייע בידי יצחק רבינוביץ להתחיל לעבוד כמורה לילדי פליטים יהודיים בגימנסיה של סטראחוב [Strakhov] ב-1916, ששימשה גם מועדון להרצאות ולהפצת רעיונות לאומיים ותרבותיים.¹⁹⁸ אשת המנהל הסכימה להפקיד בידיהם של חברי ארגון "מכבי" את החינוך הגופני במוסד. נוסף לכך היא לא התנגדה לצירוף ילדים מגימנסיות אחרות לשיעורי

¹⁸⁹ מ' נורדוי, כתבים ציוניים, בעריכת פ' לחובר, תרגום ח' גולדברג, תל-אביב ללא ציון של שנה, עמ' ל"ה.

¹⁹⁰ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 172.

¹⁹¹ U. Miller, Sport v istorii evreyev I evreyi v istorii sporta, Rostov na Donu 2000, str. 54, 55.

¹⁹² ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 158.

¹⁹³ Miller, U. Sport v istorii evreev I evrei v istorii sporta, Rostov-na-Donu 2000, str. 270.

¹⁹⁴ ד' רמון, מכבי-רוסיה, תל-אביב תש"י, עמ' 49.

¹⁹⁵ ד' רמון מכבי רוסיה, עמ' 49.

¹⁹⁶ ראה י' רבינוביץ, ממוסקבה עד ירושלים 1957, עמ' 17.

¹⁹⁷ ד' רמון, מכבי רוסיה, עמ' 49.

¹⁹⁸ ד' רמון, עמ' 49.

הספורט בגימנסיה של סטראחוב במוסקבה.¹⁹⁹ בפגישה עם רבינוביץ גילה מזא"ה התעניינות בהתפתחותה של אגודת "מכבי" ובעבודתו של רבינוביץ כמדריך ספורט. באחת משיחותיו עם רבינוביץ אמר לו מזא"ה: "אולי נצליח לקשור את הנוער שלנו אל עמנו בקשרים פיזיים, אם לא הצלחנו לעשות זאת על ידי קשרים

רוחניים".²⁰⁰

ב-28 במרס 1917, לאחר מהפכת קרנסקי, התקיימה אספת "מכבי". באספה זאת התחדשו פעולותיה של האגודה. ליושב ראש נבחר יעקב גרנובסקי [Granovsky]²⁰¹, לחברי ועד נבחרו אברהם מהריל [Maharil], ד"ר חיים יסקי [Yasky], אלכסנדר שרמן [Scherman] ותיאודור קשדן [Kaschdan].²⁰² ב-1918, שנה לאחר מהפכת אוקטובר, התחילו חברי "מכבי" במוסקבה לתרגם לעברית את המונחים הספורטיביים. מזא"ה התרגש מאוד כששמע את הפקודות הראשונות בעברית. הוא עצמו עזר בתרגום וביקש גם מבנו סעדיה, שידע היטב עברית, לתרום את חלקו.²⁰³

באותם ימים שאחרי מהפכת מרס 1917, פעלה במוסקבה גם תנועת הצופים היהודית, שעסקה בחינוך יהודי ציוני וצופי.²⁰⁴ כדי להבטיח את ייחודה של אגודת "מכבי" ולמנוע כפל מטרות החליטו ראשי הצופים וה"מכבי" להפריד את הילדים ובני נוער המעוניינים בעיקר בספורט מן הילדים המעוניינים בעיקר בחינוך צופי. בחנוכה תרע"ט (1918) נערכה במוסקבה הופעה פומבית של חברי אגודת "מכבי", לבושי מדים בצבע כחול ולבן כאשר דגל לאומי גדול מתנוסס ברקע. הופעתו של הרב יעקב מזא"ה על הבמה, לצד עסקנים ציונים אחרים הייתה הופעה יוצאת דופן. קשה לתאר היום תופעה דומה, שרב ייתן הכשר לעיסוק בפעילות גשמית כל כך.²⁰⁵

ב-1919, בימים הקשים של מלחמת האזרחים ברוסיה,²⁰⁶ החלה הממשלה הסובייטית לעסוק בחינוך ספורטיבי טרום-צבאי ופנתה לכל ארגוני הספורט בדרישה כי ייטלו חלק בחינוך טרום-צבאי. באפריל של אותה השנה הפגישה הממשלה את שלטונות הצבא עם ראשי ארגוני

¹⁹⁹ רבינוביץ טען, שהמנהל עצמו לא התערב כלל בכל העסקים הללו. ראה י" רבינוביץ, ממוסקבה עד ירושלים, עמ' 18.

²⁰⁰ י" רבינוביץ, ממוסקבה עד ירושלים, עמ' 18.

²⁰¹ ראה נספח א', מילון אישים, עמ' 121.

²⁰² ד' רמון, מכבי רוסייה, עמ' 30. לא נמצאו פרטים ביוגרפיים על יסקי, שרמן, מהריל וקשדן.

²⁰³ י" רבינוביץ, ממוסקבה עד ירושלים, עמ' 18.

²⁰⁴ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 180.

²⁰⁵ א' רפאלי (צנציפר), במאבק לגאולה, ספר ציונות הרוסיות, תל-אביב תשט"ז, עמ' 98.

²⁰⁶ ראה נספח ב', מילון מונחים, עמ' 173.

הספורט ומוסדות החינוך והבריאות, לכינוס גדול במוסקבה, שעסק בתיאום של הכשרה הקדם-צבאית לכל הנוער ברוסיה.²⁰⁷

גם אגודת "מכבי" קיבלה הזמנה. מנהיגי "מכבי" לא ידעו אם להצטרף או לא להצטרף כלל. ועד "מכבי" פנה אל מזא"ה. והוא השיב חד משמעי בחיוב: " [...] הפורעים והרוצחים ימצאו תמיד נימוקים להשתוללותיהם כל פעם שירצו בכך, בשל כך אין להזניח אפשרות להתארגן באופן לגאלי, וגם להתגונן באופן לגאלי [...]".²⁰⁸

אחד האירועים האחרונים בהם השתתף מזא"ה היה חגיגת חנוכה ב-1923. חברי "מכבי" החליטו לא לוותר ולחגוג בעם רב את החג המסורתי הזה. האירוע נערך באחד התיאטרונים הגדולים במוסקבה בהשתתפות אנשי צבא, ספורט. יעקב מזא"ה גם הופיע באולם. הוא לא ישב על הבמה, כפי שנהג בימים טובים יותר, אלא באולם. בזיכרונותיו כתב רבינוביץ: " הבימה הייתה תפוסה על ידי "מחותנים אחרים, שהטיפו לנו מוסר על שאנו מבזבזים כוחות יצירה עצומים על 'פנטסיות לאומיות'... בזמן שכל המדינה פתוחה לפנינו, בזמן שהלאומיות יורדת מעל הפרק כשריד של האידיאולוגיה הבורגנית וכו'...".²⁰⁹ מצב רוחו של מזא"ה היה בכי רע. בהפסקה אמר לשכנו רבינוביץ: " לא נחזיק מעמד בנחשול הגדול הזה [...] אבל להיאבק נחוץ עד הרגע האחרון! כל ילד שתציל יהיה רווח גדול מאוד - כל המציל נפש אחת בישראל כאילו קיים עולם מלא". מזא"ה לא נשאר למחצית השניה של התוכנית. צופה קטן בן-13 ראה את הרב בפתח הדלת והצדיע לפניו מפני שזכר את הפקודה: "להצדיע בפני יעקב בן ישעיהו מזא"ה הצדעה מלאה". מזא"ה חיבק את הילד אל לבו, נשק במצחו ואמר בהתרגשות רבה: " ילדי ישראל המסכנים!".²¹⁰ כנראה שזאת הייתה הפגישה האחרונה של יעקב מזא"ה עם חברי אגודת "מכבי" במוסקבה. ביחסו להקמתה ולהתפתחותה של אגודת "מכבי" במוסקבה גילה יעקב מזא"ה את יכולתו ללכד סביבו אנשים, לאמץ לעצמו את רעיונותיהם ויחד לחולל פריצה לדרך חדשה.

יעקב מזא"ה הצטיין בבניית תשתיות לתנועה הציונית. מזא"ה ניחן בכשרון לקבץ סביבו בעלי יוזמה אשר יהיו מסוגלים לממש את רעיונותיהם. מזא"ה הבין אל נכון את חשיבות השפה העברית כשפת התחייה ועמד על ערשם של ארגונים תרבותיים-ציוניים. תחילה תרם את חלקו בהפצת השפה העברית ותרבותה במסגרת "ארגון חובבי שפת עבר". מאוחר יותר השתתף בהקמת

²⁰⁷ ד' רמון, עמ' 61.

²⁰⁸ י' רבינוביץ, עמ' 32.

²⁰⁹ י' רבינוביץ, ממוסקבה עד ירושלים, עמ' 52.

רשת בתי-ספר ומוסדות השכלה "תרבות". תרומתו להקמת התיאטרון העברי "הבימה" הייתה גדולה בעיקר במישור משפטי. בזכותו קיבלו התיאטרון ומייסדו נחום צמח, רשיון ישיבה במוסקבה.

חינו האישי וכשרונו הדיפלומטי עמדו ליעקב מזא"ה ובזכותם התייצב כאחד מגיני התרבות העברית ברוסיה בשנותיו האחרונות של המשטר הבולשביקי. באותן שנים (1917-1924) נטל חלק מרכזי בהקמתה של חברת "המשפט העברי", תיאטרון "הבימה" ואגודת "מכבי".

פרק רביעי

סיכום ומסקנות

בחיבור זה עיינתי בפעילותו הרבגונית והבלתי מוכרת של יעקב מזא"ה. בחנתי את פעילותו הציונית וניסיתי להאיר את מקומו בתהליך התחייה הלאומית והתפתחותה של התנועה הציונית ברוסיה; לתאר את תרומתו הניכרת להפצת השפה העברית ותרבותה ברוסיה. יעקב מזא"ה היה בין הראשונים שהצטרף לתנועת "חובבי ציון". הוא השתתף בהקמתה של התנועה והפיכתה לתנועה ציונית כל רוסית. יחד עם ציוני רוסיה צעד מזא"ה בדרכה של התנועה הציונית הרוסית מראשיתה ועד שקיעתה ברוסיה הבולשביקית. הוא נמנה עם מקימי ארגון "בני ציון", שהיה "חטיבה צעירה" של "חובבי ציון".

ניסיונו הפוליטי של מזא"ה היה קצר. תחילה ניסה להיבחר לפרלמנט הרוסי הראשון, הדומה, ב-1906, אך נכשל. בימי "האביב הדמוקרטי" לאחר המהפכה במרס 1917, נבחר מזא"ה כציר לוועידה המכוננת הכל רוסית, שהייתה אמורה להחליט על עתידה של רוסיה הדמוקרטית ולהגשים את חלומותיהם של יהודי רוסיה לחופש אזרחי, לאומי ואישי. עם פיזור של הוועידה המכוננת פסו תקוותיהם של היהודים ברוסיה לעתיד הדמוקרטי.

לאורך חייו עמד מזא"ה בראש הגשר בין רוסיה לבין ארץ-ישראל ותרם את חלקו להנחת היסודות של מדינת היהודים העתידה. כמשפטן, הבין מזא"ה את חשיבותו של בסיס חוקתי למדינת היהודים העתידה. הוא יזם את הקמתה של חברת "המשפט העברי". הוא ליכד סביבו צוות מדעי והניע את עבודת הצוות. העברת מרכז החברה לארץ לאחר רדיפות המשטר הבולשביקי הייתה הגשמת חלום של מזא"ה, שלא זכה לראותו.

מזא"ה עמד על ערש החינוך העברי ברוסיה. את פעילותו בהפצת השפה העברית ותרבותה התחיל כחבר "אגודת חובבי שפת עבר" המוסקבאית הקטנה, שבמשך הזמן הפכה לרשת מוסדות החינוך "תרבות", הכל-רוסית. בעזרתו הוקם גן הילדים העברי הראשון ברוסיה, הוקמו בתי-ספר ומוסדות חינוך עבריים, שבהם שלטו השפה עברית, המסורת היהודית ואפילו הכרת הטבע של ארץ ישראל. מזא"ה היה בין הלוחמים העיקריים בקרבות ההישרדות של מוסדות "תרבות" אחרי מהפכת אוקטובר, והשתמש לשם כך בכל יכולתו הדיפלומטית וחינו האישי.

כאחד מ"חובבי שפת עבר" היה מזא"ה אחד היוזמים העיקריים להקמת התיאטרון העברי "הבימה" במוסקבה. הוא סייע לרך הנולד לצעוד את צעדיו הראשונים : לקבל רשיון מצד השלטונות העיר; לקבל זכות ישיבה לשחקנים מתחום המושב ; לחפש חומר להצגות; ללחום נגד אנשי היבסקציה ולהבטיח את המשכיות התיאטרון בשנותיו הראשונות של המשטר הסובייטי.

מזא"ה השתתף גם בהנחת יסודות החינוך הגופני העברי. אגודת "מכבי" הייתה, לדעתו, אמצעי לקרב את הנוער היהודי ליצירתה של "יהדות השרירים". הוא תמך בהקמתו והתפתחותו של הארגון.

אף כי פעל יחד עם אנשים, שהפכו למרכזיים בתנועה הציונית כמו מנחם אוסישקין ויחיאל צ'לנוב, שמו של מזא"ה נותר בצל, אמנם לא זכה מזא"ה לעלות ארצה, אולם עוד בחייו נקרא רחוב על שמו בעיר העברית הראשונה. זכרו בעולם היהודי ובארץ ישראל נשמר כל עוד חיו חבריו. אחרי מותו הופיעו הספרים בעיתונות הארץ-ישראלית והיהודית העולמית. ספר זיכרונות של מזא"ה ראה אור בארץ ישראל בשנת תרצ"ו (1936) בהוצאת ילקוט (תל-אביב), בעריכת אברהם שלונסקי. ב-1948 ראה אור "ספר הרב מזא"ה" מאת זאב אריה רבינר. אך במשך הזמן שקע זכרו בתהום הנשייה. בזיכרון ההיסטורי הקלוש שנותר ממנו הופיע מזא"ה לאו דווקא כמנהיג ציוני, אלא כרב מטעם בקהילה היהודית במוסקבה וכאיש הסנגוריה במשפט בייליס.

מתולדות חייו של מזא"ה עולה דמות של "עסקן בלתי-נלאה". קשה למצוא ארגון יהודי וציוני ברוסיה של סוף המאה ה-19 והרבע הראשון של המאה ה-20 שידו של מזא"ה לא הייתה בו. העובדה היא שהשכיל להיות מקובל גם על שונא ישראל כמו הגוברנטור הצארי של מוסקבה, הנסיך סרגיי אלכסנדרוביץ' וגם על הקומיסר החינוך הבולשביקי הראשון, אנטולי לונצ'ארסקי, שהיה בעל מוסדות תרבות וחינוך יהודיים..

כאיש קשר בין השלטונות לבין קהילתו, נמצא מזא"ה פין הפטיש להסדן, וכל מכה שקיבל כאבה לו כפלים, הן כמי שסבל אישית מתגרת יד השלטונות והן כמי שראה את סבל הכלל היהודי. בעבודתי זאת ניסיתי להאיר את תרומתו הייחודית של הרב מזא"ה לתולדות התנועה הציונית והיהודית ולמקומו במרכז המפה הציבורית והפוליטית ולא בשוליה.

חלק חמישי

רשימה ביבליוגרפית

א מקורות ארכיוניים

עברית

הארכיון העירוני, עיריית תל-אביב-יפו

מכתב של שלמה דובינסקי אל מאיר דיזגוף מ-22 באוקטובר 1924, 3-76.

מכתב תשובה של מאיר דיזגוף אל שלמה דובינסקי, 3-76.

הארכיון והמוזיאון לתיאטרון ע"ש ישראל גור

מכתב של סעדיה מזא"ה אל נחום צמח ב-10 בשבט תרפ"ג, ללא מספר של תיק.

רשום בספר האורחים, ללא מספר של תיק.

מקורות ארכיוניים

רוסית

הארכיון והמוזיאון לתיאטרון ע"ש ישראל גור

Ustav evreyskogo dramaticheskogo obshchestva "Habima", Moskva 1916,

u002309-1

הארכיון המרכזי של העם היהודי בירושלים

גיליון אישום וחוות דעת של מומחים במשפט בייליס, HMF/157

זיכרונותיו של בוריס גיסן, HMF/530.

מכתב של יחיאל צילנוב לועד "בני ציון", HMF/524.

הארכיון הפרטי של מנחם פלדמן

חוברת שירים מאת יעקב מזא"ה.

יומן כיס של יעקב מזא"ה.

מכתב של זימל חפץ לראש המסגרת החינוכית בעיר מוהילב ב-2 בדצמבר 1877.

מכתב של יעקב מזא"ה לפאני חפץ מ-18 במרץ 1875.

מכתב של יעקב מזא"ה אל אשתו אנה מפטרבורג ב-28 בפברואר 1910.

מכתב של יעקב מזא"ה אל אשתו אנה מפטרבורג ב-18 במרץ 1910.

מכתב של יעקב מזא"ה אל אשתו אנה מפטרבורג ב-1 באפריל 1910.

מכתב של מזא"ה אל אשתו אנה מקייב 1913.

רשימות אישיות של מזא"ה, 1888-1889.

רשימות אישיות של מזא"ה, 1891-1918.

בית הספרים הלאומי

Ustav po vspomoshchestvovaniu evreyam zemledelzham I remeslennikam v Sirii I
Palestini, 47b918

ב. מקורות ראשוניים בדפוס

ספרים

עברית

אגרות חיים נחמן ביאליק, מכוונסות ומסודרות בצירוף הערות פ' לחובר, כרך ראשון, כרך שלישי, תרן-תרס"ה, תל-אביב 1937.

אגרות יהודה לייב גורדון, כרך ראשון, חלק ראשון, נאספו ונערכו על ידי יצחק יעקב וויסברג, ורשה 1894.

גוטליב ש', אוהלי שם, פינסק 1912.

זכר מרדכי, מוקדש לחייו ופועלו של הרב מרדכי נורוק ז"ל, בעריכה א' טרטקובר, י' רפאל, מ' בובה, ירושלים 1967.

זלטופולסקי ה', בתקופת התחייה, אודסה תרע"ז.

ינוביץ י', החברה הפילוסופית העברית, אודסה תרע"ט.

כתבים לתולדות חובת-ציון, חלק ראשון, ערוך בידי א' דרויינוב, אודסה תרע"ט.

לבינון א"ד, יתר שירי אד"ם, שירי קדש, חלק שלישי, וילנה 1869.

למנצח, לדוד, בן יהושע-זליג פרסיץ ביום מלאת לו 13 שנה בשביעי של פסח, שנת "לדוד מזמור לה' הארץ לפ"ק, מוסקבה ללא ציון של שנה.

לנין וו', כתבים נבחרים, עורכים ל' לויטה, מ' דורמן, עין חרוד 1950.

לקט תעודות לתולדות ועד הלשון, תר"ן- תש"ל, ירושלים תש"ל.

מן הוועידה הציונית בלונדון, שיחה עם אברהם פודלישבסקי, ורשה ללא ציון של שנה.

המשפט העברי, רבעון מדעי, חוברת ראשונה, תמוז-אלול, תרע"ח, העורכים ש' איזנשטדט,

פ' דיקשטיין, מוסקבה תרע"ח.

נורדאו מ', כתבים ציוניים, בעריכת פ' לחובר, תרגום ח' גולדברג, תל-אביב ללא ציון של שנה.

פינס נ', תוכנית בית-הספר עממי, הצעת "תרבות", חלק א', הלימודים העבריים, מוסקבה ללא ציון של שנה.

ציטרון ש"ל, לכסיקון ציוני, ורשה תרפ"ד.

ציטרון ש"ל, תולדות חיבת ציון, חלק ראשון, אודסה תרע"ד.

שוב מ"ד, תולדות האחוזות בגליל העליון, ורשה 1892.

שלוש דרשות, דרש עקיבה בן יוסף פרסיץ ביום היותו בר-מצווה, ללא ציון של מקום תרפ"ה.

תוכנית בית-הספר עממי, הצעת "תרבות", חלק ד', לימודי חשבון, אודסה תרע"ט.

תזכיר לופוחין, דו"ח המשטרה החשאית הרוסית על התנועה הציונית (1897-1902), מבוא והערות י' גולדשטיין, תרגם י' הרוסי, ירושלים 1988.

תעודת החברה "המשפט העברי", תוכנית עבודתה בזמן הקרוב, מוסקבה תרע"ח.

אידיש

אלבאם פון בייליסעס פראצעס, וורשא 1913.

כהן ל', די העלדען פון בייליס-פראצעס, כאראקטעריסטיקעס און ביאוגראפיעס, לאדז'.

1913.

אנגלית

Spiegel A. A Life in Storm, Tel-Aviv 1963.

גרמנית

Protokol des I Zionisten Kongress in Bazel vom 29 bis 31 August 1897, Prag 1911.

Stenographisches Protokol der verhandlungen des 2 Zionisten-Kongress gehalten zu Bazel vom 28 bis 31 August 1898, Wien 1898.

Stenographisches Protokol der verhandlungen des XI Zionisten-Kongress in Wien, vom 2 bis 9 September 1913, Berlin und Leipzig 1914.

רוסית

Arkhiv russkoy revolutsii, sostavitel I.Gessen, tom XIII, Berlin 1924.

Delo Beylisa, stenografichesky otchet, tom pervii, Kiev 1913.

Delo Beylisa, stenografichesky otchet, tom vtoroi, Kiev 1913.

Evrei v Moskve, stranitsa iz istorii sovremennoy Rossii, sostavleno po neopublikovannim dokumentam, Berlin 1904.

Evreyskaia starina, sbornik 4, Moskva 1926.

- Evreyskoye naselenie Rossii po dannim perepisi 1897 goda I po noveyshim istochnikam, Petrograd 1917.
- Istoria Sovetskoy Konstitutsii [V dokumentakh], Moskva 1957.
- Kleinman M. Evreyskaia obshchina eyo sushchnost I kharakter, Moskva 1917.
- Kluhevsky V. Kurs russkoy istorii, Peterburg 1921.
- Mar-Bad, Voinskaia povinnost I evrei, Moskva 1912.
- Maze Y. Pamiati Lasaria Poliakova, Stenogramma, Moskva 1914.
- Ocherk deyatelnosti obshchestva vspomoshchestvovaniya evreyam zemledelzham I remeslennikam v Sirii I Palestine za 10 let ot ego sushchestvovaniya, Odessa 1901.
- Pereferkovich N. Religioznie voprosi u sovremennikh evreyev v Rossii, Peterburg 1910.
- Sion, evreysky, palestinsky sbornik, izdanie Bermanna, vipusk 1, S-Peterburg 1892.
- Soveshchanie evreyskikh deyatel'ev v gorode Kovno 19-22 noyabrya 1909 g., Stenografichesky otchet, S-Peterburg 1910.
- Slizberg G. (sostavitel), Sbornik deystvuushchikh zakonov o evreyakh, Peterburg 1909.
- Ustav o voinskoy povinnosti. Vkluchaet Vysochaishii manifest imperatora Aleksandra II I ukaz Pravitelstvuyshe Senatu, Moskva 1874.
- Vitte S. Vospominania, tom 2, Moskva 1960.
- Vitte S. Vospominania, tom 3, Moskva 1960.
- Vserossiiskoye Uchreditelnoye Sobranie, pervii I edinstvenni den ego zaniatii, Odessa 1918.
- Vtoroy kongress sionistov I predshestvuuyshchie emu soveshchaniya, Moskva 1899.
- Zak N. O telesnom vospitanii evreyskikh detey, Moskva 1901.
- Zakoni o evreyakh, chast' pervaya, sostavil Y. Gimpelson, pod redaktsiey L. Bramson, Peterburg 1914.

Zakoni o evreyakh, chast vtoraiia, Peterburg 1915.

פרקי זיכרונות

עברית

- איזנשטדט ש', ציון במשפט, תל-אביב 1967.
- בן-יהודה ח', אליעזר בן-יהודה, חייו ופועלו, ירושלים 1990.
- בר-אילן מ', מוולוז'ין עד ירושלים, כרך ראשון, מהדורה חדשה, העורכים י' ברנשטיין, י' תירוש, תל-אביב תשל"א.
- בראשית הבימה, נחום צמח, מייסד הבימה בחזון ובאש, עורך י' נורמן, ירושלים תשכ"ז.
- בריינין ר', כל כתבי ראובן בן מרדכי בריינין, כרך שלישי, ניו-יורק ת"ש.
- בריינין ר', כתבים נבחרים, מרחביה 1965.
- גלבוש י', לשון עומדת על נפשה, תל-אביב 1977.
- גליקסון מ', כתבי גליקסון, כרך ב', אישים במדע ובספרות, תל-אביב 1941.
- גנסיין מ', דרכי עם תיאטרון "הבימה", תל-אביב תש"ן.
- גרויברט י', ספר זיכרון, לודז' תרפ"ו.
- גרינבוים י', פני הדור, כרך שני, ירושלים תשי"ח.
- דוד מירנבורג, עדויות על חייו, פועלו ודורו של אחד מלוחמי התחייה היברית ברוסיה, ערך ע' הרוסי, תל-אביב תשכ"ז.
- ורדי ד', בדרך הילוחי, ערך והחדיר י' כהן, ללא ציון מקום 1982.
- חנוך נ', "הבימה" בת כ"ה, תל-אביב 1946.
- יהדות לטביה, ספר זיכרון, העורכים ב' אליאב, מ' בובה, אי קרמר, תל-אביב תש"ג.
- יחיאל צ'לנוב, פרקי חייו ופעילותו, זיכרונות, כתבים, נאומים, מכתבים, תל-אביב 1937.
- הכהן מרדכי בן הלל, עולמי, ספר ראשון, ירושלים תרפ"ז.
- הכהן מרדכי בן הלל, עולמי, ספר שני, ירושלים תרפ"ז.
- הכהן מרדכי בן הלל, עולמי, ספר שלישי, ירושלים תרפ"ט.
- הכהן מרדכי בן הלל, עולמי, ספר חמישי, ירושלים תרפ"ט.
- הכהן ר', ספר ליובאוויץ וחייליה, כפר חב"ד ללא ציון של שנה.
- כ"ץ ב', על עיתונים ועל אנשים, תל-אביב 1983.
- לויטה ל', בראשית ובסער, תל-אביב תשל"ח.
- לויין ש', זיכרונות חיי, כרך ג', תל-אביב תרצ"ה.
- מזא"ה י', זיכרונות, כרך ראשון-רביעי, תל-אביב תרצ"ו.

- מיכלין ע', הגחלת, ירושלים 1986.
- נפתולי דור, קובץ א', ערך ב' וסט, תל-אביב תשי"ח.
- ספר אוסישקין, ירושלים תרצ"א.
- ספר אידלסון, העורכים א' גולדשטיין, ש' גופשטיין, י' גרינבוים, תל-אביב 1946.
- ספר היובל של הסתדרות המורים, ירושלים תרפ"ט.
- ספר סוקולוב, ערך ש' רבידוביץ, ירושלים תש"ג.
- עופר ת', איש חזון ופועל, פתח-תקווה 1999.
- פין ש', אנשי שם, סנט-לוויס תרצ"ו.
- צבי ברוק, עלים לזיכרונו, ערך ק"י סילמן, תל-אביב תרפ"ט.
- צנציפר (רפאלי) א', במאבק לגאולה, ספר הציונות הרוסית, תל-אביב תשט"ז.
- צנציפר (רפאלי) א', עשר שנות רדיפות, תל-אביב תר"ץ.
- צנציפר (רפאלי) א', פעמי הגאולה, ספר הציונות הרוסית, תל-אביב תשי"ב.
- קובץ זיכרון למשה עוזיאלי במלאת שנה לפטירתו, תל-אביב 1947.
- קלאוזנר י', דרכי לקראת התחייה והגאולה, אוטוביוגרפיה (1874-1944), תל-אביב תש"ן.
- קרוק י', דוקטור דוד לבוביץ, מדיניות יהודית קונסטרוקטיבית וכל-עולמית, תל-אביב תשכ"ז.
- קרוק י', תחת דגלן של שלוש מהפכות, אישים ותנועות בדורי, כרך שני, ישראל 1970.
- רבינר ז"א, ספר הרב מזא"ה, תל-אביב תשי"ח.
- ריבולוב מ', ספר המסות, ניו-יורק תרפ"ח.
- תאריכים ביוגרפיים ליובל ה-70 של הפרופ' שמואל איזנשטדט, י"א אדר תשט"ו (20 במרץ 1956, תל-אביב 1956).

אידיש

בובה מ', יידן אין לעטלאנד, תל-אביב 1972.

בן-ארי ר', הבימה, שיקאגו 1941.

רוסית

Bonch-Bruyevich V. Znamenie vremeni, Peterburg 1914.

Doroshevich V. Sakhalin, chast 2, Prestupniki, Moskva 1907.

Dubnov S. Kniga zshisni, tom pervii, Riga 1935.

Dubnov S. Kniga zshisni, tom vtoroi, Riga 1935.

Kniga o russkom evreystve, zbornik statey, New-York 1960.

Kochubievsky N. Chto videli glaza moy v detstve, Berlin net goda.

Maklakov V. Iz vospominanii, New-York 1954.

Perezshitoye, zbornik posviashchennii obshchestvennoy I kulturnoy istorii evreev v Rossii, tom 4, Peterburg 1914.

Sliozberg G. Dela minuvshich dney, tom 3, Paris 1934.

עיתונים

עברית

1890 האור

1891

1890 החבצלת

1875 המגיד

1890 המליץ

1917 העם

1918

אידיש

1925 נייער היינט

רוסית

Evreyskaia zhisn 1916

1918

Evreyskaia misl 1918

Knizshki Voskhoda 1905

Nedelnaia khronika Voskhoda 1893

Rassvet 1910

1911

1917

1918

1925

ג' מקורות משנייםספרי מחקר, רקע כלליאנציקלופדיות, מילונים, ספרי עזר**עברית**

- אנציקלופדיה של גלויות, כרך אחד-עשר, יהדות ביסראביה, תל-אביב 1971.
- אנציקלופדיה למדעי החברה.
- האנציקלופדיה העברית.
- אריאל א', לכסיקון היסטורי, נערך בידי יי פרוור, כרך א', תל-אביב 1964.
- אריאל א', לכסיקון היסטורי, נערך בידי יי פרוור, כרך ב', תל-אביב 1964.
- אריאל ש"ז, אנציקלופדיה מאיר נתיב, גבעתיים 1960.
- ביער, ערך יעקב שקולניק, הקרן הקיימת לישראל, פברואר 2001.
- גרינבוים א', רבני ברית-המועצות בין מלחמות העולם 1917-1939, חומר ללקסיקון ביו-ביבליוגרפי, ירושלים תשנ"ד.
- וונדר מ', מאורי גליציה, אנציקלופדיה לחכמי גליציה, כרך רביעי, ירושלים תש"ן.
- כל מקום ועתר, מדרך שלם להכרת הארץ, ירושלים 1985.
- לקסיקון ישראל 1900-2000, לקסיקון רב-תחומי על ארץ ישראל ומדינת ישראל, תל-אביב 1999.
- מדרך ישראל, אנציקלופדיה שימושית לידיעת הארץ, כרך ט', ירושלים 1980.
- מן המסד, ילקוט מושגים ביהדות, ירושלים 1986.
- סלוצקי י', העיתונות היהודית הרוסית במאה העשרים (1900-1918), תל-אביב 1978.
- העיתונות היהודית שהייתה, העורך יי גוטהולץ, תל-אביב 1973.
- קרסל ג', לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך א', מרחביה 1965.
- קרסל ג', לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך ב', מרחביה 1965.
- רגב ע', טיול קטן העיר גדולה, ירושלים 1999.
- שחם ד', לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחן, כרך 3, תל-אביב 1997.
- שחם ד', לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 4, תל-אביב 1997.
- תדהר ד', אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, דמויות ותמונות, כרך ראשון, תל-אביב 1947.

- המשפט העברי, קובץ ראשון, בעריכת מ' אליאש ופי' דיקשטיין, תל-אביב תרפ"ו.
- סמסונוב א', זיכרון-יעקב, פרשת דברי ימיה, תרמ"ב-תש"ב, תל-אביב ללא ציון של שנה.
- ספר העלייה הראשונה, ערך מ' אליאב, עורך משנה חיה הראל, ירושלים תשמ"ב.
- ספר ציונות, תקופת חיבת ציון, חלק ראשון, העורך שי' יובנאלי, תל-אביב תשי"ב.
- פינקוס ב', תחייה ותקומה לאומית והתנועה הציונית בברית-המועצות 1947-1987, קריית שדה-בוקר 1993.
- פלדמן א', יהודי רוסיה בימי מהפכה הראשונה והפוגרומים, ירושלים תשנ"ט.
- פרופסור פלטיאל דייקן (דיקשטיין), מבחר מונוגרפיות, מחקרים ומאמרים, העורך י' אורן, תל-אביב 1975.
- פרנקל י', נבואה ופוליטיקה, תל-אביב 1989.
- קוטיק מ', משפט בייליס, עלילת דם במאה העשרים, תל-אביב 1978.
- קלוזנר י', בדרכי ציון, ירושלים תשל"ח.
- קלוזנר י', להתעורר עם, העלייה הראשונה מרוסיה, ירושלים תשנ"ב.
- קלוזנר י', מקאטוביץ עד באזל, כרך ג', מראשיתו של גל העלייה השנייה עד הקונגרס הציוני הראשון בבאזל, תר"ן-תרנ"ז, ירושלים תשכ"ה.
- קלוזנר י', התנועה הציונית ברוסיה, ירושלים תשכ"ו.
- שוחט ע', מוסד "הרבנות מטעם" ברוסיה, חיפה תשל"ו.
- שטיין שי', מחניים, מושבה קצרת ימים, ירושלים תשל"ח.
- שרפשטיין צ', תולדות החינוך בישראל בדורות האחרונים, כרך שלישי, ניו-יורק תש"ט.
- תולדות עם ישראל, בעריכת ח"ה בן-ששון, תל-אביב 1969.

אנגלית

- Aronson M. Troubled Waters, The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia, Pittsburgh 1990.
- Cone F. Adelina Patti, Queen of Hearts, Aldershot 1994
- Dawidovich L. The Golden Tradition, Jewish Life and Through in Eastern Europe, New York 1967.
- Klier J. Imperial Russia's Jewish Question, 1855-1881, New-York 1960
- Pogroms, Anti-Jewish Violence in Modern Russian History, J. Klier, S. Lombrosa, editors, New-York 1992.

צרפתית

- Schwarzfuchs S. Les Juifs de France, Paris 1975

רוסית

- Dubnov S. Evrei v tsarstvovanie Nikolaia Vtorogo, Pertograd 1922
- Dubnov S. Noveyshaia istoria evreyskogo naroda, tom 3, Riga 1938
- Kovcheg, almanakh evreyskoy kulturi, vipusk 2, Moskva 1991.
- Miller Y. Sport v istorii evreyev I evrei v istorii sporta, Rostov na Donu 2000.
- Tager A. Tsarskaia Rossia I delo Bcylisa, Moskva 1933.

מאמרים**עברית**

- א', לדמותו של הרב מזא"ה במוסקבה, העבר, י"ד (תשכ"ז), עמ' 247-249.
- אגרתו של זאב טיומקין אל יהושע אייזנשטדט-ברזילי, העבר, י"ב, (תשכ"ב), עמ' 39-40.
- אלטשולר מ', הפוליטיקה של המחנה הדתי והחרדי ברוסיה בשנת 1917, שבות, 5 (1992), עמ' 195-234.
- ברסלע מ', הלווייתו של הרב מזא"ה, העברי, י"ח (תשל"א), עמ' 66-68.
- דובינסקי א', הרב מזא"ה, (שרטוטים וזיכרונות), ספר השנה של ארץ ישראל, שנה שנייה (תרפ"ד-תרפ"ה), תל-אביב תרפ"ו, עמ' 406-408.
- וורמל ש', גירוש מוסקבה (רשמים וזיכרונות), העבר, י"ח (תשל"א), עמ' 5-24.
- זלטקין מ', חיבת ציון בעיר רוסטוב על הנהר דון, העבר, ט" (תשכ"ב), עמ' 140-145.
- ירושלמי ש"ד, ועדות וועידות הרבנים ברוסיה, העבר, ג' (תשט"ו), עמ' 86-94.
- סלוצקי י', יהדות רוסיה בשנת מהפכה 1917, העבר, ט"ו (תשכ"ח), עמ' 32-55.

רוסית

- Katsenelson A. Iz martirologa Moskovskoy obshchiny (Moskovskaia sinagoga v 1891-1906 gg). Evreyskaia starina, tom 1, S-Peterburg 1909, str.175-188..

ספרות**עברית**

- אח, פגישה שכזאת, קובץ שירים, ללא ציון שנה ומקום.
- ביאליק ח', בעיר ההריגה, כל כתבי ביאליק, תל-אביב תשל"א.
- גורדון י"ל, כתבי יהודה לייב גורדון, תל-אביב תשכ"ד
- ספר האגדה, מבחר אגדות שבתלמוד ובמדרשים, סדורות על פי העניינים ומפורשים על ידי ח' ביאליק וחי' רבניצקי, מהדורה שנייה, מתוקנת ומושלמת, תל-אביב תשי"ו.

נספח א

מילון אישים*

אהרונסון שלמה הכהן (1863-1935). נולד בעיירה קרוצ'י (פלך מוהילב), למשפחה בעלת מסורת רבנית מדורי דורות וחסידים חב"ד. למד בחדר בבית אביו, ולאחר מכן בישיבה בלאדי. מאז שימש כרב בגלוחוב, ניז'ין, ובקייב. ב-1913 עזר במהלך משפט בייליס לסניגורים בכלל ולרב מזא"ה בפרט. אחרי התגבשות המשטר הקומוניסטי, ב-1921, נסע ר' אהרונסון לברלין וב-1923 עלה ארצה. באותה שנה נבחר לרבה של תל-אביב. שם יסד חברה לעזרה ליהודי רוסיה. אחד מרחובות תל-אביב קרויה על שמו.

תדהר ד', אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו דמויות ותמונות, העורך ד' תדהר, כרך ראשון, תל-אביב 1947, עמ' 164-165.

אוסטרוגורסקי מ' (!). ציר בדומה הראשונה. כתב מחקר על דמוקרטיה והתארגנות של מפלגות פוליטיות. מחקרו תורגם לאנגלית וצרפתית.

Kniga o russkom evreystve, Ney-York 1960, str. 74,76.

אוישיסקין מנחם (1863-1941). מחובבי ציון ומן ציונים הראשונים. יחד עם מזא"ה וצ'לנוב הקים "בני ציון". השתתף בקונגרסים ציוניים הראשונים. היה בין ראשי המתנגדים לתוכנית "אוגנדה" של הרצל. המשיך להיות פעיל בתנועה הציונית ברוסיה. עלה לארץ ב-1919. עמד בראש "קרן הקיימת", והשקיע את רוב זמנו ברכישת קרקעות לצורכי המפעל הציוני, וקנה לו מעמד של אחד מן המנהיגים המרכזיים של הישוב היהודי בארץ ישראל המנדטורית.

האנציקלופדיה העברית, כרך 2, ירושלים תשי"א, עמ' 307.

אורנשטיין, ר' יעקב בן מרדכי זאב (1775-1839). רב מפורסם בדורו. שימש כרב בז'ולקוה ובבלבוב שבגליציה. בשנות כהונתו הראשונות בלבוב התייחס בסובלנות לראשי המשכילים (יצחק ארטור, שמשון בלוד, מאיר לטריס ואחרים). אחר כך שינה את טעמו והתחיל לרדוף אותם.

* סימני השאלה בנספח מציינים העדר מידע על שנות הולדתו ופטירתו של האיש.

ובהשפעתו והכריז עליהם חרם. ספרו "עמק המלך" השתמש מזא"ה להכנות לנאומו במשפט
בייליס ב-1913

האנציקלופדיה העברית, כרך 2, ירושלים תשי"א, עמ' 30

אזף יונה (1869-1918). יהודי. למד תחילה ברוסיה, אחר כך בגרמניה, והוכתר בתואר מהנדס-
חשמלאי. מזא"ה השפיע על אזף למול את בנו ושימש תפקיד של סנדק בטקס שנערך בביתו של
אזף. ב-1899 הצטרף למפלגה הסוציאל-רבולוציונרית, כנראה, לפי ההוראות של משטרה
הצארית, שבשירותה התחיל לעבוד עוד בהיותו סטודנט ב-1893 יחד עם ג' גרשוני פעל לאיחודם
של ארגוני המפלגה הנפרדים (צפוני, דרומי, חו"ל) למפלגה אחת. לאחר שנאסר גרשוני, עמד אזף
בראש "הארגון הלוחם" של מפלגתו. גילה כפילות ודו- פרצופיות כלפי חבריו בארגון: מצד אחד
סייע באורח פעיל לבצע כמה מעשי טרור מפורסמים, כדי לזכות באמונם של המהפכנים, אך מצד
שני הסגיר לידי המשטרה ושלח לעץ התליה רבים מחבריו למעשי- הטרור. השמועות רבות על
כפילותו הביאו להעמדתו לפני בית-המשפט החברים ב-1908. במשפט, שהסתמך על מסמכים
מנהל הבולשת במשטרה הרוסית, נידון אזף למוות, אולם ברח לגרמניה והסתתר שם עד יום
מותו.

האנציקלופדיה העברית, כרך 2, ירושלים תשי"א, עמ' 381.

קרוק י', תחת דגלן של שלוש מהפיכות, אישים ותנועות בדורי, זיכרונות, כרך שני, תל- אביב 1970,

עמ' 12.

אחד העם (1856-1927). שמו הספרותי של אשר גינצבורג. הוגה דעות, מן הבולטים בתקופת
חיבת- ציון וראשית הציונות. יליד אוקראינה, קיבל חינוך מסורתי, אבל הירבה לקרוא בספרות
המשכילית. ב-1886 עבר לאודסה ושם התקרב לתנועת "חיבת ציון". יחד עם מנחם אוסישקין
ויעקב מזא"ה ביקר בארץ לראשונה ב- 1891 וכתב דברי ביקורת החריפים על הנעשה בה. במשך
שנים אחדות שהה בלונדון והתפרנס מעבודת פקידות בבית מסחר לתה ויסוצקי. ב-1922 עלה
לארץ והשתקע בתל-אביב.

ד' שחם, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 28.

אידלסון אברהם (1865-1921). סופר ועסקן ציוני, אחד מחברי "בני ציון", חברו של מזא"ה. קיבל בילדותו חינוך תורני. למד משפטים והיסטוריה באוניברסיטת מוסקבה. התנגד להתעמלות מצורכי היהודים בתפוצות וטבע מאבק לשיפור מצבם.

שחם ד', לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 30.

אייזנשטדט משה אליעזר (1869-1943). למד בישיבת וולוז'ין ובבית-הספר הגבוה למדעי היהדות בברלין. בין השנים 1890-1910 שימש כרב מטעם ברוסטוב. בין השנים 1911-1923 שימש כרב מטעם בפטרבורג- פטרוגרד. יחד עם מזא"ה השתתף בוועידה הרבנית בפטרבורג ב-1910.

גרינבוים א', רבני ברית-המועצות בין מלחמות העולם 1917-1939, חומר ללקסיקון ביו-ביבליוגרפי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 9.

אייזנשטדט שמואל (1886-1970). יליד רוסיה הלבנה. ב-1915 עבר למוסקבה, פעל בתחום המשפט העברי והלשון העברית. יחד עם מזא"ה השתתף בהקמת החברה "המשפט העברי" במוסקבה. ב-1925 עלה לארץ עם משפחתו והיה חבר הוועד המרכזי של חברת "המשפט העברי".

עופר ת', איש חזון ופועל, פתח- תקווה 1999, עמ' 132-134.

אלכסנדר השני, הצאר הרוסי. כיהן כצאר רוסי בין השנים 1859-1881.

Vitte S. Vospominania, tom 3, Moskva 1960, str.654.

אלכסנדר השלישי, הצאר הרוסי. כיהן כצאר רוסי בין השנים 1881-1894.

Vitte S. Vospominania, tom 3, Moskva 1960, str. 654.

אלתרמן יצחק (1881-1939). עסקן בתחום החינוך. קיבל חינוך תורני וכללי הכיר בצורך החיוני של גני ילדים עבריים וייסד בורשה ב-1910 עם חברו יחיאל הלפרין קורסים פדגוגיים (פראבליים) לגננות. בימי מלחמת העולם הראשונה העביר את הקורסים למוסקבה. ופעל רבות כחבר מרכז הסתדרות "תרבות". באותם ימים הקים יחד עם מזא"ה במוסקבה גן הילדים העברי הראשון. עלה לארץ ב-1925. שימש מפקח גני ילדים במשרד החינוך, אחר כל עבד בראש מחלקת החינוך בעיריית תל-אביב. בנו-המשורר נתן אלתרמן.

רפאלי (צנציפר) אריה, במאבק לגאולה, תל-אביב תשט"ו, עמ' 71.
 שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 54.

אנ-סקי (1863-1920). שם-עט של הסופר שמואל רפפורט. חבר ה"בונד". מחבר המנון ה"בונד".
 בעזרת משפחת הברון גינצבורג ארגן אנ-סקי בשנות 1912-1914 "משלחת מדעית לאיסוף מוצגי
 הפולקלור היהודי". בראש המשלחת הזאת עבר אנ-סקי ב66 ישובים יהודים בוהלין ופודוליה,
 אסף מאות מוצגים ורשם סיפורים, מעשיות-עם, שירים, ניגונים. ידוע בעיקר בשל מחזה
 "הדיבוק", שנכתב לדורותיו באידיש ותורגם לעברית בידי ביאליק. "הדיבוק" היה אחת הלהיטים
 הגדולים של תיאטרון "הבימה".

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 65.

בגרוב דמיטרי (?). סוכן של בולשת הצארית בקייב, חבר של מפלגת הס"ר. רצח את פטר
 סטולפיין, שר הפנים של רוסיה הצארית.

Sovetski Enzyklopedichesky Slovar, glavni redaktor A.Prokhorov, Moskva 1987, str.1278.

Vitte S., Vospominania, tom 2, Moskva 1960, str.42

Tom 3, str.330, 556-557. 604.

בולדירב פי (?). יושב ראש של בית משפט המחוזי בקייב. התקבל לתפקידו על ידי שר המשפטים
 שציגלוביטוב לקראת משפט בייליס, במקום יושב ראש הקודם, גרבר (Grabar), שסירב לשמש
 כיושב ראש במשפט בייליס.

G.Sliozberg, Dela minuvshikh dnei, tom 3, Paris 1934, str. 45

בוליגין (?). הגוברנטור של מוסקבה בתחילת דרכו של מזא"ה כרב מטעם של מוסקבה. ב-1905
 התמנה למושל עליון מוסקבה (גנרל-גוברנטור) אחרי הנסיך סרגיי אלכסנדרוביץ. בתקופתו של
 גנרל טרפוב [Trepov] כיהן כשר הפנים. היה אדם משכיל והגון, אולם ניסה למנוע מאבקים
 פוליטיים.

Vitte S. Vospominania, tom 2, Moskva 1960, str.336, tom 3, str.172, 346-347.

בונצ'י-ברוייביץ ולאדימיר (1873-1955). פעיל במפלגת הבולשביקית, היסטוריון. התעסק בחקר של התנועה הרוסית המהפכנית, חייו ופעילותו של לנין. כתב ספר על משפט בייליס, ציין תרומתו של מזא"ה לזיכוי של בייליס.

Sovetsky Enzyklopedichesky Slovar, glavniy redaktor A.Prokhorov, Moskva 1987, str.158.

האנציקלופדיה העברית, כרך 8, ירושלים תשט"ז, עמ' 145-147.

ביאליק חיים נחמן (1873-1934). משורר, יליד אוקראינה. קיבל חינוך מסורתי. ב-1891 נסע לאודסה והתקרב לחוג ציוני ספרותי שהתרכז סביב אחד העם. בעידודם של אחד העם פרסם באותה שנה את שירו הראשון "אל הציפור".

שחם ד', לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 121.

בייליס מנחם-מנדל (1874-1934). קורבנה של עלילת-דם ב-1911. כשנמצאה גופת הנער אנדריי יושצ'ינסקי ליד קייב, האשימה אותו המשטרה ברצח הנער למטרות פולחניות. במשך שנתיים ישב מנדל בייליס בכלא. משפטו נמשך כחודש, בסתיו 1913, ובסופו זוכה על ידי חבר-מושבעים. אחרי שחרורו עלה לארץ-ישראל ולאחר מכן ירד לארצות-הברית. מתי

האנציקלופדיה העברית, כרך 26, ירושלים תשל"ד, עמ' 860. ("עלילת-דם")

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 123.

בילבאסוב וסילי (1838-?) סיים ב-1861 את הפקולטה לפילולוגיה והיסטוריה באוניברסיטת פטרבורג. ב-1863 סיים עבודת דוקטורט באוניברסיטת פטרבורג בנושא "מסע הצלב של פרידריך השני". לימד באוניברסיטאות פטרבורג וקייב. ב-1871 נטש את ההוראה והתעסק בכתיבה. פעל בעיתון "Голос" ("הקול"). ספרו החשוב עוסק במחברי הא'-ב' הסלבי, קיריל ומפודי. כן חיבר את "תולדות הצארינה ייקטרינה השנייה" (1889). ספר זה היה אסור ברוסיה, אולם מזא"ה קיבל אותו לקריאה מסגן של גוברנטור, לב בריאטינסקי.

Enziklopedichesky slovar, tom 3a(iiiia), izdateli F.Brokgauz., I.Effron, Peterburg 1903, str.859-860.

בלובשטיין סופיה(?). ("Сонька золотая ручка"). עבריינית ופרוצה מפורסמת ברוסיה בדורה. לאחר משפטה היא העניקה פרוכת יקרה לבית-הכנסת מז'בוי במוסקבה. כשנודע למזא"ה על המתנה של פושעת ופרוצה, הוא קרע את הפרוכת בזמן דרשתו לפני הקהל הנרעש. אחרי משפטה נשלחה לאי סאכאלין [Sakhalin], ולאחר ששחררה, התיישבה באי. בלובשטיין הייתה אחת הנשים האחרונות, שקיבלו עונש גופני בפומבי.

Doroshevich V. Sakhalin, chast 2 Prestupniki, Moskva 1907, str.3-11.

בלפור ארטור גיימס (1848-1930). מדינאי בריטי. ב-1916 שימש כשר החוץ בממשלת הקואליציה שהקים לויז' ג'ורג'. בתפקידו זה פרסם "הצהרת בלפור", שבה קבע כי ממשלת הוד מלכותו תראה בעין יפה הקמת "בית לאומי" לעם היהודי בארץ ישראל, בתנאי שלא ייפגעו זכויות תושבי הארץ וזכויותיהם של יהודים בארצות אחרות. ביקר בארץ ישראל ב-1925 כדי להשתתף בטקס חנוכת האוניברסיטה העברית ונשא בו את נאום הפתיחה.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 133.

בן-יהודה אליעזר (1858-1922). מילונאי ומורה עברי. הראשון שבביתו דיברו עברית בלבד כשפת היום-יום. למד בישיבה, ב-1973 נכנס ללמוד בגימנסיה ריאלית איפו והצטרף לתנועה סוציאליסטית. ב-1878 נסע לפריס ללמוד באוניברסיטה, התקרב לרעיון הלאומי. ב-1881 נישא, עלה לארץ ישראל וקיבל עבודה בעיתון "החבצלת" בירושלים. משנת 1885 התחיל להוציא עיתון משלו "הצבי", ששינה כמה פעמים את שמו ואת תכיפות הופעתו, והופיע גם יום-יום. במשך שלושים שנה, משנת 1890 כיהן כיושב ראש ועד הלשון. מזא"ה עזר לאליעזר בן-יהודה להפיץ את מילונו ועיתונו בין יהודי מוסקבה.

שחם ד', מילון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 3, עמ' 137.

בר-אילן (ברלין) מאיר (1880-1949). עסקן ציוני, ממנהיגי "מזרחי". בנו של ר' נפתלי צבי ברלין. למד בישיבת וולוז'ין עד סגירתה. הצטרך לתנועת "מזרחי" ובמהרה נעשה אחד מפעליה הבכירים. ב-1925 עלה ארצה. ניהל את העניינים העולמיים של "מזרחי".

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 147.

בר-סלע משה (?). (ברסלבסקי). למד באוניברסיטת מוסקבה. השתתף בלוחיתו של הרב מזא"ה. ב-1925 נאסר ונשלח לקזחסטאן, לקזיל-אורדה. (לחפש אצל קרסל).

מיכלין ע', הגחלת, תל-אביב 1986, עמ' 14, 26, 27, 43, 47.

רפאלי (צנציפר) אריה, במאבק לגאולה, תל-אביב 1956, עמ' 203.

ברבש שמואל (?). עסקן ציוני, אחד מחשובי הבנקאים באודסה, חבר ה"וועד האודסאי",

שימש כגזבר.

ציטרון ש"ל, לקסיקון הציוני, ורשה תרפ"ד, עמ' 53.

רפאלי (צנציפר) אריה, פעמי הגאולה, תל-אביב תשי"ב, עמ' 66, 68.

ברוצקוס יהודה (יוליוס) (1870-1951). רופא ועסקן ציוני. אחיו של דב ברוצקוס. למד רפואה באוניברסיטת מוסקבה. לאחר לימודיו עבד כרופא בפטרבורג והיה פעיל בארגונים יהודיים שונים. השתתף בעריכת כתבי-עת ציוניים ברוסיה. ב-1909 נבחר לאסיפה המכוננת הכל-רוסית מטעם רשימה יהודית. אחרי מהפכה עבר לליטא וב-1921 עבד כשר לענייני יהודים בממשלה העצמאית. לאחר מכן עבר לברלין והיה ממייסדי המפלגה הרוויזיוניסטית בה. אחרי עליית הנאצים היגר לצרפת. בשנות ה-40 נאסר בידי ממשלת וישי, הצליח להשתחרר ויצא לאמריקה הדרומית. עלה בסוף ימיו לארץ, פרסם כמה מחקרים בהיסטוריה רוסית ויהודית ברוסית, בגרמנית ובאידיש.

שחם ד', מילון אנציקלופדי חדש, עורך 3, תל-אביב 1997, עמ' 161.

ברוק צבי (1869-1922). יליד צ'רניגוב. בן למשפחה אמידה מסורתית. למד בגימנסיה העירונית, לאחר מכן למד רפואה באוניברסיטת קייב. התקרב לתנועה הציונית, השתתף בוועדה הציונית בביאליסטוק, שנערכה מייד אחרי הקונגרס הציוני הראשון בבאזל. נבחר כציר לקונגרס הציוני השלישי. ב-1901 נבחר כרב בעיר ויטבסק. ב-1906 רץ לדומה הראשונה. ב-1920 עלה ארצה. ב-1922 נפטר ממחלה קשה בברלין.

צבי ברוק, עלים לזיכרונו, ערוכים בידי ק"י סילמן, תל-אביב תרפ"ט, עמ' 5-6.

בריינין ראובן (1862-1939). סופר עברי, יליד רוסיה. קיבל חינוך מסורתי. החל להתפרסם בעיתון "המליץ". כתב מונוגרפיות מקיפות על ספרות ההשכלה. יושב ראש הראשון של אגודת "חובבי שפת עבר" במוסקבה. אחד מחברי "בני ציון". ב-1911 עבר לניו-יורק. ב-1926 הוזמן בריינין בידי הסובייטים לבקר בברית-המועצות. כשחזר לארצות הברית, פרסם מאמרים המשבחים את החיים "החופשיים" של יהודי רוסיה. הדברים הרגוזו סופרים בישראל ובמיוחד את חיים ביאליק. ביאליק הגדיר פרסומי בריינין "מעשה נבלה ותועבה שאין דוגמתו... ולכן, יש להפילו לבלי הוסיף עוד קום". ב-1929 התנהל בברלין משפט בין בריינין וביאליק בבית-הדין של ההסתדרות הציונית בראשותו של ד"ר גרונימן, שנגמר בטובתו של ביאליק.

קרסל ג', לקסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך א', מרחביה 1963, עמ' 352.

ברלין חיים. (?!). בנו של ר' נפתלי צבי ברלין, (הנצי"ב). שימש כרב (מטעם) במוסקבה וביליסווטגרד, קוברין. בסוף חייו עלה לארץ והתיישב בירושלים.

גוטליב, ש', ספר אוהלי שם, פינסק תרע"פ, עמ' י"פ-י"ד.

מיכלין ע', הגחלת, ירושלים 1986, עמ' 15.

ברלין חיים. (?!). בנו של ר' מאיר ברלין, רבה של העיר מוהילב ובן דוד של ר' נפתלי צבי ברלין (הנצי"ב). מרדכי בן הלל הכהן כתב בזיכרונותיו, שחיים ברלין גם היה בזמנו רבה של העיר מוהילב. היה קרוב להשכלה.

מרדכי בן הלל הכהן, עולמי, כרך ראשון, ירושלים תרפ"ז, עמ' 13, שם, כרך שני, עמ' 181.

ברמסון לאון (1869-?). עסקן ציבורי ופוליטי, יליד קובנה. למד משפטים באוניברסיטת מוסקבה. לאחר סיום לימודי ב-1890 עבר לפטרבורג. פעל רבות בארגון "להפצת השכלה בין היהודים". בשנים 1892-1890 השתתף בחיבור ביבליוגרפי מקיף שנקרא "ספרים על יהודים בשפה הרוסית". ב-1899 נכנס למערכת כתב-עת "Voschod" ב-1906 רץ לדומה הראשונה. השתתף בפעילות "אורט".

Evreyskaia enzyklopedia, tom 4, Peterburg net goda, str. 890-891.

Kníga o russkom evreystve, New-York 1960, str. 474, 483, 565.

ברכמן יעקב (1825-1870). יהודי מומר. נתייחס בילדותו וברח מעיירת-מולדתו מאימת "חוטפי הקהל" (ע"ע קנטוניסטים). חייו העגומים נטעו בלבו שנאה לקהילה היהודית ולסדריה. בהיותו בן 34 קיבל את הדת הפרווסלאווית. ב-1869 פרסם ברכמן את "ספר הקהל", שהוא תרגום רוסי של פנקס קהילת מינסק כלולות 285 החלטות הקהל. הספר יצא במהדורה שניה, מורחבת ומתוקנת, בשני כרכים. ב-1888 נתפרסמה מהדורה שלישית של "ספר הקהל". כן ניתרגם לצרפתית, פולנית וגרמנית. למעשה, הספר הינו תרגום הפנקס ותעודות אחרות, ולכן שימש לכמה חוקרים כמקור היסטורי להכרת החיים הפנימיים בקהילות יהודי רוסיה במאה הי"ט ואת היחסים שבין הקהילה לשלטונות.

האנציקלופדיה העברית, כ' 29, ירושלים תשכ"ה, עמ' 910.

גולדברג בוריס (1866-1922). מהנדס כימאי ועסקן ציוני, יליד רוסיה. אחיו של יצחק-לייב. פרסם מאמרים וחוברות על מצב יהודי רוסיה והעלה הצעות להקמת בנק חקלאי ליישוב ארץ ישראל. עלה ב-1920 והיה בין מקימי מפעל "סיליקאט" ללבנים בתל-אביב.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 192.

גולדברג יצחק לייב (1860-1935). עסקן ציוני וסוחר, יליד רוסיה. אחיו של בוריס גולדברג. כיהן כציר בקונגרסים הציוניים הראשונים. הילווה כספים רבים להסתדרות הציונית, ועם ייסוד קרן קיימת לישראל העמיד לרשותה את חלקת הקרקע הראשונה שלה- שטח בן 200 דונם ליד חדרה שהיה בבעלותו. ב-1919 עלה ארצה היה בין מייסדי "הארץ". הקים קרן לתמיכה במפעלי תרבות.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 193.

גולדברג סעדיה (1884-1948). עסקן ציוני, יושב ראש הסתדרות "תרבות". קיבל חינוך תורני בעיר מולדתו מוהילב, ובישיבות לאדי וליובביץ. לאחר מכן סיים כ"אקסטרן" את בית-הספר הריאלי בעיר וורוניז' שברוסיה. ב-1905 נכנס לבית-הספר הטכני הגבוה במוסקבה. בשנת 1914 קיבל תואר "מהנדס". הוא היה חבר בועד של הקהילה המוסקבאית ובמרכז ציוני רוסיה. אחרי מהפכת אוקטובר שימש כיושב ראש הסתדרות "תרבות". בשנת 1919 השתתף עם הרב מזא"ה ודוד מירנבורג בויכוח פומבי עם אנשי היבסקציה על מהותה של השפה העברית, בנוכחות קומיסר ההשכלה א' לונצ'ארסקי. בשל פעולתו הבלתי-לגלית נאסר בשנים 1920, 1922, 1924. ב-1925 עלה ארצה עם משפחתו והשתקע בחיפה. כיהן כחבר ועד הלשון. לימד בטכניון בחיפה. לציון מיוחד ראויה עבודתו בטיפוח הלשון הצבאית העברית.

נפתולי דור, לקורות היהודים והתנועה הציונית ברוסיה הסובייטית, קובץ ב', בעריכת בנימין וסט, תל-אביב תשט"ז, עמ' 182.

רפאלי (צנציפר) אריה, במאבק לגאולה, תל-אביב 1956, עמ' 71.

גולק אשר (1881-1940). קיבל חינוך תורני. בגיל 22 הוסמך לרבנות. למד באוניברסיטת דרפט [Derpt], עכשיו טארטו [Tartu] שבלטביה. בין השנים 1924-1925 התגורר בריגה, עבד בתחום המשפטים ולימד בקורסים. ב-1925 עלה ארצה. שם התחיל לעבוד כמרצה באוניברסיטה העברית בירושלים. ב-1936 קיבל תואר של פרופסור למשפט העברי.

בובה מנדל, יידן אין לעטלאנד, תל-אביב 1972, עמ' 328.

גוף רפאל שלמה (?). בעל עסקים, חתנו ושותפו של קלונימוס זאב ויסוצקי. היה יהודי עשיר ונדבן. במלחמת העולם השנייה הקים ועד מיוחד לעזרת הפליטים ובעצמו תרם כסף לצורכי הפליטים. סייע להקמתם והחזיקתם של מוסדות דת במוסקבה: בתי-כנסת, מקוואות וחדרים. אחרי מהפכת אוקטובר ברוסיה מיהר לעזוב גוף במהירות את מוסקבה, כמו יהודים עשירים רבים, ונסע לישיבת פוניבז' [Ponevez], שהוקמה בעזרתו. נפטר בעיר יאלטה [Yalta] שבקרים.

בישראל נבנה, על פי רצונו, בית- מדרש למורים "מזרחי" בירושלים.

ברלין מאיר, מוולוז'ין עד ירושלים, כרך ראשון, תל- אביב תרצ"ט, עמ' ש"ב.

פיין שמואל פנחס לוי, אנשי שם, סנט-לוויס תרצ"ו, עמ' 59-62.

גורדון יהודה לייב (1830-1892). יל"ג. משורר עברי, נושא דברי ההשכלה. נולד למשפחה אמידה. הוריו היו בעלי מלון בוילנה. תחילה למד בחדר. בגיל 14 התחיל ללמוד רוסית. התקרב לתנועת "ההשכלה", למד גם אנגלית וגרמנית וקרא ספרי שירה. מ-1853 שימש כמורה בבתי- ספר ממשלתיים לילדי היהודים. בשנות החמישים התחיל לכתוב שירים. ספרו הראשון נקרא "אהבת דוד ומיכל". נאבק בתופעות שונות בחיי יהודים. ב-1872 עבר לפטרבורג, כיהן כמזכיר הקהילה ושימש גם כמזכיר "חברת מפיצי השכלה" בין יהודי רוסיה. בתקופה זאת חיבר גם שירים סאטיריים כנגד חומרות הרבנים. הואשם במהפכנות והוגלה עם משפחתו מחוץ לפטרבורג. בשנותיו האחרונות עבד בעיתונים, סבל מדיכאון ולא הצטרף ל"חיבת- ציון".

האנציקלופדיה העברית, כרך 10, ירושלים תשט"ו, עמ' 485-489.

גיסן בוריס (?). אחד מחברי "בני ציון". בזמן לימודיו באוניברסיטת מוסקבה הצטרף לתנועה "חובבי ציון" בתום לימודיו פעל במוהילב שברוסיה לבנה כעורך-דין. שם המשיך בפעילותו הציונית. היה חבר בה"וועד האודסאי". השתתף בוועידות הציוניות הכל-רוסיות.

ציטרון, ש"ל, לקסיקון ציוני, ורשה תרפ"ד, עמ' 139-140.

גליקסון משה (1878-1939). עסקן ציוני, עיתונאי. פרסם מאמרים בענייני הציונות בשבועון "העולם" ובירחון "השלח". בין השנים 1911-1914 פעל כמזכיר ה"וועד האודסאי". ב-1916 הגיע למוסקבה ושם נעשה עורך העיתון "העם". פעל ברשת "תרבות". בסוף שנת 1918 יצא לאודסה ומשם עלה ארצה והמשיך פעילותו הפובליציסטית. בארץ עבד בעיתון "חדשות הארץ", שהפך אחר כך ב"הארץ". ב-1922 התמנה לעורך הראשי של העיתון היומי "הארץ".

ציטרון ש"ל, לקסיקון ציוני, ורשה תרפ"ד, עמ' 143-144.
קרסל ג', לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך א', מרחביה 1965, עמ' 486-487.

גץ מאיר פייבל (1853-1932). פובליציסט, עסקן ציבורי, יליד ליטא. בילדותו קיבל חינוך תורני. למד באוניברסיטאות דרפט ופטרבורג. עשה רבות להקלת רוב גזירות כלפי היהודים ובייחוד בתחום החינוך. גם כן עורר את סופרי רוסיה נגד למחות נגד ההתעללות ליהודים. לפני מלחמת העולם הראשונה פעל כמרצה לענייני היהודים ליד משרד החינוך ברוסיה, לאחר מכן שימש כ"יהודי מלומד" בגליל וילנה. לאחר המלחמה ניהל גימנסיה יהודית בריגה.
קרסל ג', לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך ראשון, מרחביה 1965, עמ' 499.

גראנובסקי יעקב (?:). חבר מרכז "מכבי" הכל-רוסי.

רפאלי (צנציפר אריה, במאבק לגאולה, תל-אביב 1956, עמ' 97.

גרוזנברג אוסקר (1866-1940). עורך-דין ועסקן ציבורי ברוסיה. בתום לימודיו בקייב עבר לפטרבורג (1899) ושימש עוזר לעורך-דין. ב-1905 אושר כעורך-דין מושבע. לפני מהפכת אוקטובר ב-1917 הופיע במשפטיהם של הסופרים מקסים גורקי, ולאדימיר קורולנקו ושל מדינאים פאול מיליוקוב ולייב טרוצקי. במשפט בייליס בקייב, ב-1913, התגלתה גדולתו. כוחו היה במזיגת ידע משפטי רחב עם כשרון רטורי מופלג.

האנציקלופדיה העברית, כרך 11, ירושלים תשי"ז, עמ' 244-245.

גרויבארט יהודה לייב (1862-1937). יליד פולין. כיהן כרב במוסקבה, ביאנוב, מאקוב, פלך לומזיה, סטאשוב, פלך ראדום. בשנות מלחמת העולם הראשונה גלה למוסקבה וניהל שם תלמודי תורה לפליטים. ב-1917 ארגן את תנועת "מסורת וחירות", אולם ב-1918, כשהממשל החדש דרש להפוך את בתי-ספר לאידיש, חזר לפולין. ב-1920 קיבל משרת רב בטורונטו שבקנדה וניסה לארגן קהילה במתכונת מזרח-אירופה. היה פעיל בתנועת "מזרחי".

גוטליב שמואל, אוהלי שם, פינסק 1912, עמ' 135-136.

קרסל, ג', לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך א', מרחביה 1965, עמ' 501.

גרינברג אברהם (1841-1906). עסקן ציוני, בעל נכסים בבסראביה. בשנות השמונים של המאה הי"ט היה חבר ב"וועד האודסאי". ב-1884 (תרמ"ד) השתתף ברכישת אדמות הכפר גוש חלב. ב-1892 נבחר לשמש כנשיא בה"וועד האודסאי וכיהן בתפקיד זה עד מותו.

אנציקלופדיה לציונות, בעריכת משה קליינמן בהשתתפות חבר סופרים, כרך ראשון, תל-אביב תשי"ז, עמ' 326-327.

ציטרון ש"ל, לקסיקון ציוני, ורשה תרפ"ד, עמ' 148-149.

גרינברג חיים (1889-1953). יליד בסראביה. סופר ופעיל בתנועה הציונית-סוציאליסטית בארצות הברית. אוטודידקט שנחשב לנואם מזהיר. בראשית ימי מהפכה הרוסית פעל בתחומי התרבות העברית, שעדיין היו מותרים. ב-1921 ברח לברלין ועבד בעריכת השבועון הציוני "העולם" ולאחר ממנהיגי "הפועל הצעיר". ב-1924 עבר לארצות הברית.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 220.

דובינסקי אברהם (?): חבר הוועד הציבורי הכללי לנפגעי מלחמה בקישינב.

אנציקלופדיה של גלויות, כרך אחד-עשר, יהדות ביסראביה, תל-אביב 1971, עמ' 616.

דובינסקי שלמה (?): אחד מפעילי הציונים בקישינב. היה חבר הוועד למען נפגעי פרעות. יחד עם ליאו כהן הציע להעביר את ילדים היתומים היהודים מקישינב לארץ ישראל.

אנציקלופדיה של גלויות, כרך אחד-עשר, יהדות ביסאראביה, תל-אביב 1971,

עמ' 616,570,566,225.

דובנוב שמעון (1860-1941). היסטוריון ואיש ציבור. במחקריו ההיסטוריים הבליט את היסוד החברתי-כלכלי. כאיש ציבור ראה את פתרון בעיית היהודים באוטונומיה בארצות מושבם. נולד ברוסיה, קיבל חינוך מסורתי, אולם פרש בגיל צעיר מן הדת. אחרי קשיים רבים הצליח להשיג רשיון-ישיבה בפטרבורג. שם לימד במכון למדעי היהדות מיסודו של הברון גינצבורג. ב-1922 עזב את ברית- המועצות ועבר לברלין, שם ישב עד עליית הנאצים. לאחר מכן עבר לריגה. נהרג בשואה. ספרו החשוב ביותר נקרא "דברי ימי עם עולם".

האנציקלופדיה העברית, כרך 12, ירושלים תשכ"ט, עמ' 30-35.

דוליצקי מנחם-מנדל (1856-1931).משורר ועיתוני, נולד ב-1856 בביאליסטוק, קיבל חינוך תורני. ב-1878 פרסם ב"השחר" את הפואמה הראשונה שלו "לקווי שני המאורות". מ-1882 התגורר במוסקבה ועבד במפעלו של קלונימוס ויסוצקי. בשנות ה-80 כתב שירים לאומיים, המוקדשים לציון. היה אחד מחברי "בני ציון". ב-1892 עזב את מוסקבה בזמן גירוש יהודי מוסקבה ועבר לניו-יורק. בין השנים 1897-1898 ערך את כתב-העת "צייט" ופרסם רומנים בשפת האידיש. כתב גם שירים בעברית.

י"מזא"ה, זיכרונות, כרך שני, עמ' קפ"ד- קצ"א.

Evreyskaia enzyklopedia, tom 7, Peterburg net goda, str.284-285.

קרסל ג', לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך א', מרחביה 1965, עמ' 538-539.

דיזנגוף מאיר (1861-1936). ממנהיגי הישוב בעליות הראשונות וראש העירייה הראשון של תל-אביב. יליד קישיניב. ב-1886 הצטרף ל"חובבי ציון" בעירו. ב-1892 עלה לארץ, הקים, בעזרת הבארון רוטשילד הקים בית- חרושת לזכוכית. ב-1894 נסגר בית-חרושת ודיזנגוף חזר לרוסיה. מ-1897 חי באודסה והתעסק במסחר. ב-1905 חזר לארץ. ב-1911 נבחר לשמש כיושב ראש הוועד שכונה הראשונה שליד יפו, "אחוזת בית",

וממנה צמחה תל-אביב. תמך ביוזמתו של אברהם דובינסקי, פעיל ציוני מקישינב לקרוא אחת הרחובות של העיר תל-אביב על שם מזא"ה.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך שלישי, תל-אביב 1997, עמ' 241.

דימוב אוסיף (1959-1978). שם-העט של יוסף פרלמן, סופר שכתב רוסית ואידיש. יליד ביאליסטוק. בתקופת המהפכה ב-1905 התפרסם בזכות סיפוריו ההומוריסטיים. ב-1906 הוצגו על הבמה הרוסית שני מחזות שלו. ב-1907 כתב מחזה בשם "שמע ישראל", שאווירתו הושפעה מהפרעות שנערכו ביהודי רוסיה. ב-1922 היגר לארצות הברית והחל לכתוב אידיש.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 243.

דימנשטיין שמעון (1886-1937). מראשי היבסקציה בראשית השלטון הסובייטי היה לסגנו של סטאלין, עסקן קומוניסטי יהודי. למד בישיבת ליובביץ, בגיל 18 הוסמך לרבנות בוילנה בידי יד ר' חיים עויזר גרודזנסקי. בנעוריו לכיוון הבולשביסטי של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית וניהל תעמולה כנגד "בונד". ב-1910-1906 נאסר פעמים אחדות, הוגלה לסיביר וברח לפריס. ב-1917 חזר לרוסיה. משנת 1918 ואילך ערך את עיתון היבסקציה "דער עמעס". העיתון שירת את הצרכים התעמולתיים של המפלגה הקומוניסטית, בעיקר נגד ציונים ובונד. ב-1919 כיהן דימנשטיין כקומיסר לתזונה ועבודה בממשלת הרפובליקה הסובייטית ליטא-ביילורוסיה, שהתקיימה זמן מועט בלבד. אחרי מלחמת האזרחים, עם ייסוד היבסקציה, עזב לזמן-מה את העניינים היהודים ומילא תפקידים ממשלתיים שונים בתוככי רוסיה. בין השאר, כיהן כקומיסר לענייני-חינוך בטורקסטאן וכראש המינהל לחינוך פוליטי באוקראינה. בזמן "הטיהור", שערך סטאלין בבולשביקים הוותיקים, כנראה ב-1937, הוצא להורג.

האנציקלופדיה העברית, כרך 17, ירושלים תשכ"ט, עמ' 492.

דינוב צבי הירש (1832-1877). "המגיד מסלוצק", אחד ממבקרים של בית-מדרש במוהילב, שהיה שייך לזימל חפץ, סבו של מזא"ה. צבי הירש דינוב היה המגיד הראשון ברוסיה שדרש

באידיש ולא בעברית התורנית. הטיף לשילוב תורה והשכלה, ומצא לנכון לבטל את ה"חדר" המסורתי ולשלוח ללמוד בבתי ספר ממשלתיים. מתח ביקורת חריפה על מנהיגי הדור הישן. לכן נסגרו בפניו דלתות רבות של בתי המדרש. זמן-מה פעל דינוב ברחבי רוסיה מטעם "חברת מרבי השכלה בישראל". סופרי השכלה, ביניהם יל"ג, תמכו בו והחליפו עמו מכתבים. בגלל הרדיפות המתמידות עבר דינוב ללונדון ב-1874 ושם נפטר.

האנציקלופדיה העברית, כרך 12, ירושלים תשכ"ט, עמ' 497-498.

דיקשטיין (דייקן) פלטיאל (!?). בילדותו קיבל חינוך תורני. ב-1905 סיים את הגימנסיה הרוסית. ב-1910 סיים לימודיו בפקולטה למשפטים באוניברסיטת אודסה. בין השנים 1910-1917 עבד בפטרוגרד כעוזר עורך-דין רשום, אחר כך כעורך-דין רשום. ב-1918 השתתף בהקמתה של החברה "המשפט העברי". ב-1920 נאסרה פעילות החברה על ידי המשטר הבולשביקי. ב-1921 עלה ארצה. ב-1924 הקים בתל-אביב את הסניף של החברה "המשפט העברי" ונבחר לשמש כמזכירה.

פרופסור פלטיאל דייקן (דיקשטיין), מבחר מונוגרפיות, מחקרים ומאמרים, עורך "אורן, תל-אביב 1975, עמ' 22-23.

הורוביץ שאול ישראל הלוי איש (1862-1922). סופר וחוקר יהדות, יליד רוסיה. בשעות הפנאי כתב מחקרים ברוסיה על דיני-אישות בהלכה היהודית. ב-1882 פרסם ב"המליץ" קול-קורא לעלייה לארץ ישראל. בשנים 1908-1913 ישב בברלין וערך שנתון בשם "העתיד", שבו פרסמו מחקרים היסטוריים על יהודי אירופה. במלחמת העולם הראשונה חזר לרוסיה. אחרי מהפכת מרץ 1917 שימש כמרצה לפילוסופיה יהודית של ימי הביניים באוניברסיטה היהודית העממית בקייב. ב-1921 עבר שוב לברלין. חברי "בני ציון" פרסמו את ספרו "ציון נפש".

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 3, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 274.

וינאוור מקסים (1863-1923) יליד ורשה. למד משפטים באוניברסיטת ורשה. נחשב לאחד המומחים החשובים, אולם עבד רק כסגן עורך-דין רשום עד 1904. היה נואם מבריק. אחד מנאומיו החשובים נישא בסינאט הרוסי (ע"ע סינט) על חוסר פעולה מצד הממשל בזמן הפרעות

בקישינב. השתתף בפעילות של הארגון להפצת השכלה בין יהודים. ב-1906 נבחר כציר לדומה הראשונה מטעם של מפלגת ה-ק.ד. (קונסטיטוציונית-דמוקרטית). ב-1918 נבחר כציר לאסיפה המכוננת הכלל רוסית. ב-1919 עבר לפריס והמשיך בפעולתו הפוליטית והציבורית.

Evreyskaia enzyklopedia, tom 5, Peterburg net goda, str. 600-602.

Kniga o russkom evreystve, str. 416-421.

ויסוצקי קלונימוס זאב (1824-1904). בעל הון, נדבן יהודי ועסקן בתנועת "חובבי ציון". תחילה סחר בתבואה, עבר לתה, השתקע במוסקבה והתעשר. ב-1882 שימש תפקיד של יושב ראש הארגון "חובבי ציון" במוסקבה. באותה תקופה היה מזא"ה בין המבקרים המתמידים באסיפות של "חובבי ציון". ב-1884 השתתף בוועידת קאטוביץ ונבחר כחבר הנהגת "חובבי ציון". ב-1896 יסד את ירחון "השילוח". בצוואתו הוריש את חלקו ב"חברת התה ויסוצקי", מליון רובלים, למטרות צדקה. בהשפעת אחד מן האפוטרופוסים של ויסוצקי על העיזבון, אחד העם, ששימש גם כעובד החברה, הוחלט ב-1908 להקדיש 100 000 רובל מן הסכום לייסוד הטכניון בחיפה. האנציקלופדיה העברית, כרך 16, ירושלים תשכ"ט, עמ' 238-239.

וויפר ו(?). הסנגור במשפט בייליס. בלט כאנטישמי במשך המשפט.

Encyclopaedia Judaica, vol.4, Jerusalem 1971, p.400.

ואכטנגוב ייבגני (1883-1922). שחקן ובמאי רוסי. יליד ארמניה. היה תלמידו של סטניסלבסקי ונודע לאחר מכן כמי שיצר שיטה משלו. היה מורה למשחק במוסקבה ונחשב לאחד ממחדשי התיאטרון הרוסי בתקופה הראשונה לאחר מהפכה. הדריך את שחקני "הבימה" ואף כי לא ידע עברית, ביים את הצגת "הדיבוק זמן קצר לפני מותו. עבודתו זאת נחשבה לקלאסיקה של התיאטרון העברי.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 3, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 331.

ולאסובסקי (?). ראש המשטרה המוסקבאית בימי הנסיך סרגיי. קודם שירת בריגה. שיכור, ערמומי וקשוח. הוא העמיק את נוהג מתן השוחד במשטרת מוסקבה. ולאסובסקי היה נאמן לנסיך סרגיי, שקיבל אותו לעבודה.

Vitte S. Vospominaniya, tom 2, Moskva 1960, str.70.

ולקנשטיין ולאדימיר (?-1883) מחזאי ומומחה בתחום הדרמה. למד באוניברסיטאות פטרבורג והידלברג. בין השנים 1911-1921 עבד במחלקת לספרות שבתאיטרון האמנותי המוסקבאי. לאחר מהפכת אוקטובר 1917 היה חבר מועצת הפועלים והאיכרים המוסקבאית (הסובייט). עמד בראש ארגון המחזאים הרוסיים. שנים רבות עבד עם סטניסלבסקי. כתב מחזות היסטוריות "ספארטאק", "האחר", "דלאי לאמה". במחזה "האחר" מדובר על אלישע בן אבויה. מוזא"ה הקדיש זמן רב לאיתור חומר היסטורי ותלמודי לכתיבת המחזה.

Bolshaia Sovetskaia Enzyklopedia, tom 13, Moskva 1929, str.42.

וורמל שמואל (?-1860). סופר, רופא, עסקן ציבורי. נולד בשקלוב. תחילה למד בחדר. סיים פקולטה לרפואה באוניברסיטת מוסקבה. מ-1882 פירסם מאמרים בעיתונים ברוסית ובאידיש.

Yevreiskaia Enzyklopedia, tom 5, Peterburg net goda, str. 509.

ז'בוטינסקי זאב (1880-1940). מנהיג ציוני, ממקימי הגדודים העבריים במלחמת העולם

הראשונה מייסד הציונות הרביזיוניסטית. סופר, משורר, מתרגם עיתונאי ונואם מחונן.

לקסיקון ישראל 1900-2000, לקסיקון רב-תחומי על ארץ ישראל ומדינת ישראל, עורכת כללית שמיר, תל-אביב

1999, עמ' 114.

זלטופולסקי הלל (1868-1932). מנהיג ציוני, נדבן, סוחר ותעשיין. נולד ביקטרינוסלב. היה פעיל בקרב ציוני רוסיה, התנגד לתוכנית "אוגנדה". תרם כספים לרשת החינוך היהודי. תמך בהוצאת עיתון "העם" בעברית. נמנה עם מקימי ארגון "חובבי שפת העבר" ב-1907. מאוחר יותר פעל בהסתדרות לשפה ולתרבות עברית. יחד עם יעקב מזא"ה ויצחק ניידץ השתתף בהקמתה הוצאת ספרים עברית, "תחיה". תמך בתיאטרון "הבימה" בראשיתו. ב-1917 היה בין מייסדי "תרבות" ברוסיה, ארגון, שהקים אחרי מלחמת העולם הראשונה רשת בתי ספר עבריים במזרח אירופה. יחד עם יצחק ניידץ היה אחד ממקימי קרן קיימת לישראל. הם גם אספו כספים להצלת ספרייתו הנדירה של הברון גינצבורג. ב-1910 רחש זלטופולסקי את הספרייה מאלמנתו של הברון תמורת 500 אלף רובלים. אך הסובייטים אסרו על הוצאת הספרים מתחומי ברית-המועצות. ב-1919 עזב את ברית המועצות ועבר לצרפת. הוריש כספים לבתו, שושנה פרסיץ. נרצח בפריס בידי עובד לשעבר של אחד ממפעליו.

בן ציון כ"ץ, על עיתונים ואנשים, תל-אביב 1983, עמ' 74, 102.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 348.

Sliosberg G. Dela minuvshich dnei, tom 3, str. 120.

ז"ק, נ' (?). דוקטור לרפואה במוסקבה, חיבר את הספר שעוסק בחינוך גופני של ילדים יהודים

"O telesnom vospitanii evreyskikh detey"

N.Zak, O telesnom vospitanii evreyskikh detey, Moskva 1901.

חגיז משה (1672-1751). מקובל ולוחם נמרץ בשבתאות. בנו של ר' יעקב חגיז, יליד ירושלים. סייע לרב צבי אשכנזי באמסטרדם במאבקו בשבתאות. לאחר מכן עבר לאלטונה והיה שותפו של יעקב עמדין למאבק בשבתאות. ב-1738 חזר לארץ, ישב זמן-מה בצפת, עבר לביירות ומת שם. גנרל הנשטרה שטרום הזכיר את ספרו של משה חגיז "משנה חכמים" בתחילת שיחתו עם מזא"ה. שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 3, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 352.

חן מנדל (1879 - 1919). התמנה לרב בניעזיו ב-1907. השתתף בוועידת רבנים בפטרבורג

ב-1910. ב-1913 עזר להכין חומר לנאומו של מזא"ה במשפט בייליס.

גוטליב שמואל, אוהלי שם, פינסק 1912, עמ' 128.

כ"ץ בן-ציון, על עיתונים ואנשים, תל-אביב 1983, עמ' 70.

חנה'לס (חנה'ליש) אברהם (1841-1915). קיבל חינוך תורני. ב-1868 סיים לימודיו בבית-מדרש לרבנים בוילנה. ב-1872 התמנה כרב מטעם בעיר מינסק, במקום רב שלמה זלמן מינור, שעבר למוסקבה. נמנה עם ראשי "חובבי ציון" במינסק, עמד בראש החברה המינסקאית הראשונה לתמיכת הישוב היהודי בארץ ישראל. נשלח כציר מינסקאי לוועידת קטוביץ ונבחר שם לחבר המרכז "חובבי ציון". הצטרף להסתדרות הציונית מימיה הראשונים. עד ימיו האחרונים שימש כרב מטעם בעיר מינסק.

מינסק עיר ואם, כרך ראשון, ערוך בידי ש' אבן-שושן, תל-אביב תשל"ה, עמ' 651.

טאירוב אלכסנדר (1885-1950). במאי, מייסד של התיאטרון הקאמרי במוסקבה, אחד מאוהדי התיאטרון "הבימה".

Sovetsky Enzyklopedichesky Slovar, glavniy redaktor A.Prokhorov, Moskva 1987, str. 1302.

טיומקין זאב (ולאדימיר) (1861-1927). מראשי הציונות ברוסיה, אחד מחברי "בני ציון". נולד במשפחה מתבוללת. למד הנדסה בפטרבורג והתקרב לתנועה מהפכנית. אחרי פרעות 1881 הצטרף ל"חובבי ציון". ב-1891 נשלח בידי הוועד האודסאי לארץ ישראל כדי לרכוש קרקעות, נכשל, וחזר לרוסיה. ב-1893 נבחר לרב מטעם בעיר יליסאווטגרד. בקונגרסים ציוניים בלט בהתנגדותו לתוכנית "אוגנדה" של הרצל. אחרי מהפכת 1917 היה מקובל כמנהיג התנועה הציונית, שיצאה מן המחותרת. ב-1920 עבר לפריס, והתקרב לז'בוטינסקי. עם הקמת המפלגה הרוויזיוניסטית נבחר לנשיאה.

האנציקלופדיה העברית, כרך 15, ירושלים תשכ"ו, עמ' 598-599.

טיכומירוב פאוול (?-1848). סופר. סיים קורס של השפה העברית ב"אקדמיה הרוחנית הנוצרית" במוסקבה. הופיע במשפט בייליס כמומחה לדת היהודית.

Enzyklopedichesky slovar, tom xxxiii, Peterburg 1901, str.294-293.

טרויצקי יאיוואן (?-1858). פרופסור לשפה העברית באקדמיה הרוחנית הנוצרית, בפטרבורג. הופיע במשפט בייליס כאחד מן המומחים לדת היהודית.

Enzyklopedichesky slovar, tom xxxiiia, Peterburg 1901, str. 878

טרוצקי לב (1879-1940). (ברונשטיין). ממנהיגי המהפכה האוקטוברית וממקימי של "הצבא האדום". אחרי מהפכת אוקטובר שימש טרוצקי כקומיסר לענייני חוץ. כשמת לנין, נותר טרוצקי ללא תמיכה, ושנה לאחר מכן, ב-1925 פוטר מתפקידו כקומיסר ההגנה. ב-1927 גורש מן המפלגה והוגלה לאסיה המרכזית. ב-1929 גורש מברית המועצות. ב-1940 נרצח טרוצקי בביתו במקסיקו בידי אדם, שזהותו לא הובהרה.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 3, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 380.

יאסינובסקי ישראל (1842-1917). עורך-דין מוורשה, יליד רוסיה לבנה. לאחר פרסום "האוטואמנסיפציה" של פינסקר הצטרף לתנועה הציונית. היה בין מארגני ועידת קטוביץ. נבחר כחבר ההנהלה הראשית של התנועה. השתתף בעריכת תקנות "הועד האודסאי" והופיע באסיפה המכוננת שלו. כיהן כציר בשבעת הקונגרסים הציוניים הראשונים. ניהל לשכה ספרותית בוורשה. בדרכו לפטרבורג ב-1903 הרצל התאכסן בביתו של יאסינובסקי.

אריה צנצפר (רפאלי), פעמי הגאולה, ספר הציונות הרוסית, תל-אביב תשי"ב, עמ' 29.

יואנוב ויאצ'יסלאב (1866-1949). משורר וחוקר רוסי, תיאורטיקן של סימבוליזם. משנת 1924 חי באיטליה.

Sovetsky Enzyklopedichesky Slovar, glavniy redaktor A. Prokhorov, Moskva 1987, str.473

יולוס ג' (1907-?). עיתונאי יהודי בעיתון "Russkie Vedomosti". סמוך לבחירות לדומה עבר למוסקבה והתמנה לתפקיד העורך הראשי של העיתון שבו עבד. הוא לא שיתף פעולה בוועידות יהודיות עם יהודים. נרצח בידי אחד מאנשי "המאות השחורות".

Kniga o russkom evreystve, str.76.

יונוביץ יהודה (?). אחד ממייסדי חברת "המשפט העברי" ב-1918 במוסקבה. ב-1919 ראתה אור באודסה חוברת של "חברה פילוסופית עברית". יהודה יונוביץ השתתף בחיבורה יחד עם יוסף קלזנר. במאמרו "חברה פילוסופית עברית" סיפר על הקמתה של חברת "המשפט העברי" כדוגמה לעבודת ההווה אשר שתשמש מקפצת העתיד במדינת היהודים.

חברה פילוסופית עברית, אודיסה תרע"ט, עמ' 2-10.

ימפולסקי פנחס (?). עסקן ציוני, מראשוני "חובבי ציון", למד רפואה צבאית. בשנות השמונים נבחר כרב מטעם בעיר רוסטוב על נהר הדון. בשנות התשעים עבד כמורה לדת בבית-הספר הממשלתי בקייב. שם המשיך בפעילותו הציונית. התפרסם גם כנואם מצוין.

ציטרון ש"ל, לקסיקון הציוני, ורשה תרפ"ד, עמ' 265-266.

ינוקידזה אוול (1937-1871). [Avel Enukidze]. אחד מאנשי צמרת הבולשביקית. בין השנים 1935-1922 שימש כמזכיר הממשלה הסובייטית.

Sovetsky Enzyklopedichesky Slovar, glavnii redaktor A.Prokhorov, Moskva 1987, str. 429.

יעקבסון בנימין (1918-1859). משפטן, עסקן ציבורי, אחד מן הצירים בדומה הראשונה ברוסיה. השתתף בפעילות הוועדה שחקרה את נסיבות הפוגרום בביאליסטוק ב-1 ביולי 1905. היה יהודי יחידי לצד שני חברי הוועדה הנוספים, גויים, ארקנצב ושציפקין. בין השנים 1916-1914 השתתף בפעילות המרכז הציוני העולמי בברלין יחד עם מוצקין. תרם תרומה ניכרת ל"ארגון עזרה יהודי אירופה ופלסטינה" בימי מלחמת העולם הראשונה.

ציטרון ש"ל, לקסיקון הציוני, ורשה תרפ"ד, עמ' 270-271.

Kniga o russkom evreystve, Ney-York 1960, str.77,265.

ישראל המגיד מקוז'ניץ (1813-1733). אדמו"ר של חסידים. היה ממקורביו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב. נחשב לדרשן מלהיב. התפרסם כעושה-נפלאות. חיבר גם ספרי הלכה. מזא"ה שימש בספרו "אור ישראל" במהלך הכנות לנאומו במשפט בייליס.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 3, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 409.

הכהן מרדכי בן הלל (1856-1936). סופר ועסקן ציבורי. נולד במוהילב שברוסיה לבנה. בגיל 18 החל לפרסם רשימות ומאמרים בעיתונות העברית. ב-1876 התקבל כעוזר קבוע במערכת "השחר". ב-1878 עבר לפטרבורג והתחיל לכתוב גם בעיתונים היהודיים ברוסיה. הצטרף ל"חובבי ציון" ולהסתדרות הציונית. עלה עם משפחתו ב-1907. היה ממייסדי תל-אביב, "אגודת הסופרים", ו"בנק הלוואה וחיסכון".

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 285.

כהן-ברנשטיין יעקב (1859-1929). עסקן ציוני, יליד רוסיה. בן למשפחת סוחרים מתבוללים מקישינייב. למד באוניברסיטת פטרבורג, אך גורש ממנה בשל דעותיו המהפכניות. אחרי 1881 הצטרף ל"חובבי ציון" ומאוחר יותר גם ל"הסתדרות הציונית. בקונגרס הציוני נבחר לוועד הפועל. עלה ארצה ב-1907. ב-1910 נסע לעירו קישינייב וחזר ארצה ב-1925. ב-1927 נשלח לאוקראינה מטעם הגוינט ושם נפטר.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 3, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 413.

כ"ץ בן-ציון (1876-1958). עיתונאי והיסטוריון, נולד בעיירה הליטאית הקטנה, דביג [Dvig]. קיבל חינוך תורני. עבר לפטרבורג ועסק בתולדות עם ישראל. ב-1903 יסד את כתב-העת "הזמן", וב-1904 העבירו לוילנה. עבר על החוק צנזורה ונידון לשנת במאסר. אחרי שנסגרו כל העיתונים היהודים ברוסיה במלחמת העולם הראשונה, הצליח לקבל רשיון להוצאת שבועון "העם". אחרי

המהפכה החל להוציאו כיומון והציג בו עמדות אנטי-קומוניסטיות. ב-1918 נסגר העיתון. כ"ץ עבר לליטא וממנה לברלין. ב-1931 עלה לארץ ישראל. פרסם זיכרונות ומחקרים רבים בתולדות ישראל.

בן-ציון כ"ץ, על עיתונים ואנשים, תל-אביב 1983.

שחם דוד, לקסיקון האנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 415.

לבוב גיאורגי (1861-1925). ראש הממשלה הדמוקרטית הראשונה של רוסיה אחרי מהפכת מרץ 1917. נבחר לדומה הראשונה ב-1905 והיה חבר באגף הימני של המפלגה הקונסטיטוציונית-דמוקרטית (קד"טים). ביולי החליף קרנסקי את לבוב כראש הממשלה. אחרי מהפכת אוקטובר נאסר, אך הצליח להימלט לפריס.

האנציקלופדיה העברית, כרך 21, ירושלים תשכ"ט, עמ' 113.

לבוביץ דוד (1882-1950). יליד לוגנסק [Lugansk]. בן להורים מתבוללים ואמידים. למד בגימנסיה רוסית. למד הנדסה בפוליטכניון במינכן. שם גילה לראשונה את "השאלה היהודית", דרך "אלטנוילנד" של הרצל. הרעיון הציוני קבע את המשך דרכו ועתידו. התנגד לתוכנית "אוגנדה". בביקורו בארץ נפגש עם אליעזר בן-יהודה בירושלים, ביקר בביתה של משפחת לבונטין ביפו. אחרי ביקורו בארץ הצטרף לבוביץ כחבר למפלגת הפועלים הציונית סוציאליסטית. לבוביץ השתתף בקונגרס הסוציאליסטי הבינלאומי בשטוטגרט ב-1907. בקונגרס השתתפו פלכאנוב, לנין וטרוצקי. דוד לבוביץ, שהתחנך על ברכי השפה והתרבות הרוסית הפך ממתבולל ללוחם למען תחייה לאומית יהודית. ב-1918 נבחר כציר לאסיפה המכוננת הכל רוסית, והופיע על במת האסיפה בנאום נלהב למען "הפרולטריון היהודי". שנתיים לאחר מכן הגיע לפולין כנציג חברת "אורט". דוד לבוביץ היה בין חסידי רעיון המדינה היהודית. בסוף מלחמת העולם השנייה הגיע מאמריקה למחנות ריכוז בגרמניה ובאיטליה. הוא היה הראשון שתכנן את הקמת "אורט" בישראל.

קרוק יוסף, ד"ר דוד לבוביץ-15 שנה למותו, מדיניות יהודית קונסטרוקטיבית וכל-עולמית, תל-אביב תשכ"ז, עמ'

לבונטין זלמן דוד (1856-1940). בנקאי ועסקן ציוני. יליד רוסיה, נהנה חינוך מסורתי והשכלה כללית. הצטרף ל"חובבי ציון", עלה לארץ ב-1882 ורכש קרקע באדמות שעליהן אמורה לקום ראשון לציון. כעבור שנים אחדות מכר את האדמה לבארון רוטשילד וחזר לרוסיה. ב-1901 התחיל לנהל את "אוצר התיישבות היהודים", הבנק הציוני שהוקם בלונדון. ב-1903 עבר לארץ וייסד חברה-בת של ה"אוצר" בשם "חברה אנגלו-פלשטינאית", לימים בנק אנגלו-פלשטינה, ולאחר מכן בנק לאומי לישראל. כתב זיכרונותיו ב-3 כרכים.

סמילנסקי משה, פרקים בתולדות הישוב, כרך ראשון, תל-אביב 1939, עמ' 26.
שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 4, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 427.

לבונטין יחיאל יוסף (1861-1936). אחיו של זלמן דוד לבונטין. אחד מחברי "בני ציון". היה מהנדס ועבד ברכבות רוסיה. הצטרף ל"חובבי ציון" והתחיל לפרסם בעיתונים סיפורים ותיאורים מחיי היהודים ברוסיה. עלה לארץ ב-1922 והוציא לאור שני כרכים של רשימות וסיפורים. שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 4, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 427.

לבנדה יהודה לייב [1835-1888]. [Levanda]. סופר יהודי רוסי. התחנך בחדר, ולאחר מכן עבר לחדר המתוקן. עם סיום לימודיו בבית-מדרש לרבנים בוילנה עבד כמורה בבית-הספר ממשלתי-יהודי במינסק עד 1886 שירת כיועץ לענייני יהודים ליד המושל בוילנה. ב-1860 נעשה כתב מרכזי בעיתון יהודי-רוסי "Rassvet". (ע"ע ראסוויט) שם הגן על היהודים כלפי חוץ, אך גם מתח ביקורת על החרדים, המונעים קידמה מיהודי רוסיה ואחראים, לדעתו, לפיגורם הכלכלי והסוציאלי. מ-1871 ועד 1881 הוציא לבנדה לאור, ברוסית, את "הספריה היהודית" (Еврейская библиотека), ובמסגרתה גם את הרומאן שלו "עידנא דריתחא" (Горячее время), הנחשב ליצירתו הטובה ביותר. (פרקים אחדים תורגמו לעברית בידי ברוך קרוא [העבר י, תשכ"ז]. מצירותיו: Дено бакалейныхъ товаров (תורגם לעברית בשם: "המרכלת", ע"י י רציסזון, 1874; Авраамъ ;

Иосифовичъ (עברית : "אברהם בן יוסף", ע"י ש.ל. ציטרון, בתוך "כנסת ישראל", ב'), Гнев и милость магната (עברית : " עיר ובלהות", א.ש. פריערבערג תרס"ג).
האנציקלופדיה העברית, כ' 21, ירושלים תשט"ז, עמ' 465.

לבנון אברהם דוב (1878-1794). (אד"ם [אברהם דוב ממיכילישוק] הכהן, משורר עברי בתקופת ההשכלה. כתב כתובית על כברו של ישעיהו מזא"ה, אביו של יעקב מזא"ה. קיבל בוילנה חינוך מסורתי. התחתן בגיל 13 והיה סמוך על שולחן חותנו במיכילישוק, והגה בתורה, תלמוד, פילוסופיה וגרמנית. ב-1819 חזר לוילנה ולימד ילדי עשירים. את שיריו הראשונים כתב על פי הזמנה, לרגל אירועים משפחתיים אצל נכבדי העיר, או לכבוד נוכרים ויהודים כמו משה מונטיפיורי. ב-1842 יצא בלייפציג קובץ שיריו הראשון "שירי שפת הקודש". ב-1846 עמד לבנון בראש חבורת משכילי וילנה, ונחשב לטובי שבדרשני זמנו. מ-1847 במשך 20 שנה לימד עברית, ארמית וחכמת הדרוש בבית-המדרש לרבנים בוילנה.

לבנון היה נציגה של תקופת ההשכלה הראשונה ברוסיה, והכריז בגלוי על דבקו בהשכלה ה"ברלינית". משכילי הדור ראו בו את "מלך המשוררים". סגנונו השפיע על י"ל גורדון, ועל חיים נחמן ביאליק. התפתחות השירה העברית בדורות שלאחר מכן השכיחה במידה רבה את שירתו, אולם הוא היה הראשון, שקבע לשירה מקום מרכזי בספרות העברית החדשה.

האנציקלופדיה העברית, כרך 11, ירושלים תשכ"ט, עמ' 171-172.

לוי שמריהו (1867-1935). מנהיג ציוני וסופר שכתב בעברית ובאידיש. ב-1896 נבחר לרב מטעם בגרודנה. הצטרף להסתדרות הציונית ונבחר להנהלתה. התנגד לתוכנית "אוגנדה". נבחר לדומה הראשונה ב-1905 מטעם הציונים. עלה לארץ ב-1924. כתב שירים, ערך אנתולוגיה לשירה וכתב זיכרונות.

צנצפר, (רפאלי) אריה, פעמי הגאולה, תל-אביב תשי"ב, עמ' 178.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 442.

לוינסון פ"י (1837-1894). משפטן וסופר. למד משפטים באוניברסיטת פטרבורג. פרסם מאמרים בעיתונים עבריים-רוסים על חיי היהודים ברוסיה ובמערב אירופה. היה חבר ב"ארגון להפצת השכלה בין היהודים". השתתף בעריכת תקנות של ה"ועד האודסאי", יחד עם הסופר לבנדה ויסנובסקי, התכתב בעניין זה עם פינסקר.

ש"ל ציטרון, לקסיקון ציוני, ורשה תרפ"ד, עמ' 335-336.

לונאצ'רסקי אנטולי (1875-1933). סופר ומבקר רוסי. יליד אוקראינה. למד באוניברסיטת ציריך. עם ייסודה של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הרוסית ב-1898 חזר לרוסיה והצטרף למפלגה זאת. כשהתפלגה המפלגה, הצטרף לבולשביקים. השתתף בעריכת ביטאון המפלגה, והתמקד בבעיות פילוסופיות ואסתטיות. אחרי מהפכת אוקטובר 1917 שימש בתפקיד של קומיסר עממי לחינוך ולהשכלה. שקד על הצלתם של אוצרות אמנות ובניינים היסטוריים מהרס. חיבר כמה מחזות. התעניין בתיאטרון ותמך בקמת תיאטרונים ניסיוניים בברית המועצות. בין השאר סייע גם ל"הבימה". מזא"ה פנה אליו כדי להרחיק את רדיפות של השפה העברית ותרבותה. ב-1929 הורחק מתפקידו. ב-1933 מונה לשגריר ספרד. מת בדרום צרפת שבועות אחדים לאחר מכן.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 4, תל-אביב 1997, עמ' 444.

לופוחין אלקסי (1864-1928). משפטן, ופקיד בכיר במינהל הרוסי. בוגר הפקולטה למשפטים באוניברסיטת מוסקבה. ניהל את המשטרה הצארית במשרד הפנים הרוסי בשנים 1902-1905. בעקבות משפט שערך השלטון הצארי בספטמבר 1905, נודע דבר קיומו מכתב ששיגר לשר הפנים סטולפיין ביוני 1906, בו הוקיע את חלקה של המשטרה בעריכת פוגרומים ביהודים. הדבר פורסם גם בשני מכתבים שנשלחו לעורך-הדין היהודי גרוזנברג. ב-1909 נידון לגלות בסיביר משום שהיה אחראי לפעילותו של הפרובוקטור אזף במהפכת 1905 (ע"ע אזף). זכה לחנינה ב-1911. מאז עסק

בבנקאות. בדו"ח על התנועה הציונית ברוסיה ב-1897 ישנם פרטים על "בני ציון".

זכיר לופוחין, דו"ח המשטרה החשאית הרוסית על התנועה הציונית (1897-1902). מבוא והערות י" גולדשטיין, תרגמה ע"י הרוסי, ירושלים 1988, עמ' 166.

ליליינבלום משה לייב (1843-1910). מראשי המשכילים, סופר ועסקן, יליד ליטא. למד בישיבה ושם התחיל לגלות עניין בהשכלה הכללית. כפר בסמכות "שולחן ערוך" וקרא לחבר במקומו ספר חדש. רבני ליטא הכריזו עליו חרם מה שאילץ אותו לעבור לאודסה. ב-1881 התקרב לרעיון הציוני והצטרף לתנועת "חובבי ציון". כעבור זמן התחיל לעבוד כמזכיר בשחר בהנהלה המרכזית של "חובבי ציון". דבק ב"ציונות מעשית".

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 4, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 458.

מאור יצחק (1900-?). (שם הקודם מאירסון). חוקר בתחום תולדות התנועה הציונית. יליד לאטביה. אביו היה מזכירו של י"ל קנטור (ע"ע קנטור). ב-1930 סיים את לימודיו במשפטים באוניברסיטת ריגה. ב-1935 עלה ארצה. חי בקיבוץ גשר (אחר כך אשדות יעקב). ב-1958 קיבל תואר אקדמי מהאוניברסיטה העברית בירושלים. בתשכ"ד ראה אור ספרו "שאלת היהודים בתנועה הליברלית והמהפכנית ברוסיה" (בשנות 1890-1914).

קרסל ג', לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך ב', מרחביה 1965, עמ' 305.

מוהילבר שמואל (1824-1898). מאבות הציונות-הדתית "המזרחי", רב ברוסיה. ב-1843 הוסמך לרבנות בישיבת וולוז'ין, אולם התחיל במסחר. ב-1848 התמוטטו עסקיו והוא עסק ברבנות. על הצורך בהתיישבות יהודית בארץ ישראל התחיל לדבר עוד לפני פוגרומים ב-1881. כיהן כנשיא כבוד בוועידת קאטוביץ ב-1884. תמך בהרצל והצטרף לתנועה הציונית.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 4, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 493.

מולייר (1622-1673). כינויו הספרותי של זיאן באטיסט פוקלן, ומחזאי ושחקן צרפתי. נחשב לאחד מגדולי המחזאים בתקופה המודרנית. כל מחזותיו של מולייר תורגמו לעברית וחלקם הוצגו בארץ.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 4, תל-אביב 1997, עמ' 495.

מינור שלמה זלמן (1826-1900). רב וסופר. למד בבית-מדרש לרבנים בוילנה, וב-1855 הצטרף לצוות מוריו. שימש כיועצו של מושל וילנה לעניינים יהודיים. כיהן כרב מטעם בקהילת מינסק, וב-1869 עבר להיות רב מטעם במוסקבה. ב-1892 גורש ממנה וחזר לוילנה. התנגד לציונות. הדריך את טולסטוי בלימודיו בעברית ובתנ"ך. בניו: אליעזר ויוסף (אוסוף).

האנציקלופדיה העברית, כרך 33, ירושלים תשל"ג, עמ' 300.

מירנבורג דוד (1883-1932). יליד עיר חאסלאוויץ', אחד מעסקנים הציוניים, הפיץ את השפה והתרבות העברית בעיר סאראטוב. הקים בית-הספר העברי ועמד בראשו. בימי מלחמת העולם הראשונה הגיע למוסקבה. שם הוא המשיך לפעול למען הפצת השפה העברית ותרבותה, יחד עם יעקב מזא"ה ופסח מארק. מירנבורג היה בין לוחמים העיקריים למען חברת "תרבות" בימי הרדיפות של המשטר הבולשביקי. בשנים 1921-1925 שימש כמנהל עסקי הוצאת "יבנה" בברלין. דוד מירנבורג, עדויות על חייו, פעלו ודורו של אחד מלוחמי התחייה העברית ברוסיה, המביא לבית דפוס עמנואל הרוסי, תל-אביב ללא שנה, (עמ' 15, 100-102, 117).

מלאכוב נ' (?). גנרל, סגן המפקד הצבאי הראשי (1903-1905), לאחר מכן המפקד הראשי

(1906-1905) של מחוז מוסקבה.

Vitte S. Vospominania, tom 3, Moskva 1960, str. 172, 683.

מלבי"ם, ר' מאיר לייב, ב"ר יחיאל- מיכל (1809-1879). רב, זרשן ופרשן תורה. ב-1839 קיבל משרה של רב בוורשן [Wreschen] שליך פוזנאן, אחר כך בקמפן [Kempen]. ב-1858 התמנה לרב הראשי בבוקרשט, והחליף את הרב הקודם, שכנראה, תמך ברפורמיים. ב-1874 עזב המלבי"ם את רומניה, ונדד על פני ערים שונות ברוסיה הצארית. זמן קצר כיהן כרבה של חרסון [Herson], שבאוקראינה ובמוהילב, שברוסיה לבנה. מזא"ה בהיותו ילד שמע את דרשותיו. בהשפעתו סבא וסבתה של מזא"ה שלכו את הנכד ללמוד לגימנסיה הרוסית בקרץ'. ב-1879 קיבל מלבי"ם הזמנה לשמש כרבה של קרנצ'וג [Kremenuchug], אולם נפטר בדרך. מלבי"ם התפרסם כפרשן החומש ("תורה ומצווה"), ו"שיר השירים" ("שירי הנפש")

Encyclopaedia Judaica, vol. 11. Jerusalem 1972, pp. 821-824.

מנסיין ניקולאי (1835-1895) שר המשפטים בין השנים 1885-1894. התאפיין בהגבלות של הרפורמה המשפטית משנת 1864.

Enzyklopedichesky Slovar, tom XVIIIa, Peterburg 1896, str. 524

מסקליק יעקב (?). רב מקרב חסידי חב"ד ברוסיה, שימש כרב בערים זוראביץ (Zhuravich) ומוסקבה. השתתף בלוויתו של מזא"ה.

הכהן רפאל נחמן, ספר ליובאוויטש וחייליה, כפר-חב"ד ללא ציון של שנה, עמ' 353.

מציד'לוב ו' (?). במאי רוסי, מתלמידי סטניסלבסקי, מנהל הסטודיה של התיאטרון האמנותי.

לויטה לובה, בראשית וסער, תל-אביב 1978, עמ' 192.

מקלאקוב וסילי. (?:) אחד מחברי צוות הסנגוריה במשפט בייליס. נאומו תרם לזיכויו של מנדל בייליס.

Maklakov V. Is vospominani, NewYork 1954, p.257.

מרגוליס (מרגלית) מנשה (1837-1912). עסקן ציוני וסופר, עורך-דין רשום באודסה. השתתף בפעילות "הארגון להפצת ההשכלה בין היהודים" באודסה. אחרי ה"סופות בנגב" בשנות השמונים התקרב לתנועת "חובבי ציון". מזכיר ה"וועד האודסאי".

צנציפר (רפאלי), אריה, פעמי הגאולה, תל-אביב תשי"ב, עמ' 66, 68.

ציטרון ש"ל, לקסיקון ציוני, ורשה תרפ"ד, עמ' 427.

נורדאו מקס (1849-1923). שמו הספרותי של שמחה מאיר זיגפלד, רופא, פסיכיאטר, סופר ומנהיג ציוני. יליד בודפשט. ב- 1880 עבר לפריס וחי בה עד 1914. החל לגלות עניין ביהודים עם התגברות האנטישמיות באירופה בשנות ה-80 של המאה ה-19, ובעיקר אחרי משפט דרייפוס. הכיר את הרצל משנת 1892 ונתפס מייד לרעיון הציוני. השתתף בניסוח תוכנית "באזל" וטבע את המונח "בית לאומי". בזמן שהגן על " תוכנית אוגנדה" של הרצל, ניסה סטודנט יהודי קנאי להתנקש בחייו. עד 1920 שהה במדריד ולאחר מכן עבר ללונדון ומת שם. שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 4, תל-אביב 1997, עמ' 544.

נורוק מרדכי (1879-1962). יליד קורלנד. למד לימודי חול באוניברסיטאות שונות. קיבל הסמכה מאביו, ששימש כרב במיטוי. ירש את מקומו של אביו במיטוי. מגיל צעיר היה ציוני פעיל. בשנות 1915-1921 ישב במוסקבה. נמנה עם מקימי המפלגה "מסורת וחירות". האחר מהפכה

הבולשביקית עמד בראש מחלקה הדתית בקהילת מוסקבה. ב-1921 חזר ללטביה והיה חבר
בפרלמנט. ב-1941, אחרי הכיבוש הסובייטי, נאסר והוגלה לאסיה אבל שוחרר אחרי התערבות
מחו"ל. ב-1945 עלה ארצה. אחרי קום המדינה היה חבר כנסת מטעם ה"מזרחי".

גרינבוים אברהם, רבני ברית-המועצות בין מלחמות העולם, חומר ללקסיקון ביו-ביבליוגרפי, ירושלים תשנ"ד,
עמ' 40.

ניידיץ יצחק (1869-1949) סוחר עשיר, עסקן ציוני. קיבל חינוך חילוני. בימי נעוריו השתתף
בתנועה "חובבי ציון" בפינסק, עיר הולדתו. לאחר חתונתו עבר למוסקבה. בשנות השמונים
הראשונות השתתף בהקמת הארגון "בני ציון". תמך בהתפתחותה של השפה העברית ותרבותה.
ב-1918 עזב את רוסיה והתיישב בלונדון. שם המשיך את פעילותו הציונית. היה אחד היוזמים
להקמת "קרן הייסוד".

גרינבוים יצחק, פני הדור, כרך שני, ירושלים תשי"ח, עמ' 333-335.

ציטרון ש"ל, לקסיקון ציוני, ורשה תרפ"ד, עמ' 446-447.

ניקולאי השני (1868-1918). הצאר הרוסי האחרון. שנות שלטונו היו שנות תהפוכות רבות.
אחרי מהפכת מרץ 1917 התפטר מהשלטון. נאסר אחרי מהפכת אוקטובר. כשהתקרבו ה"לבנים"
לעיר שבה הוחזק, הוציאו הבולשביקים להורג את ניקולאי וכל בני משפחתו.
שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 4, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 549.

נמירוביץ-דנצ'נקו ולאדימיר (1858-1943). במאי, מבקר תיאטרון ומורה לאמנות התיאטרון.
ב-1898 ייסד את התיאטרון האמנותי המוסקבאייחד עם סטניסלבסקי ועבד בו עד פטירתו.
Sovetsky Enzyklopedichesky Slovar, glavnii redaktor A.Prokhorov, Moskva 1987, str.877.

סולובייצ'יק שמחה (?:). בן ר' יוסף. ב-1911 שימש כרב בעיר מוהילב.

Enzyklopaedia Judaica, vol. 15, Jerusalem 1971, p. 127.

סוקולוב נחום (1859-1936). סופר ועיתונאי עברי ומנהיג ציוני. יליד פולין. קיבל חינוך יהודי וכללי. בתקופת לימודיו החל לכתוב בקביעות בשבועון העברי "הצפירה". עסק בעיקר בענייני מדע. כאשר התמנה לעורך ב-1886, הפך את השבועון ליומון. ב-1906 התמנה למזכיר ההסתדרות הציונית העולמית, שמקום מושבה היה קלן. שנה לאחר מכן ייסד שבועון עברי בשם "העולם" שהיה לביטאון התנועה הציונית והופיע עד מלחמת העולם השנייה. ב-1929, כשנוסדה הסוכנות היהודית, היה ליושב ראש הנהלה. בשנים 1931-1935, כשהתפטר וייצמן, מילא את מקומו כנשיא ההסתדרות הציונית העולמית. כשחזר וייצמן לתפקידו, נבחר סוקולוב לנשיא הכבוד.
שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 568.

סטוליפין פטר (1862-1911). שר הפנים ברוסיה הצארית. בין השנים 1907-1911 היה אחד מאנשי צמרת בממשלה.

Sovetsky Enzyklopedichesky Slovar, glavni redaktor A. Prokhorov, Moskva 1987, str. 1278.

סטניסלבסקי קונסטנטין (1863-1938). שחקן, ומגדולי הבמאים הרוסים. הייתה לו השפעה רבה על אמנות המשחק והבימוי בתיאטרון זמננו. השפיע על דורות של שחקנים, וביניהם גם על השחקנים הראשונים של "הבימה", שהתחנכו לפי שיטתו.
שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 570.

סטקלוב (נחמקיס) יורי (1873-1941). מהפכן ועיתונאי. משנת 1917 עבד כעורך היומון "Isvestia". סירב לפרסם בעיתונו הודעה על מותו של מזא"ה.

Sovetsky Enzyklopedichesky Slovar, glavnii redaktor A.Prokhorov, Moskva 1987, str.1272.

סירקין נחמן (1868-1924). יליד רוסיה לבנה. למד באוניברסיטת ברלין. הוגה דעות ומנהיג ציוני- סוציאליסטי, מאבות תנועת העבודה בארץ ישראל. בגיל צעיר הצטרף לתנועת "חובבי ציון". השתתף בקונגרס הציוני הראשון. התנגד להרצל וחבריו. במקום "שתדלנותו" של הרצל הציע סירקין להקים בישראל ישובים קואופרטיביים של פרולטריון היהודי כדרך להגשמת הציונות. עד 1904 חי בגרמניה, משם גורש בגלל פעולתו הפוליטית. ב-1905 חזר לרוסיה לשנתיים, אחר כך עבר לארצות הברית. אחרי מלחמת העולם הראשונה רצה לעלות ארצה ובזמן ההכנות נפטר.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 4, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 584.

סלונמסקי חיים זליג (1810-1904). סופר ומשכיל יהודי בפולין. קיבל חינוך דתי. נמשך למתימטיקה ופיסיקה. למד גרמנית ולימד את עצמו מדעים. ב-1834 חיבר ספר לימוד למתימטיקה בשם "מוסדי חכמה". ב-1835 חיבר ספר עממי ללימוד אסטרונומיה בשם "כוכבה דשביט". כתב גם ספר על הלוח העברי שעורר מחלוקת בשל טענתו שמצא בו טעויות רבות. ב-1862 ייסד את השבועון "הצפירה" והיה עורכו הראשון. חברי אגודת "חובבי שפת עבר" ערכו ערב לכבוד 80 שנה הולדתו.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 4, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 585.

סליוזברג הנריך (?-1862). עסקן ציבורי, משפטן. יליד מיר, פלך מינסק. למד משפטים באוניברסיטת פטרבורג. בגלל החוק מ-1889 האוסר על המשפטנים היהודים לעבוד כעורכי-דין רשומים, פעל כסגן עורך-דין רשום בין השנים 1893-1904. ב-1894 השתתף כחבר בוועדה מטעם

ארצות הברית לבדיקת ההגירה היהודית לארצות הברית. השתתף בפעילות הוועדה הרבנית משנת 1894, ובוועידה הרבנית בקובנה ב-1909. אחרי פוגרום קישינב נמנה עם מארגני ההגנה. עבד כמרצה על תולדות החוקים הקשורים ליהודי רוסיה בקורסים למזרחנות של הברון גינצבורג. ערך קובץ חוקים הקשורים ליהודים ברוסיה.

Evreyskaia enzyklopedia, tom 14, Peterburg net goda, str.372-373.

Soveshchanie evreyskich obshchestvennich deyateley v g. Kovno 19-22 noyabria 1909 g.,

Stenografichesky otchet, Peterburg 1910, str.8.

סמולנסקין פרץ (1842-1885). סופר עברי, ממבשרי התנועה הלאומית העברית. נמנה עם המבקרים בבית-מדרשו של זימל חפץ, סבו של מזא"ה במוהילב. חמש שנים למד בישיבת שקלוב. התקרב לסופרי ההשכלה. בין השנים 1862-1867 התגורר באודסה, לימד עברית בבתי עשירים, השתלם בשפות ובמדעים, והכיר את משכילי העיר. שם התחיל בכתיבה ספרותית: שלח כתבות לעיתון "המליץ", עיבד לעברית את יצירות של מ' לטריס, ואת "פאוסט" של גיתא. ב- 1878 הוציא בווינה את הירחון העברי החשוב "השחר", הנחשב לפועלו העיקרי. לאחר פרעות 1881 התמקד סמולנסקין ברעיון הלאומי. ב-25 מאמריו ב "השחר" קרא ליהודים לעלות ארצה. השתתף באותה שנה בהקמת אגודת סטודנטים הלאומית "קדימה" בווינה. מאמריו הכשירו את הקרקע בקרב לתמיכה ב"חיבת ציון". רבים מרעיונותיו מצאו ביטוי פובליציסטי משוכלל יותר אצל אחד העם ותלמידיו דור הבא.

האנציקלופדיה העברית, כרך 36, ירושלים תשל"ד, עמ' 113-115.

סרגיי אלקסנדרוביץ. (? נסיך מבית המלוכה רומנוב ברוסיה הצארית. שנה לאחר ביקורו לארץ הקודש, בשנת 1881, ייסד ארגון קיסרי פרבוסלבי פלסטיני להפצת הנצרות הפרבוסלבית בקרב ערביי פלסטינה, ולהתנגדות לכנסיות הפרוטסטנטיות. הארגון הקים רשת בתי ספר ותמך בהם, עזר להולכי רגל מרוסיה, והוציא ספרים ואטלסים. קודמו בתפקיד גנרל-גוברנטור של מוסקבה, דולגורוקוב, התאפיין ביחס חיובי ליהודים. זאת הייתה הסיבה להחלטת הצאר להדיחו ולמנות את הנסיך סרגיי תחתיו. ב-1893 מזא"ה נפגש עם הנסיך, לאחר שהתמנה למשרה של רב

מטעם במוסקבה. בינואר 1905 עזב הנסיך סרגיי את תפקידו כגנרל-גוברנטור מוסקבאי וקיבל משרה של ראש המחוז המוסקבאי הצבאי. נרצח בידי אזף ואנשיו.

Enzyklopedichesky slovar, tom xxiii, izdateli F. Brokgauz, I. Efron, Peterburg 1903, str. 625

Vitte S. Vospominaniya, tom 2, Moskva 1960, str. 336, tom 1, str. 201, tom 3, str. 486.

עוזיאלי משה (1889-1946). פעיל בתנועה הציונית הרוסית, מפעילי קרן הקיימת ומראשי אגודת "חובבי שפת עבר". בילדותו למד בחדר. בגיל 14-15 התחיל לעבוד כ"שולייית-רוקח" בעיר ליבדין שבפלך חרקוב. בין השנים 1905-1907 המשיך לעבוד בסטאברופול [Stavropol], משם עבר לבחמוט, [Bakhmut] שבפלך דונצק. בתרס"ה הוא סיים את לימודיו באוניברסיטת חרקוב וקיבל תואר "סגן-רוקח", (פרוביזור). באותן שנים הצטרף לתנועה הציונית. ב-1911 נבחר כציר לקונגרס הציוני העשירי בבאזל. אחר הקונגרס, ב-1911 1912 הוזמן למוסקבה כפקיד בבית-מסחר לספיריטוס של קריינוס. שם התקרב עוזיאלי למנהיגים הציוניים בעיר: צ'לנוב, מזא"ה וצ'ריקובר. ב-1917 נבחר כמזכיר קהילת מוסקבה. היה חבר מרכז "תרבות". נאסר בועידת ציוני רוסיה באפריל 1920. כשהשתחרר, השתתף בייסוד קבוצה חלוצית שהכשירה את עצמה לעלות לארץ ישראל. ב-1921 עלה ארצה. מייד לאחר עלייתו התמנה כמזכיר ראשי של ועד הקהילה היהודית יפו-תל-אביב. בסוף ימיו השתתף בייסוד הוצאת ספרים "אומה ומולדת".

קובץ זכרון למשה עוזיאלי במלאת שנה לפטירתו, תל-אביב 1947, עמ' ח-ע"ב.

פאטי אדלינה (1843-1919). זמרת מפורסמת, אחת מן הבולטות בזמנה. בשנים 1872,

1874-1876 הופיעה במוסקבה.

Cone, F. Adelina Patti Queen of Hearts, Aldershot 1994, pp. 11, 263, 346, 349, 350, 352.

פוגאצ'וב שניאור-זלמן (1877-1934). עסקן ציוני, אחד מחברי הסתדרות "תרבות" ברוסיה.

למד בישיבות. מראשוני המורים בחדר המתוקן. חבר מרכז "תרבות" ברוסיה. השתתף בועידה

ציונית הלגאלית האחרונה, שנערכה במוסקבה ב-23 באפריל ב-1920. במהלך הועידה נאסר, כמו כל הצירים, למעט יעקב מזא"ה ואליעזר צ'ריקובר. נשלח לבית-הסוהר בוטירקי. עלה לארץ ב-1924 והקים את כפר הילדים בעמק יזרעאל. רפאלי (צנצפר) אריה, במאבק לגאולה, תל-אביב תשט"ז, עמ' 62, 63, 71.

פודלישבסקי אברהם יצחק (?-1930). גדל במשפחה אמידים. קיבל חינוך יהודי וכללי. ראשון המצטרפים לתנועה הציונית. השתתף בעבודה פוליטית, כלכלית ותרבותית. תרם סכומים רבים להחזקת הארגון "תרבות" ברוסיה ובפולין. עזר להוצאת עיתונים "הצפירה", "העם" המוסקבאי. במשך הרבה שנים היה חבר בוועד הפועל הציוני, עמד בראש העבודה לטובת הקרנות הלאומיים וטפל בעסקי חינוך ותרבות. היה ציר בוועידה הציונית בלונדון ב-1919, אז שימש כראש ההסתדרות הציונית בפולין אחרי מלחמת העולם הראשונה. פודלישבסקי היה חבר נאמן של יצחק גרינבוים. עלה לארץ בסוף שנות שלושים והתיישב בה. כתבי מ. גליקסון, כרך א', אישים בציונות, תל-אביב 1940, עמ' 289-290. מן הועידה הציונית בלונדון, שיחה עם אברהם פודלישבסקי, וורשה ללא ציון של שנה. ש"ל ציטרון, לקסיקון ציוני, ורשה תרפ"ד, עמ' 499.

פוליאקוב אליעזר (?). עמד בראשה קהילת יהודי מוסקבה במשך 40 שנה, בין השנים 1874-1914. היה איש עסקים מצליח, מיוזמי הבנייה של מסילות הברזל ברוסיה. התאפיין כעסקן יהודי ונדבן. אלמנתו רוזליה מתה מרעב בחורף 1917. יעקב מזא"ה מימן את הלוויתה ודאג לכך שיקברו אותה ליד קברו של בעלה אליעזר.

Maze Y. Pamyati L.S.Polyakova, Stenogramma, Moskva 1914, str.5.

ב' כ"ץ, על עיתונים ואנשים, תל-אביב 1983, עמ' 108

פומפיאנסקי אהרון (?). סופר, פובליציסט. סיים סמינר בוילנה. בין השנים 1873-1893 היה רב

מטעם בריגה.

בונה מנדל, יידן אין לעטלאנד, תל-אביב 1972, עמ' 348-349.

פוקרובסקי מיכאל (1868-1932). היסטוריון סובייטי, אחד מאנשי צמרת הבולשביקית. ב-1918

עבד כסגן של "הקומיסר העממי של הקומיסריון לחינוך. כתב את תולדות רוסיה ב-5 כרכים.

Sovetsky Enzyklopedichesky Slovar, Glavnii redaktor A.Prokhorov, Moskva 1987, str.1025.

פין שמואל-יוסף (1818-1890). אחד מהעסקנים הציונים הוותיקים בתנועת "חובבי ציון".
קיבל חינוך דתי. בגיל הנעורים הצטרף להשכלה ובתחילת שנות הארבעים עמד בראש של חברת
המשכילים בוילנה. ב-1860 ייסד את שבועון "הכרמל". בשבועון זה פרסם שורה של מאמרים על
מצב יהודי רוסיה. באותה שנה הצטרף לחברה ליישוב ארץ ישראל, שנוסדה בעיר פרנקפורט על
ידי ר' צבי קאלישר ור' אליהו גוטמאכר. משנות השמונים עמד בראש חברת "חובבי ציון" בוילנה
ופעל רבות למען ארץ ישראל. פין ניהל חליפת מכתבים עם משה מונטיפיורי, מיכאל אלינגר,
החכם-באשי, הרב של יהודי טורקיה, ר' משה הלוי. מכתביו קירבו את חבריו הרבים לעט לבניין
ארץ ישראל.

ש"ל ציטרון, לקסיקון ציוני, ורשה תרפ"ד, עמ' 504-506.

פינסקי דוד (1872-1959). מחזאי וסופר. חי ברוסיה עד 1899 אחר כך היגר לארצות הברית.

ב-1950 עלה ארצה. כתב מחזות באידיש, שהידוע בהם הוא "היהודי הנצחי" באידיש שהוצג

בתרגומו העברי ב"הבימה", תחילה ב-1919 במוסקבה ולאחר מכן בארץ.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 4, תל-אביב 1997.

פינסקר לאון (1821-1891). סופר, רופא ואיש ציבור, מראשוני של "חיבת ציון" ברוסיה. למד משפטים באוניברסיטת אודסה ורפואה באוניברסיטת מוסקבה. מ-1849 עסק ברפואה באודסה. פרעות 1881 והגילויים הרבים של אנטישמיות ברוסיה הביאו אותו לרעיון התמיכה בגירת יהודים מרוסיה. ב-1882 פרסם בעילום שם חוברת בשם "אוטואמנסיפציה". היה יושב ראש הוועידה הראשונה של "חובבי ציון" בקאטוביץ ב-1884, ונבחר כיושב ראש ה"ועד האודסאי".

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 4, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 640.

פראנייטיס יוסטין. (?). כומר קתולי. הוזמן כאחד המומחים במשפט בייליס. אנטישמי ועם הארץ. כשפורסמה חוות דעתו, התברר, שכל הדברים לקוחים מתרגום הספר הגרמני של אקרט. גילה את בורותו במשפט: לתשובה בשאלה הפרובוקטיבית של בן-ציון כ"ץ (ע"ע ב' כ"ץ) : "מתי הייתה בבא בתרא ומה הייתה פעולתה?" השיב פראנייטיס "איני יודע".

כ"ץ בן-ציון, על עיתונים ועל אנשים, תל-אביב 1983, עמ' 78.

Encycyklopaedia Judaica, vol.4, Jerusalem 1971, p.400.

פרידמן ישראל (1854-1934). ר' ישראל ב"ר משה פרידמן מצ'ורטקוב. היה אחד ממנהיגי "אגודת ישראל". בשנת 1914 (תרע"ד) יצא עם משפחתו לשנה למרינבד. לפני משפט בייליס נפגש עם מזא"ה ובירך אותו. כשנודע לו שעירו נכבשה על ידי הרוסים, נסע לוינה והתיישב בה. מדי שנה ביקר בצ'ורטקוב לחיזוק חסידיו.

וונדר מאיר, מאורי גליציה, אנציקלופדיה לחכמי גליציה, חלק רביעי, ירושלים תש"ן, עמ' 188-192.

פרידמן פנחס (1886-1936). נולד במשפחת צאצאי ר' ישראל מרוז'ין, ברומניה. התחנך באודסה, ובנעוריו התקרב לתנועה הציונית. ייסד את אגודת "שערי ציון". התקרב לאגודת "בני משה",

והיה ממקורבי אחד-העם, פינסקר ולילינבלום. ב-1884 ייסד ספריה של אגודת "בני ציו" באודסה וניהל אותה עד שהפכה הספרייה למרכז של חובבי ציון. פרידמן יסד ביפו את ספריית "שערי ציון", שהועברה לתל-אביב ופועלת עד היום. פרידמן היה בין ראשוני המצטרפים ל"אחוזה בית", ב-1912 עלה ארצה. פעל בהסתדרות הציונית, ובחברת "גאולה". נפטר בתל-אביב. תדהר ד', אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובניו דמויות ותמונות, כרך שני, תל-אביב 1947, עמ' 604.

פריץ (פוריץ) שלמה (ז'). עסקן ציוני, חבר ה"ועד האודסאי".

רפאלי (צנציפר) אריה, פעמי הגאולה, תל-אביב תשי"ב, עמ' 66, 68.

פרסיץ יהושע-זליג (ז'). בעל עסקים גדולים ברוסיה, עסקן ציבורי, שמר מצוות. בניו-אברהם-מרדכי, דוד ויוסף פרסיץ. אין נמצא חומר אוזותיו והפרטים המועטים הובאו ולקטו מן המקורות הללו.

ברלין מאיר, מוולוז'ין עד ירושלים, זיכרונות, כרך ראשון, תל-אביב תרצ"ט, עמ' ש'.
זכור לאברהם, ספר זיכרון לאברהם מרדכי בן יהושע-זליג פרסיץ ביום מלאת לו שלש-עשרה שנה כ"ח שבט שנת "חרותנו" לפ"ק, מוסקבה ללא ציון של שנה.
למנצח לדוד, בן יהושע-זליג פרסיץ ביום מלאת לו שלש-עשרה שנה בשביעי של פסח, שנת "לדוד מזמור לה' הארץ" לפ"ק, מוסקבה ללא ציון של שנה.

פרסיץ יוסף (ז' -1925). בנו של יהושע-זליג פרסיץ. עסקן ציבורי. למד בישיבת טלו, הוסמך להוראה. למד משפטים באוניברסיטת מוסקבה. התעסק במסחר. ב-1911 התחתן עם שושנה זלטופולסקי, בתו של הלל זלטופולסקי, עסקן ציבורי ונדבן. נמנה עם מייסדי החברה "המשפט העברי". יחד עם אישתו שושנה, וחותנו הלל זלטופולסקי, יסד ארגון "תרבות", חברה לחינוך עברי ולתרבות עברית. יחד עם אישתו שושנה הקים יוסף פרסיץ הוצאת ספרים "אמנות". יחד עם אביו, יהושע זליג פרסיץ ועם חותנו יסד את הישיבה בבוהורודסק ליד מוסקבה, שבראשה עמד

הרב בורשטיין. במלחמת האזרחים כשהתרוששו עסקיו. התנחם בפעילותיו של הארגון "המשפט העברי". עמד לעלות, אך נפטר בפריס. גופתו הועבר לקבורה ביפו. גורל בנו עקיבא לא ידוע.

Encyclopaedia Judaica, vol.12, Jerusalem 1971, p. 364.

האנציקלופדיה העברית, כרך 28, ירושלים תשל"ו, עמ' 394.

כתבי מ. גליקסון, כרך א', אישים בציונות, תל-אביב 1940, עמ' 282-284.

המשפט העברי, קובץ ראשון, בעריכת מרדכי אליאש ופלטיאל דיקשטיין, תל-אביב תרפ"ו,

עמ' 178.

ספר שלוש דרשות, דרש עקיבא בן יוסף פרסיץ ביום היותו בר מצווה, ללא מקום, תרפ"ה.

צדרבאום אלכסנדר (1816-1893). אחד מחלוצי העיתונות העברית ברוסיה. נולד בזמוץ. אביו היה משכיל. ב-1840 עבר צדרבאום לאודסה, פעל בחוגי הקהילה והתקרב לשלטון. ב-1860 החל לפרסם את "המליץ", והפך להיות המו"ל של השבועון העברי הראשון ברוסיה. ב-1862 הוסיף לו נספח באידיש שנקרא "קול המבשר". בשל קשיים כספיים נסגרו שני העיתונים באמצע 1873. באותה שנה חידש צדרבאום את הופעת "המליץ", ומסר את עריכתו לי"ל גורדון (1880-1883), ולא"ש פרידברג (1883-1885). ב-1886 הפך "המליץ" לעיתון יומי. נכדו היה יולי מרטוב, מראשי המנשביקים.

האנציקלופדיה העברית, כרך 38, ירושלים תשל"ו, עמ' 528-529.

צויפל אליעזר צבי הכהן (1815-1888). יליד מוהילב שברוסיה לבנה, בן עירו של מזא"ה. סופר עברי והוגה דעות. בן למשפחת חסידי חב"ד. נדד בערי רוסיה כמגיד ומלמד, ולימד תלמוד בבית-מדרש לרבנים בזייטומיר (1868-1873). ב-1873, עם סגירת בית-המדרש לרבנים, נדד בין ערי רוסיה ופולניה. בסוף ימיו התיישב בגלוחוב, בבית בתו הנשואה. ספריו החשובים: "שלום עם ישראל", "משפט שלום", "סניגור", "מוסר השכל", "תוכחת חיים".

האנציקלופדיה העברית, כרך 38, ירושלים תשל"ו, עמ' 541-542.

ציפורוב אלכסנדר (1842-?). כלכלן ועסקן ציבורי. נולד במסאלסק [Masalsk] שליד קאלוגה [Kaluga]. קיבל חינוך דתי, למד בסמינר ובאקדמיה. לאחר מכן עבר ללמוד לפקולטה למשפטים באוניברסיטת מוסקבה. התקבל לעבודה בזכות הצטיינותו בלימודיו במחלקה לכלכלה פוליטית וסטטיסטיקה. משנת 1874 התחיל ללמד כלכלה פוליטית באוניברסיטה מוסקבה. אחד ממורים של מזא"ה באוניברסיטת מוסקבה. ב-1975 קיבל ציפורוב תואר מ.א. בזכות עבודתו על "משק של מסילות ברזל, ייחודו הכלכלי ויחסו לעניי המדינה".

Enziklopedichesky slovar, tom xxxix, isdateli F. Brokgauz, I. Efron, Peterburg 1903, str. 61-62.

ציטרון שמואל לייב (1860-1930). סופר והיסטוריון עברי, יליד מינסק. למד בחדר, בישיבות מינסק ווולוז'ין. בראשית שנות השמונים היה מפעילי "חובבי ציון" במינסק. בשלהי שנות השמונים התמסר לעבודה ספרותית ועיתונאית. חיבר ופרסם עבודות רבות היקף: "רשימות לתולדות העיתונות העברית", "יוצרי הספרות העברית החדשה", "אנשים וסופרים", "תולדות חיבת-ציון", "לכסיקון ציוני" ועוד.

קרסל ג', לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך ב', מרחביה 1965, עמ' 716-717.

צ'יכוב אנטון (1860-1904). סופר ומחזאי רוסי, מגדולי הספרות ובעל השפעה מעמיקה ערוכה וממושכת על ספרות העולם.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 4, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 678-679.

צ'לנוב יחיאל (1863-1918). מנהיג ציוני מרוסיה ורופא. נולד באוקראינה במשפחה אמידה. התקרב ל"חובבי ציון" בהשפעת הפוגרומים של 1881. יחד עם מנחם צ'לנוב, מנחם אוסישקין ויעקב מזא"ה הקים את הארגון "בני ציון". השתתף בכמה מן הקונגרסים הציוניים הראשונים.

התנגד ל"תוכנית אוגנדה". לאחר מכן היה בין הזוגלים ב"ציונות מעשית" ובהתיישבות בארץ ישראל.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 679.

צירלסון יהודה לייב (1860-1941) רב מטעם, עסקן ציוני. נולד בקוזלץ [Kozelets] שבאוקראינה. בגיל 18 התמנה לרב בפרילוקי וב-1908 נבחר לרב בקישינב. ב-1898 נבחר כחבר בוועידת רבנים [Community of rabbis]. התקרב לציונות. פירסם מאמרים בעיתונים "המליץ", "הצפירה", ו"הזמן". השתתף בקונגרסים של "אגודת ישראל" בווינה ב-1923 וב-1929. נרצח בידי הנאצים.

Encyklopaedia Judaica, vol. 16, Jerusalem 1971, p.1183.

צמח נחום (1887-1939). איש-תיאטרון. ממייסדי "הבימה". ב-1926 נסע עם "הבימה" לסיבוב הופעות בארצות הברית. לא חזר עמה לארץ, נשאר בארצות הברית וניסה להקים בה להקות תיאטרון עברי. בשנות ה-30 היה בארץ וניהל את תיאטרון "בית-העם" שלא החזיק מעמד. ב-1937 חזר לארצות הברית והחל לפעול במסגרת תיאטרוני אידיש. שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 4, תל-אביב 1997, עמ' 685.

צ'ריקובר, אליעזר (1868-1928) פעיל ציוני, אחד מראשי קרן קיימת לישראל ברוסיה. אביו, חיים צ'ריקובר עבד כמורשה מטעם הוועד האודסאי בפולטבה. אליעזר בנו קיבל חינוך מסורתי. את לימודים התיכוניים סיים כאכסטארן ולמד משפטים באוניברסיטת פטרבורג. ב-1891 סיים את לימודיו באוניברסיטה ועבר למוסקבה. שם הצטרף לאגודת "בני ציון". היה אחד מידידיו ועוזריו של יעקב מזא"ה. אחרי מהפכת פברואר נבחר כראש הוועד הציוני במוסקבה וכראש הלשכה הארצית של הקרן הקיימת ברוסיה. ב-1920 הועמד בראש הלשכה הציונית המרכזית במוסקבה, שפעלה במחתרת. ב-1921 עזב את רוסיה, עבר לברלין, שם המשיך בפעילותו הציונית.

ב-1925 עלה ארצה. היה פעיל במפלגת הציונים הכללים. ביוזמתו נוסד "אוצר הישוב" - קרן שאספה תרומות בישוב לתמיכה במפעלי שיכון שונים. נפטר בירושלים, בשנת 1928. בנו, אביגדור, שימש כפרופסור להסטוריה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מגילת האדמה, ספר שני, דמויות, ירושלים תשי"א, עמ' קצ"ז-קז"ח.

ציטרון ש"ל, לקסיקון הציוני, ורשה תרפ"ד, עמ' 572.

רפאלי אריה (צנציפר), במאבק לגאולה, ספר הציונות הרוסית, תל-אביב תשט"ז, עמ' 123.

צ'רנוב ויקטור (1876-1952). מנהיג סוציאליסטי רוסי. השתייך לאגף השמאלי של הס"ר (המפלגה הסוציאליסטית-רבולוציונית) וערך את ביטאונה. גלה מרוסיה ושב אחרי מהפכת מרץ 1917. תמך בהמשך המלחמה בגרמניה והתנגד לשיתוף פעולה על בולשביקים. בממשלה שהוקמה במאי 1917 כיהן כשר החקלאות. אחרי מהפכת אוקטובר היה נשיא האסיפה המכוננת שכונסה בינואר 1918 ופוזרה מייד בידי השלטונות הסובייטיים. בחבל הוולגה ניסה להקים כוח, שיילחם גם בצבא האדום וגם בצבאות ה"לבנים" אך נכשל. חי בפריס עד מלחמת העולם השנייה ואחר כך היגר לניו-יורק.

Sovetsky Enzyklopedichesky Slovar, Glavnii redaktor A. Prokhorov, Moskva 1987, str. 1493.

צ'רנוביץ חיים (1870-1949). רב וחוקר תלמוד, אחיו של שמואל צ'רנוביץ (ע"ע). ידוע בכינויו הספרותי "רב צעיר". ב-1896 הוסמך לרבנות בקובנה. ב-1898 חרף התנגדות החרדים, הוזמן לכהן כרב וכראש ישיבה באודסה, החרדים חששו מפני קשריו עם המשכילים ובעיקר עם אחד-העם. ב-1906 התחיל ללמוד בישיבה שבראשותו גם לימודים כלליים. התקפות החרדים עליו הביאוהו ב-1911 לעזיבת אודסה. משם נסע לגרמניה והשלים את השכלתו הכללית. ב-1914 קיבל תואר ד"ר מאוניברסיטה וירצבורג. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עבר לשוויץ, ובשנות ישיבתו שם חיבר את "קיצור התלמוד". ב-1923 עבר לארצות הברית ועד סוף ימיו שימש כפרופסור לתלמוד במכון ללימודי היהדות מיסודו של סטיפן ויז בניו-יורק.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 382.

צירנוביץ שמואל (1880-1929). סופר עברי, יליד רוסיה, אחיו של "רב צעיר" (ע"ע). ערך כתבי-עת ועיתונים עבריים. עלה לארץ ב-1921 עם משפחתו והיה מזכיר "הוועד הלאומי". בתו, ימימה הייתה מבוגרות המחזור הראשון של גן הילדים העברי הראשון במוסקבה. לימים זכתה בפרס ישראל לספרות ילדים.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, עורך נתן שחם, כרך 3, תל-אביב 1997, עמ' 382

קאלישר צבי הירש (1874-1795). רב בפולין, ממבשרי הציונות. התפרנס מחנות שניהלה אשתו ולא קיבל שכר בעד הרבנות. הטיף ליישוב ארץ ישראל. בספרו "דרישת ציון" (1852) טען שהגאולה לא תבוא בדרך נס, אלא כתוצאה מהתיישבות יהודית בארץ ישראל. קיבל על שהיהודים לא הקימו תנועה לאומית משלהם כדוגמת התנועות הלאומיות באירופה. רבנים רבים מתחו עליו ביקורת והאשימהו ב"דחיקת קץ". קאלישר יצא למסעות הסברה באירופה ופרסם חוברות שבהן הטיף לדעותיו. פרסם גם חיבורים בהלכה וספרי פרשנות.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 4, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 692.

קוני אלכסיי (1844-?). משפתן ונואם רוסי. התפרסם כבעל חוש רטורי מבריק. התמקד במחקר משפטי. בהיותו סגן עורך דין רשום רכש מזא"ה את ספרו כדי להתקדם באמנות הנאום

Enzyklopedichesky Slovar, tom xva, Peterburg 1901.

קוקבצב פאוול (1861-1942). פרופסור, מזרחן. למד במחלקה למדעי היהדות באוניברסיטת פטרבורג אצל פרופסור דניאל חבולסון. הוזמן כאחד המומחים ליהדות במשפט בייליס. עדותו עזרה לזיכוי מנדל בייליס.

כ"ץ בן-ציון, על עיתונים ואנשים, תל-אביב 1983, עמ' 25.

Encyclopaedia Judaica, vol. 10, Jerusalem 1971, p. 1158.

קלויזנר ישראל (1905-?). חוקר בתחום תולדות ישראל, פובליציסט, יליד ליטא. אביו היה בן דודו של יוסף קלוזנר. קיבל חינוך כללי. ב-1935 סיים את לימודיו באוניברסיטת וילנה. ב-1936 עלה ארצה. ב-1942 קיבל תואר אקדמי מהאוניברסיטה העברית בירושלים. מ-1956 שימש כסגן מנהל בארכיון הציוני המרכזי בירושלים. רוב מחקריו מתמקדים בתולדות התנועה הציונית ברוסיה.

קרטל ג', לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך ב', מרחביה 1965, עמ' 764.

קלויצ'בסקי וסילי (?). פרופסור להיסטוריה הרוסית באוניברסיטת מוסקבה משנת 1879, ראש הארגון המוסקבאי של ההיסטוריה (הרוסית). אחד ממורים של מזא"ה באוניברסיטת מוסקבה. הרצאותיו ומחקריו תרמו רבות לחקר תולדות רוסיה הקדומה. עמדותיו הלאומיות לא תמיד היו מקובלות על הממשל.

Enzyklopedichesky slovar, tom xv, Peterburg 1903, str. 444.

קליינמן משה (1870-1948). עיתונאי ועסקן ציוני. היה חבר בועד הציוני באודסה. במלחמת העולם הראשונה נאסר בגין פעילותו הציונית וישב זמן-מה בסיביר. אחרי מהפכת מרץ 1917 ערך במוסקבה עיתון עברי. ב-1921 עלה ארצה יחד עם קבוצת סופרים עבריים, בעזרתו של מזא"ה. מ-1922 עד סוף ימיו ערך את "העולם", השבועון הרשמי של ההסתדרות הציונית.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 3, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 730.

קמינייב לייב (1883-1936). ממנהיגי המהפכה הבולשביקית. נודע גם כמארגן מוכשר וגם כהוגה-דעות. היה חבר בפוליטבירו הראשון שהוקם ב-1919 ומילא תפקידים מרכזיים בשלטון הסובייטי. נמנה עם אוהדי התיאטרון "הבימה". ב-1935 נאסר יחד עם זינובייב ואחרים, הועמד למשפט והוצא להורג.

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 4, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 692.

קנטור יהודה לייב (1849-1915). סופר. בן למשפחת חונים ותיקה. בנעוריו נתפס להשכלה וסיים את בית-המדרש לרבנים בזייטומיר. לאחר מכן למד רפואה בברלין, אך לא עסק במקצוע. ב-1873 התחיל לפרסם ב"השחר" וב"המליץ" שירים ופיליטונים ברוח ההשכלה. זמן-מה ערך את עיתון "הצפירה" בברלין. כתב גם בעיתונים גרמניים ורוסיים. ב-1886 התחיל להוציא לאור בפטרבורג את "היום" היומון הרוסי הראשון, ואף שיתף בו סופרים אחרים ובהם דוד פרישמן. שימש כרב מטעם בכמה קהילות: ליבאוה (1890-1904), ווילנה (1905-1908), וריגה (1908-1915).

שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 4, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 734.

קצנלסון יהודה (1846-1917). סופר עברי רוסי, שם ספרותי "בוקי בן יגלי". התייתם בילדותו. למד בישיבת בוברויסק, אחר כך נתפס להשכלה ועבר לבית-מדרש לרבנים בזייטומיר, ומשם לאקדמיה רפואית-צבאית. פרסם מאמרים ומחקרים בחקר הרפואה וחכמת הטבע בתלמוד. עבודותיו אלה סוכמו בספרו "התלמוד וחכמת הרפואה" והיוו בסיס לפיתוח מונחי הטבע והרפואה בעברית החדשה. שימש עורך "האנציקלופדיה היהודית-רוסית". ב-1909 ביקר בארץ ישראל. פעל ב"חברת מפיצי השכלה" וכיהן כיושב ראש "חובבי שפת עבר" ברוסיה. הרצה ב"קורסים הגבוהים למדעי המזרח" מיסודו של הברון דוד גינצבורג, ואף עמד בראשם לאחר פטירת מייסדם. כתב זיכרונות "מה שראו עיני ומה ששמעו אזני".

האנציקלופדיה העברית, כרך 29, ירושלים תשל"ז, עמ' 1011-1012.

קצנלסון ניסן (1862- ?). עסקן ציבורי, יליד בוברויסק. למד פיסיקה ניסיונית באוניברסיטת ברלין. בקונגרס הציוני השלישי נבחר למנהל הבנק הקולוניאלי. ב-1905 נמנה עם הנהלת הבנק. ב-1906 נבחר כציר לדומה הראשונה מטעם מפלגת ק-ד. השתתף בהתארגנות של ההגירה היהודית.

Evreyskaia enzyklopedia, tom 9, Peterburg net goda, str. 397-398.

קרביבסקי ניקולאי (1925- ?). למד משפטים באוניברסיטת פטרבורג. אחד מחברי הסגוריה במשפט בייליס. אחרי מהפכת אוקטובר 1917 היגר לאיטליה.

Sliosberg G. Dela minuvshich dney, sapiski russkogo evreya, tom 3, Paris 1934, str. 68-73

Karabchiyevsky N. Chto glaza moi videli v detstve, Berlin net goda, st. 44

קרוכמל נחמן (רנ"ק) (1840-1785). הוגה דעות והיסטוריון, ממייסדי חכמת ישראל. נולד בברודי [Brodi] שבגליציה. קיבל חינוך מסורתי, אך למד לקרוא בגרמנית. לאחר נישואיו ישב בז'ולקוב [Zholkov] והשתלם בלשונות ומדעים. ריכז סביבו קבוצת תלמידים חברים. היה אדם מתון וזהיר, לא נכנס לפולמוס עם החרדים. נפטר בטרנופול. ספרו הגדול "מורה נבכי הזמן" יצא לאור אחרי מותו, ב-1851. מזא"ה קרא את ספרו "מורה נבוכי הזמן" בהיותו תלמיד בחדר.

האנציקלופדיה העברית, כרך 30, ירושלים תשל"ח, עמ' 92-94.

קרנסקי אלכסנדר (1881-1967). מדינאי רוסי, למד משפטים, עבד כעורך-דין ונהג להגן על מהפכנים במשפטים מדיניים. ב-1912 נבחר ל"דומה". התגלה כנואם מלהיב, ואחרי הפלת המשטר הצארי במהפכת מרץ 1917 כיהן כשר המשפטים בממשלה הזמנית הראשונה, שהקים הנסיך לבוב. תבע להקים קואליציה בלי הבולשביקים אך עם כמה ממפלגות שמאל, ולהמשיך במלחמה עד להשגת "שלום ללא סיפוחים ופיצויים". מונה לשר המלחמה והיה לאיש החזק בממשלה. ביולי 1917 היה ראש לראש הממשלה ומילא את תפקידו עד מהפכת אוקטובר. אחרי

מהפכת אוקטובר ברח קרנסקי מרוסיה, וחי באנגליה ובצרפת. ב-1940 עבר לארצות הברית, הרצה באוניברסיטאות והמשיך לפרסם זיכרונות ומסמכים מתקופה היותו ראש ממשלה. שחם דוד, לקסיקון אנציקלופדי חדש, כרך 4, עורך נתן שחם, תל-אביב 1997, עמ' 744.

רבינוביץ יצחק (1887-1971). אחד מייסדי תנועת "מכבי" בפולין וברוסיה. ב-1912 השתתף בהקמתו של הארגון בלודז', והיה מזכירו הראשון. ב-1916 השתתף בהקמת הארגון במוסקבה. ב-1920 נבחר לתפקיד של יושב ראש הארגון הכלל רוסי "מכבי". נמנה עם המייסדים של תנועת נוער "מכבי הצעיר". נאסר ב-1926, ישב בבית-הסוהר "בוטירקי" במוסקבה, ולאחר מכן בקזיל-אורדה שבקזחסטן. ב-1929 שוחרר וקיבל רשות לעלות לארץ.

Miller Uri, Sport v istorii evreyev I evrei v istorii sporta, Rostov –na-Donu 2000, str.270.

רבינוביץ שמואל (?-1925) כיהן במוסקבה. היה רב בז'לודק, פלך וילנה. ב-1911 נתקבל כ"רב רוחני" במוסקבה לצד רב קהילתי "רב מטעם", יעקב מזא"ה, אשר רשמית היה עוזרו. מיכלין עמנואל, הגחלת, ירושלים 1986, עמ' 20, 37.

רבינר זאב אריה (1895-?). רב וסופר. הביוגרף הראשון של יעקב מזא"ה. למד בישיבת לידא, הוסמך לרבנות בידי הרב י' רינס. אחד מפעילים תנועת "מזרחי". ב-1934 עלה לארץ. כתב את ספרים "אורות", "טללי אורות", ו"קרני אורה" על הרב י' רינס; "ספר הרב מזא"ה", ספרים על יהדות.

יהדות לטביה, ספר זיכרון, העורכים ב' אליאב, מ' בובה, א' קרמר, תל-אביב תש"ג, עמ' 276.

קרסל, ג', לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, כרך ב', מרחביה 1965, עמ' 826.

באודסה, שהעריכו אותו מאוד. היה מעובדי הוצאת "תושיה" בורשה ומזכירו של י"ל פרץ. אחר כך חי שניאור בפאריס, שוויץ, ניו-יורק. ב-1950 עלה ארצה.
לקסיקון ישראל 1900-2000, לקסיקון רב-תחומי על ארץ ישראל ומדינת ישראל, עורכת כללית י" שמיר תל-אביב, עמ' 407.

שניאורסון שלום דב בר (1860-1920). הרבי מליובביץ המכונה, שימש כרב ברוסטוב. ב-1897 יסד את ישיבת "תומכי תמימים" בליובביץ. ב-1915 גלה מליובביץ לרוסטוב ונשאר שם עד יום מותו. בשנים הראשונות של המשטר הסובייטי היה חולה, והנהגת התנועה עברה לידי בנו, ר' יוסף יצחק.

Encyclopaedia Judaica, vol.14, Jerusalem 1971, p. 1435.

שפטל, מיכאל (1858-?). נולד בוהלין. משפטן ועסקן ציבורי. למד משפטים באוניברסיטת פטרבורג, והמשיך ללמוד באוניברסיטאות של אירופה. נחשב לאחד מעורכי-דין החשובים בתקופתו. השתתף בהגנתם של יהודי קישינב, קורבנות הפוגרום ב-1903. ב-1905 נבחר לוועד המרכזי של האגודה להשגת הזכויות. ב-1905 הצטרף למפלגת ק.ד. ב-1909 השתתף בוועידת קובנה. ב-1906 נבחר כציר לדומה הראשונה. פעל כגזבר הארגון להפצת השכלה בין יהודים. שיתף פעולה בהוצאה לאור של "Evreyskaia enzyklopedia". במלחמת העולם הראשונה עזר רבות לפליטים. לאחר מהפכת אוקטובר 1917 עזב את רוסיה והגיע לפינלנד. לאחר מכן עבר לגור לצרפת, בפריז, שם נפטר

Evreyskaia enzyklopedia, tom 16, Peterburg net goda, str. 19.

Kniga o russkom evreystve, New-York 1960, str. 76,399,497.

Sliosberg G.Dela minuvshich dnei, tom 3, str. 128-130.

שפירא מאיר (1887-1934). ראש ישיבה ומנהיג חרדי בפולניה. בגיל 15 הוסמך להוראה, ובהגיעו לגיל 23 התמנה לרב בקהילת גלינה ויסד שם ישיבה. ב-1920 העביר את ישיבתו לסאנוק,

שבגליציה. חבר "אגודת ישראל משנת 1914. ב-1913 עזר למזא"ה בהכנת החומר למשפט בייליס. ב-1923 נבחר לסיים הפולני מטעמה. ב-1931 פרש מן הסיים. ב-1924 נבחר לרב פיוטרקוב, ובאותה שנה התחיל להקים ישיבה גדולה, ולהגשים חלום חייו. הישיבה סיפקה את כל צרכי התלמיד: פנימיה, חדר אוכל, ספרייה תורנית, אולמות לימוד מרווחים. סמוך להקמתה, שקעה הישיבה בחובות. ר' שפירא קיבל את הזמנתה של קהילת לודז', שהתחייבה לפרנס את הישיבה, לקבל רבנות. נפטר לפני שהספיק לעבור ללודז'.

האנציקלופדיה העברית, כרך 22, ירושלים תשמ"א, עמ' 299.

שציגלביטוב (?). שר המשפטים בימי משפט בייליס. לא זכה להערצת חוגים ממשלתיים.

Vitte S. Vospominaniya, tom 1, Moskva 1960, str. 148.

נספח ב

מילון מונחים

האנציקלופדיה היהודית הרוסית

ברוסית Еврейская энциклопедия. מפעל הוצאתה לאור התחיל בשנת 1906. לנגד עיני העורכים עמדה Jewish Encyclopedia שראתה אור בארצות הברית באותם ימים. היוזמים העיקריים להוצאתה של האנציקלופדיה היהודית הרוסית היו אליהו עפרון, (שהוציא בזמנו את "Enzyklopedichesky slovar"), הברון דוד גינצבורג וההיסטוריון יורי גסן [Gessen]. השתתפו בעריכתה שמעון דובנוב, מ' קולישר ולי קצנלסון (בוקי בן יגלי) (ע"ע "קצנלסון). היא ראתה אור בפטרבורג, ב-16 כרכים. שנת הוצאה לאור לא צוינה.

S.Dubnov. Kniga zhisni, tom 2, Riga 1935, str.69-70.

הארגון להפצת השכלה בין היהודים ברוסיה

נוסד ב-1863 בפטרבורג. מטרתו העיקרית הייתה להפיץ את ההשכלה הרוסית בקרב יהודי רוסיה. בראש הארגון הראשון היה ייבול גינצבורג. אחרי מות היושב ראש "ירש" בנו, הברון גורצ'י [Goratsi] גינצבורג, את ניהול הארגון. פעילות הארגון התמקדה בחינוך, הוצאת ספרים, ותמיכה בסטודנטים יהודיים. אחרי מהפכת אוקטובר 1917 הוגבלה פעילות החברה, וב-1930 נגזר עליה להיסגר.

מן המסד, ילקוט מושגים ביהדות, ירושלים 1986, עמ' 205.

Evreyskaia enzyklopedia, tom 13, Peterburg net goda, str.59-60.

הארגון להשגת לזכויות מלאות ליהודים ברוסיה

הארגון נוסד בוילנה ב-25-27 למרס בוילנה וקבע את מרכזו בפטרבורג. בוועידת הייסוד השתתפו 67 אישי ציבור מ-32 ערים. חברי הארגון פעלו בגלוי. הם העניקו סיוע משפטי לנפגעי הפוגרומים של 1905, השתתפו בוועידות פוליטיות ומקצועיות כל-רוסיות והעמידו על סדר היום את מצבו הקשה של העם היהודי ברוסיה. הוועידה השנייה נערכה בפטרבורג, ב-22-25 לנובמבר 1905. חברי הארגון החליטו לדרוש מן הממשלה לחקור את הפוגרומים, להעניש את האשמים, ולשלם פיצויים לנפגעי הפוגרומים. אחרי ועידת פטרבורג ניסו פעילי הארגון לעורר את יהודי

רוסיה מדוכאים ולהצביע בבחירות לפרלמנט הרוסי הראשון, ה"דומה", ב-1905. בוועידה השלישית נערכה בפטרבורג ב-10-13 בפברואר 1905, לפני הבחירות לדומה. בוועידה נבחרו מועמדים לבחירות לדומה מטעם הארגון. בזכות פעילות הארגון נכנסו לדומה 12 צירים מקרב היהודים. בנובמבר 1906 נערכה הוועידה הציונית בעיר הלסינגפורס. שם החליטו הציונים להקים מפלגה ציונית וללכת לבחירות לדומה השנייה לבד, מבלי לשתף פעולה עם חברי "הארגון להשגת הזכויות".

Evreyskaia enzyklopedia, tom 14, Peterburg net goda, str. 515-518.

הארגון הקיסרי הפרבוסלאבי הפלסטיני

הארגון הקיסרי הפרבוסלאבי הפלסטיני הוקם ב-1882, ביוזמת הנסיך סרגיי אלכסנדרוביץ אחרי ביקורו בארץ ב-1881. מטרתו הייתה לקדם האינטרסים של האימפריה הרוסית על ידי סיוע לעולי רגל לארץ הקודש. בכך ביקש הארגון ליצור משקל כנגד השפעתן של הכנסיות הנוצריות האחרות, הקתולית והפרוטסטנטית, בארץ ישראל. פעילי הארגון פתחו בארץ בתי-ספר עם פנימיות, בית-חולים ומרפאה. ב-1897 פעלו מטעם הארגון בארץ ישראל ובפלסטינה 50 בתי-ספר עם 4000 תלמידים. במגרש הרוסים בירושלים נפתח מחדש בית-הארח, שהיה מסוגל לקלוט עד 2000 עולי רגל. גם בנצרת נבנה בית-הארח דומה. הארגון סייע להוצאתם לאור של ספרי מסעות ומחקרים על הארץ הקודש.

Enzyklopedichesky slovar, tom XXIIa, Peterburg 1897, str.626-625.

ביל"ו

ראשי תיבות של ארגון "בית יעקב לכו ונלכה" (ישעיהו ב, ה). היה זה ארגון נוער יהודי-לאומי ברוסיה שחבריו היו בעיקר סטודנטים. הוא נוסד לאחר הפרעות "סופות בנגב" לשם הקמת מושבות חקלאיות למופת בארץ ישראל, שיתבוססו על יסודות קואופרטיביים-סוציאליים. לתנועה הצטרפו 500 חברים. מקצתם עלו לארץ. ב-6 ביולי 1882 הגיעו ליפו 14 בילויים הראשונים נחשוני העלייה הראשונה. תחילה עבדו במקווה ישראל, אך לא נקלטו יפה. ר' יחיאל מיכל פינס היה פטרונם ודאג להעביר כמה מהם לעבודה בירושלים. לאחר זמן קצר התפזרו. האחרים, בראשותו של ישראל בלקינד, הקימו את לראשון לציון. כמה מהם ייסדו גם את מושבת

גדרה. בין הבילויים שנשארו בארץ היה יואל דרובין. בין אלה שעזבו וחזרו ארצה היו חיים חישין, פניה חישין-פריזר. הבילויים היו לא רק חלוצים, אלא גם מבשרי רעיון ההתיישבות הקואופרטיבית-הסוציאלית, לחמו למען השפה העברית והחינוך העברי והתמרדו כנגד הפקידות המתבוללת של הברון רוטשילד.

לסקוב שולמית, הבילויים, ירושלים תשל"ט, עמ' 373, 411, 415.

מן המסד, ילקוט מושגים ביהדות, ירושלים 1986, עמ' 72.

בית מדרש לרבנים

בתי-מדרש לרבנים ברוסיה הוקמו בוילנה ובזייטומיר ב-1847 ביוזמת הממשלה הרוסית כדי "להיאבק נגד ההתבדלות היהודית". בבתי מדרש אלה הוכשרו רבנים משכילים ומורים בתחומי דת ישראל, לשון עברית, רוסית ומקצועות כלליים. עם המורים נמנו משכילים כמו א' צוויפל, אדם הכהן לבנון וא' גוטלובר. ב-1873 סגרה הממשלה את שני בתי-המדרש, ובמקומם הקימה שני מכונים צנועים להכשרת מורים.

האנציקלופדיה העברית, כרך 9, ירושלים תשכ"ח, 991-995.

גוברנטור

גוברנטור היה מנהל מחוז (גוברניה) ברוסיה. תפקיד זה הונהג במוסקבה ב-1764 בימי הצארינה יקטרינה השנייה. בראש מחוז עמד **גנרל-גוברנטור**, נציב הצאר במחוז (גוברניה) או בכמה מחוזות. הוא היה אחראי לכל הרשויות המקומיות. גנרל-גוברנטור שימש בעיקר איש קשר בין הצאר והממשלה הצארית ובין הרשויות המקומיות, כלומר, הוא נתפס כשר החוץ של המחוז לעומת הגוברנטור שהיה פקיד בכיר בלבד ונתפס העיקר כ"שר הפנים" של המחוז. גנרל-גוברנטור התמנה בידי הצאר מקרב אנשי שלומו. הגוברנטור עבד לפי הוראות ו"המלצות" של הגנרל-גוברנטור.

Enzyklopedichesky slovar, tom VIII, Peterburg 1892, str.314,315

Enzyklopedichesky slovar, tom IXa, Peterburg 1893, str. 839-840.

גילדה (הרוסית)

ברוסיה הצארית הופיעו גילדות לראשונה ב-1721 בימי פטר הגדול. בימי שלוט בתו של פטר הגדול, היא הצארית יליזוטה פטרובנה, ב-1742, התחלקו הסוחרים לשלוש גילדות, בהתאם למצבם הכלכלי ולא על פי התפלגותם המקצועית. משנת 1775, השתייכו לגילדה הראשונה סוחרים, שהם בעלי ההון העולה על 10,000 רובלים. לשנייה השתייכו סוחרים, בעלי הון הנע בין 1000 ל-10,000 רובלים. לשלישית השתייכו סוחרים שהונם נע בין 500-1000 רובלים. כל הסוחרים שילמו 1% מהונם לגילדה שלהם. ב-1785 השתנה המצב. סכום המינימום שאיפשר הצטרפות לגילדה עלה לאלף רובלים. ב-1807 הועלה במינימום שוב, והגיע ל-8000 רובלים. ב-1863 בוטלה הגילדה השלישית. ב-1898 בוטל רישום החובה לגילדות.

Enzyklopedichesky slovar, tom VIIIa, Peterburg 1893, str.679-680.

גימנסיה

ברוסיה הוקמו גימנסיות ראשונות בתקופת פטר הגדול. בין השנים 1871-1893 היו הגימנסיות הרוסיות בנות שבע כיתות, ובהן לימדו בעיקר את לימודי הדת הפרבוסלאבית, רוסית, לטינית, צרפתית, מתמטיקה, היסטוריה, גיאוגרפיה, מדעי הטבע, ציור וסרטוט.

Enzyklopedichesky slovar, tom viiia, Peterburg 1893, str. 701, 702.

Slovar inostrannikh slov, Moskva 1955, str.171.

הדומה

פירוש המלה דומה היא מחשבה. זהו גם שמו של הפרלמנט הרוסי הראשון. ימיו של הפרלמנט הרוסי הראשון, הדומה, היו קצרים, ונמשכו בין ה-27 באפריל 1906 ל-8 ביולי 1906. עם חבריו נמנו 12 צירים יהודים. הצירים היהודים ניסו ולא הקימו סיעה יהודית נפרדת, הסתפקו בפגישות לשם לדיון בבעיות יהודי רוסיה. ההשתתפות בישיבות האלה לא הייתה מחייבת.

Yevreiskaia enzyklopedia, tom 7, Redaktori L. Katsenelson I D. Gintsburg, Peterburg net goda,

str 369-371.

הבימה

התיאטרון הלאומי של ישראל. נוסד ב-1917 במוסקבה על ידי קבוצה של שחקנים יהודים צעירים. כשפרצה המהפכה הבולשביקית באוקטובר 1917, קיבלה "הבימה" תמיכה ממשלתית, כמו להקות אחרות של עמי ברית-המועצות. אך עם עלייתו של סטאלין על השלטון ב-1922, החלו רדיפות היהודים ומצבה של "הבימה" הלך והדרדר. ב-1926 עזבה הלהקה את ברית-המועצות ויצאה לסיור בקהילות אירופה ובארצות-הברית. סכסוכים פנימיים בעיקר על רקע רעיון העלייה לארץ ישראל, פילגו את "הבימה". ב-1928 הגיעו רוב חברי הלהקה לתל-אביב וקבעו בה את ביתם ואילו קבוצה קטנה, בראשות נחום צמח, נשארה להופיע בניו-יורק, אך התפרקה כעבור זמן קצר. הצגתה המפורסמת ביותר של "הבימה", שהועלתה כחמשת אלפים פעם, הייתה "הדיבוק" מאת אנ-סקי, בעיבודו ובתרגומו של ח"נ ביאליק. ההצגה הראשונה הועלתה לראשונה במוסקבה ב-1922. זהו סיפור השתלטותו של דיבוק-רוחו המעונה של תלמיד הישיבה המת, חנן על הבתולה התמה לאה. בהצגה קיבל הדיבוק משמעות של סמל לעיוות הקיום בעולם היהודי בעולם גלותי מנוון.

לקסיקון ישראל 1900-2000, לקסיקון רב-תחומי על ארץ ישראל ומדינת ישראל, תל-אביב 1999, עמ' 86.

הדיבוק

לפי האגדה העממית היהודית – נשמה ערטילאית או רוח רעה שמצאה מקלט בתוך גופו של אדם חי, ודבקה בו, וממשיכה את קיומה כאישיות נפרדת וזרה, ומדברת מתוך גרונו. בראשונה נחשבו הדיבוקים כמזיקים שקבעו להם מקום בגופו של אדם. אחר כך נצטרפה לאגדה זאת אמונה בתורת הגלגולים, לפיה הדיבוק הוא נפש שבשל חומרת עוונותיה לא זכתה אפילו להתגלגל ונשארה נשמה ערטילאית עד שמצאה לה מקום בגופו של אדם חי. מתזהו של

ש' אנ-סקי, "הדיבוק" ביטא באורח אמונתי את אגדת "הדיבוק".

אריאל, ש"ז, אנציקלופדיה מאיר נתיב, גבעתיים 1960, עמ' 123.

הוועד האודסאי

שמו הרשמי: " חברת התמיכה לבני ישראל עובדי אדמה ולבעלי המלאכה בסוריה ובארץ ישראל", היה ידוע יותר בכינוי הוועד האודסאי, על שם מקום מושבו של המרכז. ההחלטה

להקים ארגון ציוני לגאלי התקבלה בוועידות חובבי ציון בעיר דרוסקניקי [Druskeniki] ב-1887 ובילנה ב-1889. תקנון הארגון אושר על ידי משרד הפנים ב-1890, וב-14 באפריל. באותה שנה נערכה האסיפה המכוננת של הארגון החדש. שם התאספו 162 צירים מכל רחבי רוסיה. את פעילותו אפשר לחלק לשלוש תקופות: הראשונה נמשכה בין השנים 1890-1897. חברי הארגון פעלו למען גאולת הקרקע בארץ ישראל. הם אספו סכומים ניכרים ושלחו אותם לחלוצים בפתח-תקווה, משמר הירדן וחדרה. התקופה השנייה נמשכה בין השנים 1897-1906. חברי הארגון התמקדו בפעילות החינוכית-התרבותית. ב-1901 הוקמה "קרן הפועלים", וב-1903 הוקם "ארגון המורים", ביוזמתו של, חבר הוועד האודסאי, מנחם אוסישקין. התקופה השלישית, שנמשכה עד תחילת המאה העשרים, התאפיינה גם היא בעבודה החינוכית-התרבותית. ב-1908-1909 יצא עיתון מטעם הארגון "ידיעות הוועד".

Evreiskaia enzyklopedia, tom 11, Peterburg net goda, str. 922-920

ספר היובל של הסתדרות המורים, ירושלים תרפ"ט, עמ' 381.

הוועידה הרבנית

הוועידה הרבנית היא שם המוסד העליון לליבון שאלות הקשורות ביהדות. גוף זה הוקם ב-1848 ביוזמת משרד הפנים של רוסיה הצארית כצעד שני אחרי פתיחת בתי-מדרש לרבנים בוילנה ובזייטומיר, שנה קודם לכן. בוועידות נידונו ונהלים ונוהגים של הרבנים, גירושין, תלוונות על רבנים, ופסיקות הלכתיות לפי בקשת שר הפנים הרוסי. ב-1861 הצטרפו לעבודת הוועידה "יהודים מלומדים", שעבדו במשרדי החינוך והדתות. כנראה לא רכש מוסד זה השפעה רבה, מכיוון שפעילותו נעשתה תחת פיקוח משרדי הממשלה.

Evreiskaia enzyklopedia, tom 13, Peterburg net goda, str.234.

היבסקציה

שם מקוצר של הסקציה היהודית (Evreyskaia sektsia), שהיא המחלקה היהודית במפלגה הקומוניסטית בברית-המועצות ב-1918-1930. היבסקציה הייתה אחראית לחיסול הקהילות

והמוסדות היהודים ברוסיה, להפיכת בתי-כנסת למועדונים קומוניסטיים, לרדיפת הדת היהודית, הציונות והשפה העברית ולדיכוי אכזרי של מפלגות יהודיות לא-קומוניסטיות. ב-1926, מתוך קנאה ותחרות במפעל הציוני בארץ ישראל, יזמה היבסקציה ייסוד יישוב בקרים, ואחר כך בבירוביג'אן, אך ניסיונה נכשל. מה שהייתה היבסקציה לציונות, עשה סטלין ליבסקציה. ב-1938 סגר את ביטאון היבסקציה, העיתון היומי "עמעס" ["אמת"] והוצאו להורג ראשי היבסקציה בשנות ה"טיהור", 1936-1938.

אריאל א', לכסיקון היסטורי, נערך בידי "פרוור, כרך א', תל-אביב 1964, עמ' 651.

עיתונות יהודית שהייתה, העורך "גוטחלף, עמ' 353.

חדר

חדר - בית-ספר עממי לבנים יהודים, ברוסיה ובפולין. היו חדרים פרטיים שבהם למדו תמורת תשלום ותלמודי-תורה לילדי העניים ללא תשלום. עד שנות ה-40 של המאה הי"ט היה חדר המוסד החינוכי היחידי ליהודים. בשנות ה-40 הוקמו בתי-מדרש לרבנים בוילנה ובז'יטומיר. לפי כוונת הממשל הצארי, בוגרי מוסדות אלה אמורים היו להחליף את צוותי המורים המסורתיים הוותיקים במורים משכילים, בעלי רוח מודרנית. נוסף לכך החליטה הממשלה לשנות את תוכנית הלימודים של החדר ולהתאימה לצורכי בית-הספר הכללי, כלומר, ללמד את השפה הרוסית, ולחלק את תלמידים לכיתות נפרדות לפי גילם. בשנת 1846 החליטה הממשלה לבחון את כל המורים שלימדו בחדרים. תחילה נבדק הידע שלהם בשפה העברית. ב-1849 נדרשו מורים בחדרים לדעת רוסית וגרמנית. ב-1855 נדרש תנאי חדש למורה בחדר - תעודת גמר של בית-מדרש לרבנים או של מוסד חינוכי כללי.

Evrejskaia enzyklopedia, tom 15, Peterburg net goda, str.590-596.

"חובבי ציון"

אגודות "חובבי ציון" קמו בשלהי המאה ה-19, כאשר משכילים יהודים במזרח אירופה ובמערבה התחילו להבין שהעמים שבתוכם הם חיים לא יקלטו אותם לעולם, וכי הפתרון לבעיות היהודים הוא לאומי ומדיני. ההתעוררות הלאומית גברה בעקבות הפרעות ברוסיה ב-1882, שנקראו "סופות בנגב". ברחבי רוסיה התארגנו קבוצות של משכילים יהודים, שקראו לעצמם "חובבי ציון". באותה שנה פירסם לייב פינסקר את ספרו הפרוגרמטי "אוטואמנסיפציה". כעבור זמן קצר

הפך לאחד ממנהיגי תנועת "חובבי ציון" ברוסיה. ב-1884 כינס פינסקר ועידה של "חובבי ציון" בעיר קטוביץ שבפולין (אז בגרמניה). שם הוחלט למקד את עבודתם של "חובבי ציון" במושבות הראשונות וביישוב חלוצים בארץ ישראל. לאחר הופעתו של הרצל הצטרפו "חובבי ציון" – לתנועה הציונית.

לקסיקון ישראל 1900-2000, לקסיקון רב-תחומי על ארץ ישראל ומדינת ישראל, עורכת כללית י' שמיר, תל-אביב 1999, עמ' 121-122.

חובבי שפת עבר

עד 1907 פעל הארגון כחלק מן "הארגון להפצת ההשכלה בין היהודים". ב-1907 הוקם כאגודה נפרדת, שהתמקדה בהפצת השפה העברית ותרבותה. הארגון פיתח את רשת החינוך העברי. חברי הארגון התחייבו לדבר ביניהם רק בעברית ולהפיץ ספרים בעברית. ב-1910 היו ברוסיה 60 סניפים של האגודה. הסניפים הגדולים ביותר נמצאו בערי תחום המושב הפולניות המאוכלסות, בוארשה, לודז', וביאליסטוק. הוועד המרכזי של האגודה ישב בפטרבורג ובראשו עמד ל' קצנלסון (בוקי בן יגלי).

Evreyskaia enzyklopedia, tom 11, Peterburg net goda, str.923.

המאות השחורות

כך נקרא ארגון אנטישמי "ברית העם הרוסי". הארגון "ברית העם הרוסי" הוקם באוקטובר 1905 לשם מאבק נגד המהפכה. רוב חברי הארגון היו אנשי משטרה ודת, בעלי אחוזות וסוחרים. המטרות העיקריות היו חיזוק הדת הפרבוסלאבית, המשך שלטון הצאר ובהגמוניה הלאומיות הרוסית. חברי הארגון השתתפו בפוגרומים, נלחמו נגד התנועה המהפכנית ורצחו את המשתתפים בהפגנות נגד הצאר.

Bol'shaia Sovetskaia Enzyklopedia, tom 52, Moskva 1947, str.232, 223.

Dubnov S., Evrei v Rossii v tsarstvovanie Nikolaia II, Petrograd 1922, str.65.

מהפכת אוקטובר 1917

כינוי למהפכה "הבולשביקית"-הקומוניסטית", שהתחוללה ברוסיה ב-1917. המהפכה פרצה ב-25 באוקטובר, לפי לוח הרוסי הישן, (7 בנובמבר, לפי הלוח המקובל). קדמה לה המהפכה הדמוקרטית, במרס 1917. באותם ימים ניהלה רוסיה הצארית מלחמה נגד גרמניה ואוסטריה. לנין וטרזקי ניצלו את המצב הזה לניהול תעמולה נועזת נגד המלחמה האימפריאליסטית, לחיזוק השפעתם הציבורית, ולהכנת כלים ארגוניים לשם תפישת השלטון. באוקטובר נתפס 1917 השלטון המרכזי ברוסיה על ידי הבולשביקים. במוצאי יום המהפכה, ב-25 באוקטובר (7 בנובמבר) החליטו הבולשביקים להקים ממשלת "קומיסארים עממיים", בראשות לנין. טרוצקי התמנה לקומיסר החוץ וסטאלין - לקומיסאר לענייני מיעוטים לאומיים.

לכסיקון היסטורי, הוכן בידי אהרון אריאל, נערך בידי "פראוור, כרך ב', תל-אביב 1964, עמ' 789.

מהפכת מרס 1917

מהפכת מרס 1917 היא המהפכה הבורגנית שהתחוללה ברוסיה. היסטוריונים רואים בתקופת קיומה בן ששת החודשים תקופת מעבר מהשלטון נצארי למהפכה הבולשביקית. 11 במרס 1917 נחשב כראשיתה של המהפכה הזאת. יום קודם לכן פיזר הצאר את הדומה הממלכתית. למחרת הקים רודזיאנקו את "הוועד הזמני של הדומה הממלכתית". לאחר שנטל "הוועד הזמני" את השלטון לידי ופתח במשא-ומתן עם הצאר ניקולאי השני בדבר ויתורו על כס-מלוכה ומסירת השלטון לידי אחיו, מיכאל. כיון שגם האח ויתר, בוטלה המונרכיה ובאותו יום, 15 במרס, הוקמה הממשלה הזמנית בראשותו של הנסיך לבוב. שלטונו לא האריך ימים.

עוד בפרוץ מהפכת מרס ריכז בידי הסובייט הפטרוגראדי של הפועלים והחיילים כוח רב. אולם אנשי הסובייט, ביניהם מנשביקים וסוציאל-רבוליוציונרים, שיתפו פעולה עם הממשלה הזמנית של לבוב. באפריל-מאי 1917 התגבר מאבק הפועלים נגד הממשלה הזמנית. באותם ימים קמה ממשלה זמנית חדשה, ובראשה עמד שוב הנסיך לבוב. אך ביולי 1917 התפטרה הממשלה והוקמה חדשה. הפעם עמד בראשה אלכסנדר קרנסקי, מי שכיהן קודם לכן כשר המשפטים. ב-7 בנובמבר 1917 תפסו הבולשביקים את השלטון במוסקבה ובפטרוגראד. חברי הממשלה הזמנית נאסרו. בין אוקטובר 1917 לפברואר 1918 התפשטה המהפכה הבולשביקית ברחבי המדינה.

אנציקלופדיה למדעי החברה, כרך שלישי, מרחביה 1967, עמ' 288-289.

מועדון אנגלי

מועדון, באנגלית club. מועדונים הופיעו לראשונה באנגליה לפני כ-400 שנה כארגונים בשם האנגלי "club". חברי מועדון השתייכו לאותו מעמד חברתי, נפגשו במקום מסוים והציבו לעצמם מטרות מוסכמות. הנושאים שנידונו במועדון התפרסו על פני תחומים פוליטיים, מדעיים, וספרותיים.

ברוסיה ה"מועדון האנגלי", נקרא ברוסית - "Sobranie" (אסיפה). המועדון האנגלי הראשון ברוסיה נוסד בפטרבורג על ידי פרנסיס הרדנר (Fransis Gardner) בתקופת יקטרינה השנייה. בין חברי המועדון האנגלי היו פקידים גבוהים ממשלתיים ספרנסקי [Speransky], מילוראדוביץ [Miloradovich], המשוררים פושקין, קרילוב, וההיסטוריון קרמזין [Karamzin]. כדי לפתוח מועדון אנגלי נדרש אישור משרד הפנים. זכות להיות חבר במועדון האנגלי ניתנה לפקדי ממשלה, לבעלי תואר אקדמי, ולאזרחי כבוד בעיר.

Enzyklopedichesky slovar, tom XV, Peterburg 1895, str.424-428.

מועצת הפועלים והחיילים - סובייט

ברוסית Soveti rabochikh I soldatskikh deputatov. אלה הם ארגונים פוליטיים נבחרים, שנוסדו בימי מהפכת מרס 1917. היסודות לסובייטים הונחו בין השנים 1905-1907 כאשר בערי רוסיה הוקמו "מועצות הפועלים". אחרי מהפכת אוקטובר 1917 הצטרפו חיילי הצבא האדום לפועלים והמועצות הפכו לחלק מן המשטר.

Sovetsky Enzyklopedichesky Slovar, Moskva 1987, str.1236.

מכבי

ארגון ספורט יהודי עולמי, שראשיתו באגודות ספורט יהודיות באירופה בסוף המאה ה-19. לקסיקון ישראל 1900-2000, לקסיקון רב-תחומי על ארץ ישראל ומדינת ישראל, עורכת כללית יי שמיר, תל-אביב 1999, עמ' 240.

מלחמת האזרחים ברוסיה והאינטרבנציה (1918-1921)

בהשפעת מעצמות מערב התחילה בבמאי-יוני 1918 התקוממות של הלגיון הצ'כוסלובקי, שנמצא בתחומי רוסיה. הייתה זאת ראשיתה של מלחמת האזרחים. הלאומנים האוקראינים הכריזו על עצמאותה של אוקראינה בחורף 1918. באביב התגברה האינטרבנציה בצבאות זרים נחתו ברחבי רוסיה : הבריטים בצפון, היפאנים במזרח, הצרפתים והיוונים בדרום אוקראינה. ברוב אזורי הדרום שלט הצבא הגרמני, עד לנסיגתו בנובמבר 1918. באותו זמן הקימו הגנרלים מן הצבא הצארי צבאות "לבנים", כנגד "האדומים". בראשם עמד הגנרל דניקין בדרום והאדמירל קולצ'אק בסיביר. עד לאביב 1919 הצליחו הבולשביקים לכבוש את רוב שטחי אוקראינה. הצ'כים נדחקו מזרחה. ביולי 1919 התקדמו צבאות קולצ'אק מערבה, אך נהדפו ופוזרו. בחורף 1919 נהדפה התקפתו של הגנרל דניקין, שהתחוללה בסוף קיץ 1919, וכן התקפתו של הגנרל יודניץ' על פטרוגרד. באפריל 1920 התקיפו הפולנים את קיוב, אך נהדפו משם עד שערי וארשה. מצביא הצבא האדום, לב טרוצקי, הלא הוא לב ברונשטיין, תבע להמשיך המלחמה, כדי להרחיב את המהפכה לאירופה, אך הפולנים, בעזרת צרפת, הדפו את גייסתיו ואילצו את הבולשביקים לחתום על שלום-ריגה (מרס 1921). לפי הסכם זה זכתה פולין בחלקים המערביים של אוקראינה ושל רוסיה לבנה.

אנציקלופדיה למדעי החברה, כרך ראשון, מרחביה 1962, עמ' 707.

מפלגות

בולשביקית

ברוסית – רוב. הבולשביזם צמח מתוך מאבק פנימי במפלגה הסוציאל-דמוקרטית הרוסית. במאה הי"ט האמינו ה"נרודניקים" (ההולכים אל העם) בסיכויי-הצלחה של מהפכת איכרים מלווה בטרור. אולם כמה צעירים, ביניהם פלכאנוב ואקסלרוד, פנו למרכסיזם, ויסדו ב-1883 "קבוצה לשחרור פועלים", שראתה את בהתפתחות הקפיטאליזם תנאי הכרחי ליצירת התודעה של מעמד הפועלים. ב-1895 הקים ו' לנין את ה"ליגה למאבק לשחרור מעמד-הפועלים". ב-1898 נערך הקונגרס הסוציאל-דמוקרטי הראשון, בו הוכרז על הקמת מפלגת-הפועלים הסוציאל-דמוקרטית הרוסית. החל משנת 1900 ניסה לנין, שחי בגלות זינווה להילחם ב"מרכסיזם הלגאלי" באמצעות כתבי העת "איסקרה" ו"זאריה". הוא טען כי יש לטפח את

המפלגה העממית שם המלא "פאלקספארטיי". הוקמה ב-1906. עם ראשי המפלגה נמנו שמעון דובנוב, מ' קריינין, א' זלקינד. הייתה קרובה לאגף השמאלי של מפלגת קונסטיטוציונית-דמוקרטית. חברי המפלגה תמכו באוטונומיה יהודית על בסיס קהילות לאומיות במקום קהילות דתיות.

Dubnov, S. Kniga zhisni, tom 2, Riga 1935, str.64.

קונסטיטוציונית-דמוקרטית

בקיצור נקראה מפלגה זאת - מפלגת ק.ד. או "מפלגת החופש העממי" (партия народной свободы). זוהי מפלגה בורגנית שתמכה במונרכיה ליברלית. היא הוקמה ב-1905. חברי המפלגה תמכו בפוליטיקה של הממשלה הזמנית לאחר מהפכת מרס 1917. אחרי מהפכת אוקטובר 1917 הצטרפו חברי המפלגה למחנה מתנגדי הבולשביקים. בין ראשי המפלגה היה מקסים וינאוור [Vinaver], שכהן כחבר הוועד המרכזי של המפלגה.

Kniga o russkom evreystve, sbornik statey, New-York 1960, str.419-420.

Sovetski Enzyklopedichesky Slovar, Moskva 1987, str.520.

מרכז התיאטרונים

ברוסית центротеатр, השם המלא של המרכז היה "הוועד התיאטרוני המרכזי". נוסד ב-1919 כגוף עליון שכיוון ומימן את התיאטרונים. מאז 1921 ישבו בהנהלתו של מרכז התיאטרונים רק תיאטרונים האקדמיים (ע"ע תיאטרונים אקדמיים), ואילו תיאטרונים אחרים היו נתונים לאחריותה של מחלקת התעמולה הקומוניסטית. ברוסית נקראה המחלקה главполитпросвет. כל התיאטרונים, הן האקדמיים-אליטיסטיים והן הרגילים פעלו במסגרת הקומיסריון לחינוך.

Bolshaia Sovetskaia Enzyklopedia, tom Souz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik, Moskva 1948,

str.1584.

מתנדב חופשי

ברוסית *вольвоопределяющийся*. בעל השכלה גבוהה, שהיה פטור מגיוס חובה ממושך. מתנדבים חופשיים שרתו בצבא זמן קצר. לעומת חיילים אחרים, גרו המתנדבים החופשיים בבתיהם בזמן השירות וקיבלו הקלות בלבישת המדים.

Moskva Bolshaia Sovetskaia Enzyklopedia, tom 9, vtoroye isdanie, Moskva 1951, str. 55.

סינט

הוקם ב-1711 על ידי פטר הגדול. מטרתו העיקרית של הסינט הייתה לנהל את ענייני המדינה בזמן שהצאר נעדר בארצו. בין השנים 1726-1741, בימי יורשתו, הצארינה יקטרינה הראשונה, ירדה חשיבותו של הסינט. רוב תפקידיו עברו לידי הוועד העליון (Верховный Совет). בשנת 1741. בימי יורשתה של יקטרינה הראשונה, הצארינה יליזוויטה, שוב עלה קרנו של הסינט. ב-1801 חוקק הצאר אלכסנדר הראשון חוק המגדיר את תפקידי הסינט כגוף המחוקק והאדמיניסטרטיבי הגבוה. הסינט שימש גם כבית-דין לערעורים.

Enzyklopedichesky Slovar, tom XXIXa, Peterburg 1900, str. 511-519.

עורך-דין רשום

עורך-דין רשום (присяжный поверенный) היה תואר רשמי למשפטן בעל הדרגה הגבוהה ביותר בתחום עריכת-הדין. המוסד עורך-דין רשום הופיע אחרי הרפורמה המשפטית של שנת 1864. זכות להתקבל כעורך-דין רשום ניתנה לבוגר אוניברסיטה בתחום משפטים בעל ותק מקצועי שאינו נופל מחמש שנים. בחמש שנות עבודתו הראשונות נחשב סגן עורך-דין רשום כמי שמתעתד להיות עורך-דין רשום. ואולם, עורכי-דין יהודים עבדו כסגנים במשך עשרות שנים ללא תקווה להתקדמות. סגן עורך-דין רשום רשאי היה לעבוד כעצמאי.

Enzyklopedichesky Slovar, tom XXV, Peterburg 1898, str. 259-265.

עיתונים

איזווסטיה

העיתון היומי הרשמי של הממשלה הבולשביקית. העיתון נוסד ב-13 במרס 1917, ויצא לאור בפטרורגד בשם "ידיעות ועד הפועלים והחיילים בפטרורגד". עד מרס 1918 יצא העיתון מטעם המנשביקים. לאחר מכן הועברה המערכת למוסקבה ונשלטה בידי הבולשביקים. עורכו הראשון של העיתון היה יורי סטקלוב (נחמקיס), שמילא את תפקידו זה בין השנים 1917-1925.

השם המלא: «Известия Центрального Исполнительного Комитета СССР и Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета»

Bolshaja Sovetskaia Enzyklopedia, tom 27, Moskva 1933, str. 530-533.

Sovetsky Enzyklopedichesky Slovar, glavni redaktor A. Prokhorov, Izdanie chetvertoye, Moskva 1987, str. 1272.

האור

עיתון "האור" נוסד ב-1890 על ידי אליעזר בן-יהודה כמוסף לשבועון "הצב" אשר מיועד לחו"ל. ב-1900 שונה שם השבועון "הצב" ל"השקפה". החל מ-1910 יצא "האור" כעיתון יומי. הרוח החיה של העיתון "השקפה" היה בנו של אליעזר בן-יהודה, איתמר בן אב"י, שחזר באותה שנה מחו"ל כדי לערוך את העיתון. היה זה העיתון היומי הראשון בארץ ישראל. בשנים האחרונות

לקיומו הפך "האור" שוב לשבועון. "האור" החזיק מעמד עד 1915

האנציקלופדיה העברית, כרך שישי (1), ארץ ישראל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 950.

היינט

יצא בורשה בשנים 1908-1939. נוסד על ידי שמואל יעקב יאצקאן ועל ידי שני העסקנים הציוניים, האחים נוח ונחמיה פינקלשטיין כהמשך ל"אידישער טאגעבלאט", שיצא על ידיהם בורשה. העיתון נשא בתחילתו אופי עממי. במשך הזמן הפך לביטאון המאבק הלאומי והציוני של יהודי פולין. עורכו הראשי של העיתון משנת 1921 היה אברהם גולדברג. הקו המדיני נקבע על ידי יצחק גרינבוים. בשנת 1932 עבר העיתון לבעלותו של קואופרטיב, שהורכב מחברי המערכת ומעובדי המנהלה והדפוס.

עיתונות יהודית שהייתה, העורך י" גוטהלף, תל-אביב 1973, עמ' 45.

האמת

עיתון סוציאליסטי ראשון, שראה אור בווינה ב-1877. שמו בגרמנית Die Wahrheit. עורך העיתון היה אהרון שמואל ליברמן [Liebermann].
Judaica, vol 7, Jerusalem 1971, pp. 1057-1058

"החבצלת"

שבועון עברי בארץ-ישראל. הופיע תחילה ב-1863 בעריכת ישראל ב"ק ונסגר כעבור שנה. חידש את הופעתו ב-1870 בעזרת ישראל דוב פרומקין, שבמרוצת הזמן הפך לעורכו. לחם נגד שיטת "החלוקה", ששלטה ביישוב הישן, והטיף לעבודה יצרנית ולשיפור מוסדות החינוך. לימים הפך פרומקין את עורו ו"החבצלת" הפך לביטאון של היישוב הישן, נלחם בחילוניות ובחילונים ובציוניות. נסגר ב-1911.
מן המסד, ילקוט מושגים ביהדות, ירושלים 1986, עמ' 203.

"המאסף"

נוסד ביוזמתה של חברת "דורשי לשון עבר", אנשי שלומו של משה מנדלסון בקניגסברג. "המאסף" יצא באופן לא סדיר בשנים 1784-1811, והטיף ללימודי חול, להשתלבות אזרחית בסביבה וליחס בקורתי למסורת ולתמורות בחיי הכלכלה ובחינוך.
האנציקלופדיה העברית, כרך 27, ירושלים תשל"ה, עמ' 271

המליץ

העיתון העברי הראשון ברוסיה. נוסד כשבועון בשנת 1860 על ידי א' צדרבוים ושימש כביטאון של תנועת ההשכלה. בשנת 1881 הצטרף המשורר י"ל גורדון למערכת ושימש כעורך משנה. משנת 1882 – שנת יסוד תנועת הביל"ויים – הטיף ל"חיבת ציון". משנת 1886 יצא לאור כעיתון יומי. א' צדרבוים ערך את העיתון במשך שלושים ושלוש שנים, עד לפטירתו. לאחר מכן נערך בידי ל' רבינוביץ עד סגירתו בשנת 1904. ב"המליץ" כתבו גם מנהיגי "חיבת ציון": מ' ליליינבלום, י"ל לוינסקי ואחד העם, שפרסם מעל דפי "המליץ" בשנת 1889 את בכור מאמריו "לא זה הדרך".
מן המסד, ילקוט מושגים ביהדות, ירושלים 1986, עמ' 167.
האנציקלופדיה העברית, כרך 27, ירושלים תשל"ה, עמ' 272.

העולם

השבועון העברי המרכזי של ההסתדרות הציונית העולמית, נוסד בקלן ב-1907. שנתיים לאחר מכן החלו נדודים מקלן עד וילנה, משם לאודסה ומשם לברלין. ב-1924 יצא לאור בברלין. עורכיו היו ח"נ ביאליק, נחום סוקולוב ומשה קליינמן. ב-1936 הועבר העיתון לארץ ישראל. עיתונות יהודית שהייתה, העורך י' גוטהלף, תל-אביב 1973, עמ' 342, 361, 425.

העם

"העם" היה שבועון שיצא לאור במוסקבה בין השנים 1916-1918. את הרשיון להוצאתו לאור קיבל העיתונאי בן-ציון כץ. בהשפעת מרכז ציוני רוסי מונה משה גליקסון לעורכו הראשי של השבועון. ב-11 ביולי 1917 ראה אור גיליון ראשון של "העם", כעיתון יומי. במערכת עבדו שמואל צירנוביץ, משה קלינמן ובן-ציון כץ. בעיתון תמכו ציונים, מעשירי מוסקבה, ובראשם בית זלטופולסקי-פרסיץ. הם אף קנו לעיתון בית-דפוס חדיש. בתחילת 1918 הפך העיתון לשבועון ובקיץ של אותה שנה נסגר.

עיתונות יהודית שהייתה, עורך י' גוטהלף, תל-אביב 1973, עמ' 348, 345.

Yevreiskaia periodicheskaia pechat v 1917 I 1918 gg. Sostavitel I. Yashunsky, Petrograd 1920, str. 5

הצפירה

השבועון נוסד ב-1862 בורשה בידי חיים זליג סלונימסקי. לאחר הפסקות וגלגולים שונים הפך ב-1886 לעיתון יומי, ושימש במה מרכזית ליהודי רוסייה. עיתונים יומיים ושבועיים אחרים, שיצאו לאור באותה תקופה, לא החזיקו מעמד, הן בשל מיעוט קוראים והן בשל ידה הכבדה של הצנזורה. ברוב שנות קיומו של "הצפירה" שימש נחום סוקולוב כעורכו הראשי. בתקופה עורכו האחרון היה יוסף הפטמן. השבועון נסגר ב-1931.

עיתונות יהודית שהייתה, העורך י' גוטהלף, תל-אביב 1973, עמ' 15, 35.

השחר

ירחון עברי שהופיע בווינה בין השנים 1868-1884. מוציאו לאור ועורכו היה פרץ סמולנסקין. הירחון הטיף להשכלה עברית ולתחייה לאומית וסייע להפצתם של רעיונות "חיבת-ציון". בעיתון השתתפו סופרי השכלה ידועים כמו י"ל גורדון, מ"ל ליליינבלום וד' פרישמן. בו פרסם אליעזר בן יהודה את מאמרו הציוני הראשון "שאלה נכבדה".

מן המסד, ילקוט מושגים ביהדות, ירושלים 1986, עמ' 180.

יאברייסקאיה ז'יזן

שבועון ציוני, שיצא במוסקבה, בעריכה שי' ברומברג [Brumberg] במקום העיתון הציוני "Rassvet", שנסגר ב-1917. מתחילת 1917 ועד 25 ביוני ראו אור 23 גיליונות.

Yevreiskaia periodicheskaia pechat v 1917 I 1918, Sostavitel I. Yashunsky, Petrograd 1920, str. 16-17.

יאברייסקאיה מיסל

שבועון ציוני. העורך י' טריווס [Trivus]. במאי 1917 הופיעו ארבעה גיליונות.

Yevreiskaia periodicheskaia pechat v 1917 I 1918 gg., Sostavitel I. Yashunsky, Petrograd 1920, str. 17.

קניז'קי ווסחודה

ברוסית Книжки Восхода. ב-1899 התחיל לצאת לאור ירחון "ווסחוד החדש" כגרסה המחודשת של כתב-העת "ווסחוד". ב-1900 נקרא הירחון "ווסחוד החדש" "Knizhki Voskhoda". עד מרס 1906 ראו אור 80 חוברות "Knizhki Voskhoda" וכללו חומר ספרותי, היסטורי, פובליציסטי וביבליוגרפי.

סלוצקי, י', העיתונות היהודית-רוסית במאה העשרים, תל-אביב 1978, עמ' 102-103.

ראסוויט

היה זה כתב-העת השלישי במניין כתבי-העת שנשאו שם זה. "ראסוויט" הראשון, חלוץ העיתונות היהודית-הרוסית, יצא באודסה בשנים 1860-1861. "ראסוויט" השני, שיצא בפטרבורג בשנים 1879-1883, היה ביטאון של הנוער היהודי הלאומי ומילא תפקיד חלוצי בשחר ימה של "חיבת-ציון". "ראסוויט השלישי יצא לאור בברלין, ולאחר מכן בפאריס בשנים 1922-1934, בעריכת ז'בוטינסקי והפך להיות לביטאונה של הציונות הרביזיוניסטית.

סלוצקי, י', העיתונות היהודית-רוסית במאה העשרים (1900-1918), תל-אביב 1978, עמ' 203.

קומאינטרן

הקומאינטרן הוקם במוסקבה ב-1919, מטרת הארגון הייתה לסייע לייסוד מפלגות קומוניסטיות בארצות רבות ככל שניתן ולקדמן לפי הוראות הממשלה הסובייטית. הסובייטים פרקו את הקומאינטרן במהלך מלחמת העולם השנייה כדי להפיג את חששות בנות בריתה המערביות, מפני חתירה קומוניסטית בעזרת שינוי השם מקומאינטרן לקומאינפורם הוקם הארגון מחדש ב-1947 במסגרת משרד "האינפורמציה הקומוניסטית".
 אריאל א', לכסיקון היסטורי, נערך בידי י' פרוור, כרך ב', תל-אביב 1964, עמ' 1211.
 האנציקלופדיה העברית, כרך 2, ירושלים תשי"א, עמ' 941.

קומיסאר

בלטינית komissarius - מורשה. בארצות שונות כך נקראו פקידים גבוהים מטעם הממשלה. בין השנים 1917-1946, עמד בברית-המועצות קומיסאר עממי בראש כל קומיסריון כלומר, בראש כל מיניסטריון.

Slovar inostrannich slov, pod redakziy I.Lyokhin, F.Petrov, isdanie piatoe, Moskva 1955, str.338.

קנטוניסטים

[Kantonist] קנטוניסט הוא טירון בגרמנית. כך קראו לילדים, שהוכשרו לשירות צבאי מגיל רך בימי הצאר ניקולאי הראשון. ב-1827 פורסם צו של הצאר המחייבים יהודים בגילאי 12-25 בשורות חובה בצבא. ילדי היהודים, שנלקחו לצבא וגילם נמוך מ-18, נשלחו לבתי-ספר, כדי לקבל הכשרה קדם-צבאית. שם עברו הכנה לשירות צבאי. אולם שנות השירות הצבאי נחשבו רק כשנער יהודי הגיע לגיל 18. "מכת הקנטוניסטים" גרמה סבל רב למשפחות היהודיות. ילדים בגיל 7-8, לפעמים בניס יחידים במשפחה, נאנסו להתנצר. רבים מילדים אלה מתו בדרך או בבית-ספר הצבאי. הסופר הרוסי אלכסנדר הרצן תיאר בספרו "Biloye I dumi" את סבלם אל ילדי ישראל העלובים בדרך לבית-הספר הצבאי.

ב-1853 פרסמה הממשלה צו, שהתיר לקהילות היהודיות לשלוח לצבא כל יהודי בלי דרכון. כך התחילה "מכת חוטפים", "חאפעריס", באידיש. הם תפסו ילדים קטנים ושלחו אותם לצבא. בעקבות צו של אלכסנדר השני מ-1856 בוטלה גזירת הקנטוניסטים.

Evreyskaia enzyklopedia, redaktori A.Garkavi, L.Katsenelson, tom 9, Peterburg net goda, 243-242.

רב מטעם הממשלה

רב מטעם הממשלה (казенный раввин) ברוסיה הצארית ובמדינות שהיו נתונות לשלטונה במזרח אירופה. רב מטעם התמנה מטעם השלטון, בקהילה יהודית, שימש נציג של היהודים כלפי השלטונות והיה אחראי לניהול ספרי הלידות והתמותות, לרישום נישואין וגירושין, לתשלומי מסים. הופיע לראשונה ברוסיה ב-1857, כמשרה נבחרת בקהילות יהודיות ברוסיה. הזכות להתקבל למשרת רב מטעם הייתה לבוגרי בתי-מדרש לרבנים בוילנה ובזייטומיר, שהפכו בשנת 1873 למכונים למורים, וכן בוגרי מוסד אקדמי כללי. רב מטעם נבחר בידי הקהילה וזכה לאישור מידי גוברנטור. הממשלה הניחה שרב מטעם ישמור על חוקי היהדות ובכך יקנה לעצמו לגיטימציה כמנהיג האמיתי של הקהילה. אולם למעשה, רוב הרבנים מטעם היו משכילים ולא התקבלו בקהילותיהם כרבנים "אמיתיים". קהילות היו צריכות לממן את פרנסתם של הרבנים מטעם. הייתה זאת סיבה נוספת לזלזול בהם. רבנים דתיים, שנבחרו על ידי הקהילה ונחשבו כ"אמיתיים", עבדו כ"עוזרים של רב מטעם", ונחשבו ל"רבנים רוחניים".

Evreyskaia enzyklopedia, tom 13, Peterburg net goda, str. 229-231.

השופטים מטעם הממשלה

משפטנים שניהנו כשופטים מטעם הממשלה הופיעו לראשונה במערכת המשפטית הרוסית לאחר הרפורמה המשפטית של שנת 1864. השופטים היו עצמאים בהחלטותיהם. שופטים עבדו בבית-משפט לשלום (мировой суд), בבתי-משפט מחוזיים (окружной суд). במשפטים חשובים פעלו השופטים בסינט (сенат) – שנחשב לבית-משפט עליון. (ע"ע סינט).

Enzyklopedichesky Slovar, tom XXXIa, Peterburg 1901, str. 909.

התיאטרון המוסקבאי בפרט. תיאטרון זה הפך ברבות השנים לאחד מן הבולטים בתיאטרונים של רוסיה הצארית ושל רוסיה הסובייטית גם יחד.

Sovetsky Enzyklopedichesky Slovar, Moskva 1987, str.839

תיאטרון אקדמי.

תואר של כבוד שנקבע ברוסיה הסובייטית, מאז 1921 והוא הוענק לתיאטרונים מדיניים המופתיים ולאחר מכן – גם לתיאטרונים הראשיים והותיקים ברוסיה הסובייטית. לויטה לובה, בראשית וסער, תל-אביב 1978, עמ' 193.

תיקון חצות ותיקון בוקר

תיקון חצות הוא שמו של המנהג יהודי לקום בחצות הלילה ולהרבות בתפילה ובתחנונים, להתאבל על גלות השכינה, על חורבן בית-מקדש והארץ. היו מתפללים שקמו גם בסוף הלילה, לכן נקרא המנהג "תיקון בוקר".

אריאל, ש"ז, אנציקלופדיה מאיר נתיב להליכות ומנהגים בישראל, גבעתיים 1960, עמ' 450-451.

"תרבות"

התאגדות לטיפוח החינוך העברי ורשת בתי-ספר שהוקמו על ידה בארצות מזרח אירופה, מראשית המאה ה-20 ועד למלחמת העולם השנייה. ב-1907 אישרו השלטונות הרוסיים את הקמתה של חברה בשם "חובבי שפת עבר". אחרי מהפכת מרס 1917 הוסב שם החברה ל"תרבות". בסוף 1917 מנתה רשת החינוך שלה 200 מוסדות שונים – גני-ילדים ובתי-ספר עממיים, גימנסיות, מוסדות לחינוך מקצועי, סמינר למורים ואוניברסיטאות עממיות, ששפת-ההוראה בהם הייתה עברית. אחרי מהפכת אוקטובר 1917 הוצרו בהדרגה צעדי החינוך העברי ברוסיה, בתי-ספר נסגרו והוטל חרם על השפה העברית.

אנציקלופדיה למדעי החברה, כרך חמישי, מרחביה 1970, עמ' 942.

Bar-Ilan University

Jakob Mazeh – the Last Zionist Leader
of Jewish Community in Moscow
(1860-1924)

Turkiniets Marina

Submitted in partial fulfillment of the requirements
For the Master's degree in the Department of Jewish History,
Bar-Ilan University.

Ramat-Gan

2002

Abstract

Jacob son of Ishayahou Mazeh served as the last Rabbi of the Jewish community in Moscow in Tsarist Russia. All his life he devoted to Zionist activity, and to spreading of the Hebrew language and culture. However, his important position in the Russian Zionist movement is not reflected in research books. The purpose of this paper is to point out Mazeh's unique contribution to the Russian Zionist movement.

First Chapter: Biographical Milestones

Rabbi Jacob Mazeh was born in the city of Mogilev, on August 24, 1860, and passed away in Moscow on December 20, 1924 at the age of 64. His parents died young. His grandfather Zimel and grandmother Gitl Hefets became his real parents. Since he was four years old, Jacob Mazeh studied in a "heder" that was part of his grandfather Zimel's Beit Midrash. Later, he got interested in Enlightenment literature such as "More Nevukhei Hasman" by R. Nachman Krochmal, and read the journals "Hameasef" and "Hashakhar". At the age of 16, Mazeh started studying at the Russian Gymnasium in the city of Kerch. After high school, he began studying at the Law Faculty of the Moscow University.

His first job as assistant lawyer in Moscow lasted from 1886 to 1893. At the same time he continued his Zionist activities. His decision to leave this job was based on two reasons: government restrictions on the work of Jewish lawyers, and the paucity of criminal acts among Jews.

In 1893 Mazeh was appointed as a Rabbi in Moscow. He was the third official Rabbi in Moscow. The official Rabbis before him were R. Chaim Berlin, who served between the years 1866-1869, and Rabbi Shlomo Minor, who served between the years 1869-1892. During his 31 years of service as an appointed Rabbi up to the collapse of the community as an organized body, Rabbi Mazeh used his entire power and personal charm to protect his community from the city authorities, and later the Bolsheviks.

In 1913, Mazeh participated in the Beilis trial as an expert on Judaism. His speech in the trial contributed to Mendel Beilis's liberation. Due to the trial, he became famous in the Jewish world as having rich knowledge in Judaism and in the law. In 1917, being a delegate for the "Hareshima Hayehudit Haleumit" ("Jewish National List"), Mazeh was

chosen to the Russian Constituent Assembly, which convened on January 5, 1918 in Petrograd, following the March revolution of 1917. he was chosen. The Bolsheviks dispersed the assembly and prevented the development of democracy in Russia. In the same year, MazeH participated in the establishment of the "Masoret ve Herut" ("Tradition and Liberty") party. It was a religious-national party that also stopped its activity with the establishment of the Bolshevik regime.

The last years of MazeH's life were difficult. He was driven away from his big apartment and had to move with his family to a small room in the central synagogue. At the same time, the authorities tried to close down the synagogue and forbade Zionist activities. As a result of that, MazeH's health condition deteriorated. In 1922 he lost his sight. His friends in Israel remembered his contribution to the Zionist movement and urged the Tel Aviv municipality to name a street after him. The Tel Aviv municipality decided to honor him by naming a street after him. Rabbi MazeH passed away on December 20, 1924. The whole Moscow community paid its last tribute to the "Jewish Patriarch".

Second Chapter: Rabbi MazeH between the present politics and the Jewish state in Zion

While being a student in the Moscow University in 1882, MazeH joined the Hovevei Zion (Lovers of Zion) movement, which made its first steps in those days. As a messenger of the "Havaad Haodesai" ("Odessa committee") together with Achad Haam and Menachem Usishkin, he traveled to Israel in 1890. He visited the first settlements, got familiar with the pioneers' work in the Israeli fields and got acquainted with their needs. At the same time, MazeH served as a messenger for the "Machanaim" association, whose goal was to put "pioneers"(halutsim) from Moscow in a separate settlement in Israel, which would be called "Machanaim". However, the deportation of the Moscow Jews during the years 1891-1892 ruined the plan. The members of the "Machanaim" were ruined.

In 1884 MazeH participated in the foundation of the "Bnei Zion" (The Sons of Zion) Association, which was the youth section of the "Hovevei Zion". The members of the organization, including Rabbi MazeH, participated in spreading the Hebrew language and culture in Russia. They held classes on Hebrew and Jewish history, collected money to help publish Eliezer Ben-Yehuda's dictionary and a newspaper in Hebrew, and

spread the Zionist idea among the Russian Jews. Rabbi Mazeh left Moscow for a series of lectures in other cities throughout Russia. There he established associations to help those who lived in the Land of Israel. He also acquired organizational experience and delivered his lectures in Hebrew, Russian and Yiddish.

In 1906, Mazeh decided to enter political life. He tried to be nominated a delegate for the first Russian parliament. Mazeh lost in the elections.

After the revolution of the March 1917, the Zionist delegates for the Constituent Assembly were ready to set an agenda and preferences for regarding the Jewish life in Russia, and for regarding the actions taken for the sake of the land of Israel. The Provisional Government decided to assemble the Constituent Assembly in May 1917, but due to conflicts between the Provisional Government and the Bolsheviks the Constituent Assembly was postponed to January 5, 1918, and in the meantime the Bolsheviks took hold of the government. In order to make it seem like democracy, the Bolsheviks did not cancel the Constituent Assembly, that was chosen during the rule of the provisional government, but they tried to interfere with its work when it assembled. Due to the Bolsheviks' pressure, the Constituent Assembly was dispersed, and the hope for a new democratic future fell down to zero.

Third Chapter: Mazeh's activities for the Hebrew language and culture

Mazeh together with Reuven Brainin, Yechiel Chlenov and Josef Levontin, participated in the activities of "Hovevei Sfat Ever" ("The Association of the Devotees of the Hebrew Language") in Moscow, since its establishment. The deportation of some of the Moscow Jews during the years 1892-1891 harmed greatly the community and "Hovevei Sfat Ever". The chairman of the association, Reuven Brainin, immigrated to Vienna. Jakob Mazeh stayed in Moscow and continued sustaining the association. "Hovevei Sfat Ever" acted as a part of an organization called "Hairgun le hafatsat haskala (harusit) bein hayehudim" ("The Organization for Spreading (Russian) Education among Jews"). This organization was established in Petersburg back in 1863. The decision of the Zionist Congress in The Haag in 1907 to acknowledge the Hebrew language as the official language of the congress and of all the Zionist institutes, motivated "Hovevei Sfat Ever" to leave "Hairgun le hafatsat haskala bein hayehudim" and to focus on the main goal of the association.

With the beginning of the First World War, in 1914, Jewish refugees began to arrive in Moscow. The activities of "Hovevei Sfat Ever" broadened in order to respond to the new needs. In 1916, the Association opened a new school, where 150 refugee children studied. The teaching was conducted in Hebrew. The existing framework of the association, which worked to spread the Hebrew language by the way of classes, courses and assemblies, was not enough to respond to the new need of establishing schools. Therefore, the members of the Association decided to turn the Moscow branch of "Hovevei Sfat Ever" into part of the Russian organization called "Tarbut" ("Culture").

Mazeh was of course a member of this new organization., the first Hebrew kindergarten, a primary school, two institutions for qualifying teachers and a yeshiva were established in Moscow with his help. In all these institutes, the teaching was conducted in Hebrew.

The October revolution in 1917 "froze" the development of the Hebrew education in Russia. Schools were closed down and their assets were confiscated. In 1919 the Bolshevik government issued a decree that forbade the studying of the Hebrew language from the first grade to the fourth grade. Rabbi Mazeh met with the Minister of Education, Anatoly Lunacharski, and tried to convince him not to closed down the "Tarbut" schools and the abolish prohibition of the Hebrew language, prohibition that claimed it was "the bourgeois dead language". All of Mazeh's efforts to fight against the decree did not help. In his last years he witnessed the decline of Hebrew culture in Russia.

The first meeting between Rabbi Mazeh and Nahoum Zemach, one of the founders of "Habima", took place at the eleventh Zionist Congress in Vienna in 1913, the congress that was devoted to spreading the Hebrew language and culture in the Jewish world. Together with Bialik, Shneur and Zlatopolski, Mazeh was one of the few delegates that watched the play "The Eternal Jew" in Vienna by the Osif Dimov. The "Habima" group from Bialystok(Belostok) performed the play in Hebrew.

During the First World War, in 1915, Nahoum Zemach arrived in Moscow with the hope to establish "Habima" in Moscow, the Russian culture capital, and the theater capital in particular. Nahoum Zemach heard rumors that Mazeh was a person with a good will and with a presence of mind. He welcomed Nahoum benevolently and

immediately started working for the sake of the first Hebrew Theater. Thanks to Rabbi Mazeh's initiative, "The Association of the Friends of Habima" was organized within the framework of "The Association of the Devotees of the Hebrew Language". Mazeh was the head of the group, and obtained from the assistant mayor Guchkov a license to open the theater acting in Hebrew. Most of the "Habima" actors lived in the Jewish Pale. He helped them get permits to settle in Moscow.

The new theater was successful. The principal teacher and director was Evgeni Vachtangov, Stanislavski's student. The first play, "Neshef Bereshit", ("Genesis Ball") was staged in October 8, 1918. A year later, "Habima" got an Academic Theatrical degree and an annual budget of 100,000 roubles. It was a sign of recognition by the authorities. However, the Yevseksia leaders were against. They thought that Hebrew was "the bourgeois' language" and there was no place in art for it. But Yiddish, which was the language of the mass of Jewish people, was fit to serve as the language of the culture and theater.

The struggle between "Habima" and the Yevseksia lasted between the years 1919-1926, during the whole Moscow period of the theater. One of the warriors against the Yevseksia's scheming was Mazeh, who until his last days used all his diplomatic abilities, his rich knowledge and his personal charm to protect "Habima". Rabbi Mazeh's meetings with Bolshevik leaders, Lunacharsky and Kamenev, were the means to protect the theater. Two years after Rabbi Mazeh passed away, in 1926, the "Habima" actors decided to leave the Bolshevik Russia.

Since his childhood, Rabbi Mazeh was interested of the Hebrew law. He understood the Balfour Declaration as a calling for the judicial basis of the future Jewish country. Mazeh thought it right to combine the ancient Hebrew law with the general modern law. He gathered around him lawyers and researchers, who arrived to Moscow during the First World War. With his support, the organization "Hamishpat Haivri" ("The Hebrew Law") was established that same year. These were the organization's goals: to establish in Jerusalem a scientific institute for the research and resurrection of the Hebrew Law, as a basis for establishing a law faculty in the Hebrew University of Jerusalem; to establish a library for the revival of the Hebrew Law; to publish a journal named "Hamishpat haivri"; to publish original books and translations in all the trades of the law and the sciences close to it.

In 1918, "The Certificate of the Hebrew Law Organization and its Plan of Work" was published. The activists of the Organization dreamed of cooperating with law experts from the Ukraine and of opening new branches in Russia. However, in 1920 the Organization's activity was stopped due to the persecution of the Bolshevik regime. In one of the Organizations' meetings it was decided to move its center to Jerusalem. Some of the people present expressed their desire to make "alia" to Israel and continue to work there. The ones that went to Israel were the first Hebrew law lecturers in the Hebrew University, which was established in Jerusalem in 1925. Among them were Shmuel Eisenshtadt, Paltiel Dikshtein and Asher Gulak. In 1926, the "Hebrew Law", a collection of articles, was published in Tel-Aviv as a sequel to the collection that was published in Russia in 1918. In 1927, the collection "Hamishpat" ("The Law") was published in Jerusalem. The first collections published eulogies on the death of Jakob Mazeh. They described the society's history in Russia and pointed out Rabbi Mazeh's great contribution in its establishment.

In 1916, the "Maccabi" association was established in Moscow. Isaac Rabinovitch had the idea of establishing a Jewish sport organization. He arrived in Moscow during the First World War. In 1912 he was one of the founders of the "Maccabi" association in Lodz. Mazeh followed the development of the association. Even after the October revolution in 1917, the "Maccabi" association kept on functioning. In 1919, the days of the Civil War, the "Maccabi" members participated in pre-army activities. They acted according to the advice of Mazeh, who recommended not to neglect the possibility of organizing and defending themselves legally. Jakob Mazeh was chosen as an honorable member of the organization. He used to arrive to the "Maccabi" festive events. The last events of his life occurred during the gloomy atmosphere of the Bolshevik regime. He arrived to the Hanukah festivities of the "Maccabi" association in 1923, at a time in which almost all the activists were afraid to come to the events. Rabbi Mazeh was very depressed. It was the last Hanukah party of his life.